

Книгу видано за підтримки
директора фермерського господарства
«Роксана-К», депутата обласної ради
Каленича Павла Євгенійовича

Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб кошовний, Україну

***Життєпис українського патріота
Івана Демидовича Юрченка***

Вінниця
«Нілан-ЛТД»
2015

УДК 94 (477.43/44)
ББК 63.3 (4УКР)
Б 14

**Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний,
Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича
Юрченка / Упорядник та автор передмови О. Мельничук. –
Вінниця : «Ніланд-ЛТД», 2015. – 266 с.**

ISBN 978-966-924-062-0

Книга висвітлює життєвий шлях уродженця Поділля, активного учасника національно-визвольних змагань 1917-1920 років, відомого в середовищі української діаспори в США педагога та громадсько-просвітницького діяча Івана Демидовича Юрченка. Окрім історії родини, в книзі вміщено матеріали про громадсько-політичне та культурно-освітнє життя подолян початку ХХ ст., національно-визвольну боротьбу українського народу проти насадження радянського тоталітарного режиму у міжвоєнний період, долю українських патріотів в еміграції.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться проблемами української історії.

**УДК 94 (477.43/44)
ББК 63.3 (4УКР)**

ISBN 978-966-924-062-0

© О. Мельничук

ПЕРЕДМОВА

Важливим чинником розбудови суверенної Української держави, її здатності протистояти зовнішнім викликам, є національно-патріотичне виховання. Його науково-теоретичні засади формуються шляхом розширення фактографічної бази історичних подій, публікації недоступних раніше історичних джерел, видання історичної науково-популярної літератури, інших книг національно-патріотичної спрямованості. Саме таке завдання ставлять перед собою видавці означеної книги, пропонуючи на розсуд читача життєпис не досить знаного в Україні, однак добре відомого в середовищі української діаспори в США педагога, громадсько-просвітницького діяча Івана Демидовича Юрченка. Як активний учасник національно-визвольних змагань в Україні 1917-1920 років, він відчув на собі усі страхиття радянської репресивно-каральної системи. І, навіть, опинившись у вимушеній еміграції, він не зрадив своє основне покликання, – продовжуючи навчати дітей любити Україну й рідну мову на чужині. Життєвий шлях Івана Демидовича є за зразок служіння Україні й українському народові та приклад для наслідування сучасними громадянами України.

Із біографічних даних, вміщених у життєписі, дізнаємося, що Юрченко Іван Демидович народився 27 липня 1897 року в селі Мельниківці Гайсинського повіту Подільської губернії. Однак батько, з міркувань черговості спадщини на землю (старшими за нього були лише сестри), збільшив вік Івана, записавши у метриці, за погодженням із священником, 1895 рік народження. Пізніше ця обставина допоможе Іванові вступити до семінарії, а згодом отримати право вчителювати.

Селянська родина, у якій народився Іван Юрченко, була багатодітною. Однак в умовах постійних епідемій, зуміли вижити лише старші сестри Марійка та Марта, а також молодші: брат Феоктист, сестри Килина та Тетяна. Батько – Демид Ониськович, отримавши від діда 4 десятини землі, був змушений разом із дружиною важко працювати, щоб прогодувати родину.

Із дитинства Іван виявив здібності до науки, мав гарний голос, любив співати в церкві та читати Апостола. Після завершення навчання у початковій і двокласній школі, у 1910 році вступив до Вінницької вчительської гімназії, яка готувала вчителів для початкових шкіл.

Закінчивши семінарію у 1914 році, здобув право вчителювати і був направлений на посаду вчителя у с. Олександрівка Гайсинського повіту. Однак невдовзі через скаргу місцевого священика до духовної консисторії, у якій Івана Юрченка було звинувачено у націоналістичному вихованні учнів, він змушений був втікати до містечка Кіблич на Гайсинщині, де завідував місцевою школою, підпорядкованою Міністерству народної освіти.

На початку вересня 1915 року був мобілізований до царської армії. Спочатку на 2 місяці був відряджений до «навчальної команди», а згодом – до школи старшин у м. Житомир. Після закінчення, отримавши перший старшинський ранг – прапорщика, був направлений до фронтової частини – Лейб-Гвардії Волинського полку, 2-го Гвардійського корпусу в підрозділ полкової розвідки.

Перше «бойове хрещення» Іван Демидович отримав під Ковелем, що на Волині. Згодом брав участь у боях під Дикими Ланами, Галичем, Лянськорунем. За героїзм був нагороджений імператорським орденом Святої Анни та орденом Святого Станіслава. З початком націоналізації армії залишив полк російської армії і разом зі 120 вояками прибув до м. Меджибіж, де у чині сотника взяв участь у формуванні 1-го Українського корпусу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. За розпорядженням Центральної Ради роззброював гвардійські частини у містах Вінниці та Жмеринці.

Після розформування корпусу повернувся до вчителювання у рідне село Мельниківці. У цей час Іван Юрченко брав активну участь в організації хат-читалень та бібліотек на Гайсинщині. Відвідував курси для вчителів, організовані українською професурою у містах Гайсині та Брацлаві. Був одним з організаторів повстання проти польських

легіонерів на Поділлі.

Восени 1918 року, залишивши вчителювання, вступив до спеціального класу Української гімназії у Брацлаві для одержання атестату зрілості з метою подальшого вступу до університету. Водночас записався на підготовчі курси історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського університету.

За часів Гетьманату Івана Юрченка, як старшину, було знову мобілізовано до Української армії. Після переходу до армії УНР, у складі куреня Січових Стрільців брав участь у боях за Київ. Разом із своєю сотнею роззброював російські військові частини, згодом обороняв українські землі від навали більшовицьких військ на Чернігівщині. Був взятий у полон. Певний час його утримували у в'язницях на території Росії. Після втечі та повернення в Україну на початку 1919 року захворів на черевний та поворотний тиф, через епідемії якого втратив матір, сестру Марію та брата Феоктиста.

У травні 1919 року брав активну участь в антибільшовицькому повстанні в селі Райгород, керуючи діями організованої групи односельців у складі повстанського загону отамана Волинця. Після його придушення, за свідченнями односельців, перебував на керівних посадах в повстанських загонах Волинця, Зеленого, Якубовича, Голуба.

У червні 1920 року одружився з Параскою Максимівною Мельничук та продовжив вчителювання у Мельниківській школі. Однак тогочасна влада нагадала Іванові Демидовичу про його антирадянське минуле. В 1921 р., за приховування офіцерського звання та ухилення від мобілізації у Червону армію, особливим відділом 34-ої більшовицької дивізії його було засуджено до одного року ДОПРу (примусових робіт). 1922 р. як «неблагонадійний» був арештований Гайсинською надзвичайною комісією та за рішенням «трійки» НКВС був висланий на 3 роки до м. Кременчук.

Повернувшись із заслання, Іван Юрченко вчителював, однак не позбувся «опіки» НКВС. Щороку, з 1926 по 1933 роки він по 3-6 місяців відбував тюремне ув'язнення у Вінницькій чи

Брацлавській тюрмі.

З початком суцільної колективізації у приватних розмовах із односельцями переконував, що наслідком утисків селянства радянською владою може бути велике кровопролиття. Вихід статті Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів» коментував так: «Хитруни сидять зверху і керують, а осли все роблять внизу. А якщо щось не так, зразу ж починають звинувачувати у всьому дурнів». Прагнучи зберегти майно, у 1930 р. Іван Юрченко все-таки вступає до колгоспу.

Однак і такий тактичний хід не врятував його від репресій. 17 березня 1931 р. постановою уповноваженого Немирівського райапарату ДПУ проти нього порушено справу за звинуваченнями за ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР в антирадянській агітації, спрямованій на зрив проведених радянською владою заходів. Серед доказів звинувачення у справі фігурували: служба у царській армії та армії УНР; безпосередня участь у селянських повстанських загонах та переховування їх учасників; підтримання зв'язків із заможними селянами та консультації їх із політичних та економічних питань; одруження на дочці розкуркуленого селянина.

Враховуючи колоритне антирадянське минуле Івана Демидовича, райуповноважений ДПУ в клопотанні до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР просив покарати його через ув'язнення у концтаборах терміном на шість років. Однак, через відсутність належних доказів, уповноважений Вінницького оперсектора ДПУ своєю постановою від 18 червня 1931 р. звільнив арештованого. Проте, у 1933 році Івана Юрченка все-таки було засуджено до 5-річного заслання на північ Росії. Працював там на заготівлі лісу та гасінні лісових пожеж. У 1937 році, після звільнення, йому вдалося втекти на Донбас, де жив та працював за підробленими документами до захоплення території німцями.

Під час німецької окупації Іван Демидович повернувся у рідне село Мельниківці, де завідував трудовою школою. Тоді ж вступив до Організації Українських Націоналістів. Після відступу німців емігрував до Німеччини, де спочатку працював

на фізичних роботах, згодом вчителював у народних школах Ді-пі таборів «Мюнстер-лягер» та «Гайденав» (поблизу м. Гамбург). У 1946 році одружився із Валентиною Гребінкою, а за рік у них народилася донька Наталія.

У 1950 році Іван Юрченко разом із сім'єю емігрував до Америки. Під час проживання у Нью-Йорку та виконання фізичних робіт, він взявся за організацію школи Українознавства при Осередку Спільки Української Молоді Америки і був її директором та вчителем упродовж дев'яти років (1957-1966).

У пошуках за станом здоров'я кращих умов праці, Іван Демидович був змушений переїхати до Ютики, де продовжив свою освітню діяльність у двох українських парафіяльних школах – православній і католицькій. Через два роки змінив місце проживання та ще 9 років вчителював у м. Бруклін, в Озон Парку, при парафії церкви Пресвятої Діви Марії.

Педагогічну діяльність завершив у 1977 році, коли йому виповнилося 80 років. Однак, переїхавши до м. Йонкерс, біля Нью-Йорка, ще упродовж двох років давав уроки української мови, історії та географії України у школі українознавства при церкві святого Михаїла.

Помер Іван Демидович Юрченко 29 грудня 1983 року. Похований в українському православному центрі Святого Андрія в Бавнд-Бруці. На пам'ятнику, встановленому на його честь, викарбувано: «Сотник армії УНР. Учив дітей любити мову й Україну в чужині».

Відтворюючи події певного часу, життєпис, як один із видів історичних джерел особового походження, не позбавлений певної суб'єктивності в оцінці історичних фактів та суспільних явищ. Тим не менш, вміщений у книзі матеріал є важливим джерелом з історії політичного та культурного життя України, історії повсякдення, етнології, історичного краєзнавства тощо.

Завдяки унікальній пам'яті, авторові життєпису вдалося відтворити події, починаючи з раннього дитинства (початок ХХ ст.), хоча й у відступах, що стосуються історії родини чи рідного села Мельниківець, його спогади сягають аж кінця ХVІІІ ст. На фоні власного життєпису в книзі подано матеріали, що

стосуються: історії повсякденного життя українського селянства першої половини ХХ ст., системи навчання та виховання в освітніх закладах Російської імперії; участі українців у Першій світовій війні та подіях національно-визвольних змагань в Україні 1917-1920 років. Проте найяскравіше, на наш погляд, у книзі відображено трагічну долю українських патріотів в умовах панування радянської репресивно-каральної системи, а також їх нелегке життя в еміграції, далеко від рідної землі.

Системний виклад життєпису завершується 1966 роком, коли Іван Юрченко припинив роботу в школі Українознавства у Нью-Йорку. Однак до книги були включені й окремі статті, написані Іваном Демидовичем в останні роки життя. Незважаючи на те, що інколи їх зміст перегукується з текстом спогадів, водночас вони містять значну частку нового матеріалу. У кінці книги вміщено доповідь, проголошену дружиною Івана Юрченка – Валентиною Тимофіївною у 1999 році, у день пам'яті про Голодомор 1932-1933 років в Україні, а також вірш, написаний нею на сороковини смерті свого чоловіка. Слова із цього вірша були винесені нами у назву книги.

Текст життєпису та статей подано згідно з оригіналом рукопису, що, на нашу думку, дасть змогу глибше та змістовніше відтворити історичні події та дух тієї епохи. Саме тому окремі висловлювання автора життєпису, що відображають побутову мову українців означеного періоду, не варто трактувати як прояви расової чи національної ворожнечі.

Насамкінець, висловлюємо щиро подяку доньці Івана Демидовича Юрченка – Наталії Невмержицькій, яка люб'язно погодилася передати рукопис життєпису, присвячений їй, та інші матеріали, без чого видання книги не відбулося б.

Олег Мельничук

СПОГАДИ ПРО БАТЬКА

Мій батько мав лагідну вдачу, любив точність і принциповість, знаходив спільну мову з ким-небудь і не терпів ледачих. Він був скромною людиною, і йому не подобалось, коли його часто називали професором. «Я – звичайний учитель», – пояснював він тим, які любили пришивати титули.

Тато часто розповідав мені про своє дитинство, про свою родину і село. Мені здавалося, що немає кращих садів чи миліших людей, розумніших собак, як у татовому селі. Тато навчив мене читати досить рано, і коли він приходив з роботи, я розважала його своїми казками. А тоді ми йшли гуляти до парку: я на коліщатах, а тато з газетою в кишені. Через любов до своєї Батьківщини, тато за все життя в еміграції так і не зник до Америки.

Мама вечорами працювала прибиральницею і татові довелося мене доглядати. Він навчив мене їсти редиску з маслом і сіллю, житній хліб з салом і хроном, випивати сирі яйця. Це не була типова американська їжа. Пригадую, вечорами ми їздили підземкою на збори, які мене не цікавили. Але я розуміла, що на них серйозні справи будуть обговорені. Незабаром повсталала «українська домівка», де почалися проби народних танців і хору, зародження Спільки Української Молоді Америки (СУМА). Кожної неділі ми їздили до нашої церкви святої Трійці, де всі діти ставали спереду, щоб краще бачити владик і священників, світити свічки та цілувати ікони.

Дитячі роки минали, і я починала розуміти, які жахи пережили мої батьки на батьківщині і який страшенний біль вони відчують через втрату зв'язків з ріднею в Україні. Татова перша дружина Параска Максимівна, мої брати Толя і Вітя – це була наша родина. Я мріяла, що колись їх зустріну. Віднайти їх і наражати на неприємності, через те, що, він – "ворог народу", тато не хотів. Хотілося лише вірити, що вони залишилися живі та здорові.

У середніх класах я попала до Нью-Йоркської школи «Гантер гай скул», яка була заснована для "обдарованих" дівчат.

Нас, українок, можна було порахувати на пальцях руки. Тоді я вперше відчула прохолоду від учнів і деяких вчителів. Коли я пояснювала їм про штучний голод 1933-го року в Україні, то ніхто не вірив. Вони навіть об'єднували Україну з Росією, нібито ми були не нація, а видумка Москви, щоб мати зайвий голос в Організації Об'єднаних Націй. Американці про нас не знали і не дуже цікавились нашими справами. Сьогоднішні події в Україні можливо нарешті відкриють їм очі.

У 2010 році я приїхала в Україну й зустріла там сина і рідню мого покійного брата Віктора. Мій племінник Саша повіз мене до села Мельниківець, де родина Мельничуків мене тепло прийняла. Ми відвідали школу, де мій покійний брат Анатолій був директором, місце, де колись стояла хата мого батька, цвинтар, де ми тихенько помолилися за спокій душ Параски Максимівни і моїх братів. Жертви великого голодомору мають тут свій синій залізний хрест, де написано: "Зупинись і поклонись. Пам'ять людська не забуде повік мук закатованих, голоду крик."

При зустрічі у місті Вінниці, Олег Мельничук вручив мені фото батька, на якому він ще молодий. Я була надзвичайно розчулена. Коли згадую той момент, то сльози навіть і зараз навертаються на очі. Адже, коли я народилася, батькові виповнилося вже 50 років, а тут, із фотографії, на мене дивилися молоді очі мого красивого тата. Прочитала книгу «Реабілітовані історією. Вінницька область», в одному із томів якої є стаття про батька. Це документ правди про героїв минулих часів, і хоч вони померли, їхні імена та пам'ять про них не мають бути заплямовані.

Щиро вдячна всім, а особливо – Олегові Мельничуку, за те, що сприяли виданню цієї книги. Я надзвичайно рада, що спогади Івана Юрченка повертаються в Україну!

Наталія Невмержицька (Юрченко)

ЖИТТЄПИС.

Поділля.

На схилах трьох розлогих горбовин – північній, східній і західній, видніли чепурні біленькі хати, високі дахи клунь, комори, хліви і хлівчики, вкриті житніми околотяними сніпочками, а роги дахів дбайливо вив'язані товстими китицями. Стріхи рівненько підстрижені, розчесані й підбиті праником під шнур. Всі будівлі ледве-ледве визирали з-поміж верхівіття садів і садочків. На причілках хат майоріли запашні квіти й зілля: лелія, косотень, вергінія, півонія, мороз, Боже древко, м'ята, чебрець, любисток, чорнобель, пизьмо, барвінок та розлогий кущ бузку.

Це село поділялось на кутки: Задвірний, Киричківський, Козярівський, Голотівський, Суківський. Посеред села височів двоповерховий панський будинок, а кругом нього великий сосновий парк і сад, що простягнувся вздовж ставка. На скелі, коло самого ставка, височіла шпильста, похмура, сіра панцизняна вежа, з якої дзвонив годинник рабам на обід і закінчення праці. На Козярівському кутку стояла висока дерев'яна Церква св. Дмитра, обведена високим і товстим муром, а через кілька садиб – церковно-приходська школа. Коло школи жидівська бакалійна крамниця й горілчана крамниця. За садибами, по схилах горбовин, розляглись ліщані левади з рідкими тисячолітніми дубами, ясенями, кленами, яворами та престарими грабами. З півночі, за левадами, простяглись поміщицькі ліси, а за ними простяглась безкрая чорна смуга лісу, що належав княгині Щербатовій. З лісів, пробиваючись крізь кам'яні скелі, гомонів вузьенький потічок, що підбирав всі джерельні води й ніс їх у велику річку Буг. В селі ця річка мала два метри завширшки. В селі було три ставки й три дерев'яних млини. Діди розказували, що першим поселенцем цього села був старий козак-інвалід – Мельник, звідкіль пішла й назва мого села – Мельниківці. У цьому селі з'явився я на світ Божий, зростав, вчився аж до окупації України московськими

інтернаціональними імперіалістами.

А тепер кілька речень про мій родовід. Батько мого діда Ониська жив на Херсонщині. В бою з турками мій прадід наклав головою, а прабабку забрали в ясир. П'ятеро круглих сиріт догодовували добрі люди. Пізніше мого діда Ониська забрав якийсь пан за пастуха. Спритний пастушок дуже сподобався панові. Але одного разу приїхав до цього пана його родич – пан Гижицький з гарним породистим собакою. І сталося таке, що пан Гижицький виміняв діда Ониська на собаку і забрав його до свого маєтку, до якого належало й с. Мельниківці. А баба Мокрина працювала в пана /на Волині/ покоївкою. Треба думати, що панові Гижицькому бракувало робочої сили, і він теж виміняв мою бабу за коня. Отак лиха доля звела цих двох сиріт з різних закутин української землі до одного маєтковця, де вони й подружилися, утворивши нову лісостепову родину – Юрченки.

Пан Гижицький дав їм клаптик мочару й звелів побудувати собі хату. А коли було скасоване кріпацтво і пани почали продавати землю своїм кріпакам, то дід і баба, поглянувши на свій шестерний виводок «голопузиків», вирішили взяти в пана на викуп 4 десятин лісу і п'ять десятин рільної землі. Дід і баба дуже тішились, що вже буде на чім розмістити трьох синів, та й самим є де вийти та відпочити в недіleshні та святочні дні.

Отож і взялися господарювати дід Онисько з бабою Мокриною на своїй власній земельці. Дід – степовик привик до просторого степу й терпіти не міг цього шумливого лісу. Ще тільки на світ благословилося, як дід, вмившись та помолившись Богу, підкріпившись кількома печеними картоплинами, брав гостру сокиру й починав розкорчовувати ненависний йому ліс. Він тільки й мріяв про те, що через пару років на цих чотирьох десятинах, замість чорнолісу, заколоситься золотиста пшениця й інші хлібні злаки. Баба ж, навпаки, вона дуже любила могутній шум лісу, пахучі лісові квіти й пташиний спів. Вона кожного ранку вибігала до діда, благала, молила й плакала, щоб хоч залишив липи, ясені, клени та яворину, але дід був невмолимий

– викорчовував все підряд. Терпець бабі увірвався, і вона почала взивати до Бога, щоб Він покарав діда найтяжчою карою за те, що він так немилосердно нищить цю Божу красу й тихий спочинок її душі. Не знаю, чи то бабині сльози й прокльони, чи щоденні родинні рейдання й сварки так вплинули на впертого діда, що він таки залишив десятину лісу, а оголену землю обсадив черешнями, вишнями й сливами, навіть навколо хати й клуні понасаджував вишень і чорносливу.

Від обійстя аж до кінця гонів, попід насадженими фруктовими деревами, дід залишив двосажневу дорогу-муравку, щоб люди, які прийдуть нарвати собі ягід чи слив, могли собі полежати на муравці в холодочку й відпочити. А перед своєю смертю дід закликав трьох синів і дав їм такий заповіт: – Діти, я скоро відйду від вас, живіть мирно, не сваріться, хай вам Бог помагає. Дороги-муравки не руйнуйте, хай вона буде доброю пам'яткою і відпочинком для вас, дітей ваших і добрих людей. Нікому не забороняйте рвати ягоди чи сливи, - буде людям, буде й вам, тільки просіть, щоб не ламали гілок. Через кілька днів діда поховали, але його заповіт мій батько й дядьки свято виконували аж до більшовицького нашестя.

Я вже згадував, що мій дід Онисько і баба Мокрина мали трьох синів: Демида, Василя і наймолодшого – Олексу. Ще задовго до одруження дід пристарався їм по парі волів з возами. Дід з бабою займались домашнім господарством, а сини, обсіявши поля ходили чумакувати до Криму по сіль та рибу. Такі чумацькі походи відбувалися рік річно, кожної весни. Коли хлопці поодружувалися, то поволеньки й чумачка припинялася. Дід був дуже добрий і співчутливий. Він категорично заборонив одруженим синам займатися чумачкою, хоч баба й не погоджувалася з дідовою постановою, але тут вона почувалася безсильною. Баба Мокрина була дуже агресивна й немилосердно картала своїх невісток: кричала, сварилась, всіляко обзивала в очі й поза очі та ще й виклинала на чім світ стоїть. Коли сини були в полі, то єдиним захисником невісток був дід. – І Бога ти, стара, не боїшся отак день-у-день ганяти та ганьбити цих бідних дітей? Чи ж ти не бачиш, що вони зранку до вечора товчуться

коло тієї домашньої роботи, що й поїсти ніколи, а ти ще й клюєш, клюєш, як ворона недобите курча! І сорому в тебе немає перед сусідами? Гляди, бо бідна ти будеш, як перейдеш на ласкавий дитячий хліб... . Тоді баба залишала невісток, і весь вогонь своєї люті спрямовувала на лагідного діда.

По смерті діда моєму татові, як старшому синові, припала садиба діда з хатою, – за решту будинків тато мусів сплатити своїм молодшим братам. За традицією баба залишалась при старшому синові до кінця свого життя.

В якому році одружилися мої батьки – трудно сказати, бо й самі вони того не знали. Вони лише добре пам'ятали скільки Пречистих, Покров, Спас, Зелених свят та інших важливих церковних свят минуло від якоїсь там події чи okazji, отож стільки й років пройшло. Вони добре пам'ятали в які дні відбувалась okazія: в пісню середу чи п'ятницю, чи в скромні – неділю, понеділок, вівторок, четвер, суботу, а числа й місяця не знали, бо й календаря не мали. На 360 дворів було п'ять календарів: в попа, дяка, піддячика – Филимона Коваля, Степана Глуха та багатого Олекси Мельничука.

Коли синові минав 17-й рік, і він уже кидав оком на дівчат, угощав якусь дівчину соняшниковим насінням, цукерками та на відлюдді відважувався взяти дівчину за пальці руки, або – на певній дистанції – пройтись із нею аж до її воріт, – це вже промовляло батькам, що треба підшукувати синові відповідну пару до одруження. Дівчат свашки й бабки парували ще з 15-ти років.

Якщо заходила конча потреба женити сина чи видати заміж дочку, але батьки вагалися в їхньому віці, то все це обговорювалося і уточнювалося у неділесній чи святочний день на вулиці, на колодках. В пообідній порі, коли вже сонечко схиляється до заходу, виходять на вулицю господарі й господині, облюбовують собі найвигідніші дубові колоди перед чийсь обістям і гуторять про всяку всячину до самого вечора: про хворих, померших, сватання, весілля, родини, хрестини, вік дітей, про господарські справи та погоду; тут уже уточнювався сумнівний вік дітей, які мали одружуватися.

Садиба моїх батьків межувала: з півночі лісом пана Червінського / колись пана Гижицького/, зі сходу – левадами та дубовим лісом пана Яловіцького, а з заходу – сіножатями, на яких височіли рідкі товстелезні дуби, від чого й назвали цю землю Дубиною.

В якому році одружилися мої батьки – трудно сказати, бо й самі вони не знали, а лише точно вираховували – скільки років пройшло від їхнього вінчання. Одружившись, батько перестав ходити «в чумачку» і через кілька років проміняв воли на коні та почав удома господарювати. Аж тут і діти посипались, як із коша зерно. В той час якесь регулювання чисельності родини вважалося гріхом – скільки Бог дасть, стільки й буде. Була приповідка: «дасть Бог діти – дасть і дітям».

І це потверджували наочними прикладами, як то: «Ось дивіться стара Оксана – наплодила чотирнадцятеро, як добра квочка курчат. П'ятеро Бог забрав, а п'ятеро хлопців та чотири доньки росли, як із води – вродливі, слухняні, а ще до того богобоязливі. Правда, не раз скаржилася вона, що ніколи їй і пообідати через дівчорі, та й до церкви піти, а в неділю було, як відчинить ворота, та як випустить їх на вулицю, - справжній курячий виводок. Двох було за руки тримає, бо ще вчилися ходити, а старшенькі бігали на шлях, у поросі гралися, а Оксана стоїть, як та журавлиха, тільки й чуєш: «Марійко, Степанцю, не беріть пороху! Івасю, Наталко, не бруднить сорочок, а ти Олексуню чого плачеш? Вже будяка заскалив у ніжку? О, Господи, Петре, а йди бо поможи мені, а то сама нічого не вдію!». Веселий Петро сміється до Оксани, тихо, без крику, без лайки, як Бог приказав, – забирає дітей з вулиці... .

А сусіди сидять під деревами на колодках і дивом дивуються – скільки терпіння в Петра і Оксани. Одні було осуджують, другі – хвалять, а нетерпеливий старий Панько було вийме люльку з рота та й гукає: «Петре, ти б, синашу, привіз би хворосту та загородив би кошару в садку, бо так не справишся». Петро спокійно й весело відповідає: «Ви добре, дядьку, радите, – мабуть так і прийдеться зробити».

А через кілька років уся ця малеча повиростала, старші

пасли корів і овець, менші – свині, а дівчатка гуси та помагали матері поратися на грядках у городі та в хаті. Щороку і школярів у Петровій хаті прибавлялося – втішалися ними батько й мати, та й учитель радів, що має таких чемних та здібних дітей у школі. Старшого Миколу один бездітний учитель вчив на свій кошт. Олекса намалював образ святого Миколая і виявив такий хист, що поміщик Яловіцький віддав його до Одеської малярської школи. Дівчина Наталка мала великі здібності до письменства і вчитель пророкував їй, що буде «книжки писати», а малий Івась був здібним до обрахунків. Старші діти виучувалися і тягнули за собою менших. Отак із усієї Петрової дитячої «кошари» усі «в люди» повиходили, лише двоє лишилися на господарстві.

Хлопці, бувало, як поз'їжджаються хлопці до батька та матері на літо, то такі всі гарні та зодягнені, в золотих гудзиках, повен садок, та обступлять Оксану й Петра, цілують, не знають де їх посадити. А то як покидають той панський одяг, та як вийдуть на ниву жати, косити, в'язати, то дух ся радує. Аж батюшка не витримали, дивлячись через острішок, та й озвалися до Петра: «Добрих дітей, Петре, тобі Бог послав».

Людям і завидно стало та й кажуть було: «А дивіться яку толоку зібрали Петро й Оксана. Дарма що в місті вчилися, а всі так гарно говорять, зі всіма вітаються, навіть дівчат і хлопців збирають і читають їм книжки»... А як було заспівають тих селянських пісень, то так гарно, що аж плакати хочеться. Батьків одягнули з ніг до голови. А у возовицю возять снопи, кладуть стіжки. Петро тільки ходить, наглядає та підбиває кличкою снопи в стіжку. А вчителя свого з початкової школи мало що на руках не носять – дякують не надякуються йому, що відкрив їм очі.

От і думають люди – «Господи, всіх Ти нас відпустив та не всіх щастям наділив. Не такі ці діти, як ось Остап Гаврилів – три роки в москалях побув, приїхав додому, одягнув свій мундир і такою чваньковитою мовою цвенькає, що й не розбереш його. А як розсердиться, то так лається, що волосся дуба стає»... .

Склад нашої родини: мати Олена, батько Демид, діти Марійка, Марта, Іван /що помер/, Текля, Іван /себто я/, Феоктист, Килина і Тетяна.

Нерідко мати журилася як прогодувати та вивести в люди своїх дітей.

– Не журися, Олено, якось воно буде, – заспокоювала сусідка – баба Бринчачка.

– Я, бабуню, не журилася б, коли б трохи інакше велося, а то ж бачите – ще головешки по подвір'ю валяються... .

– ...Нічого, Оленко, – Бог дав – Бог і взяв. А ти не сокрушайся, а молися Богу – Він милосердний і дасть тобі те, чого проситимеш. Святе Письмо каже: «Хто перетерпить до кінця – спасен буде». Ось бач яка я – забігла на хвилинку, а проговорила з годинку. А полотно так і лежить коло річки не мочене.

– Може б ви, бабусю, трошки перекусили? Ось я піду до комори та внесу огірків та яблук.

– Ні, ні, дякую. Огірочки в мене й свої є. А яблучка візьму. Ось у цю хустину. Тільки ж вибирай м'якенькі, бо в мене й зубів тих, що й на пальцях порахувати можна.

Мама внесла миску яблук, висипала бабуні в хустину, зав'язала й подала. Баба перехрестилася до образів, подякувала мамі за гостинець і пішла з хати. Мама провела бабу до сінешнього порогу, а за поріг не сміла вийти, бо баба заборонила «швендяти» по подвір'ї до виводу, щоб бува «люди не наврочили».

З дитячого віку я запам'ятав те, що найбільше вражало мене. Одного вечора мама розтопили піч, позасували до полум'я казанці з варивом та баняки для худоби. Я стояв коло печі, шарпав маму за спідницю і плакав, щоб мама взяли мене на руки, хоч знав, що мама щодня скаржилася татові, що їм не здоровиться. На молоко, м'ясо й сало і повернутись не могли, а тільки вживали цибулю, квашену капусту, огірки та розсіл з них. Що було з'їсть, то зразу і вертає. Але не марніла, а навпаки – повнішала і грубшала. Мама зжалилася наді мною, взяла на руки, а я, обнявши її за шию, почав цілувати і гладити

підборіддя. Ми сиділи з мамою на стільці перед піччю, коли тут і тато до нас присусідився і поклав свою руку на мамине плече. Я почав плакати, кричати, кусати татову руку, щоб він «не смів займати мою маму».

Пригадую ще й таке. Одного разу на провесні наша гуска сиділа на яйцях – на покутті, під лавкою, у великій коробці. Сестра Марійка сиділа з обичайкою на лавці в одному кінці стола, а Марта – у другому. Я держався рукою за стінку і, видно, вчився бігати. Але, несподівано для сестер, моя нога попала поза лавку і прямо до гуски. Я з переляку почав кричати, а сестри кинулися рятувати мене. Але гуска встигла пустити мені кров з пальця. Того ж дня прийшла до моїх сестер панна Марися, донька лісника, сіла біля мене на лаві, розпустила свою довгу чорну косу на обличчя і, позираючи чорними очима поміж пасми волосся, почала завивати по-вовчому. Я так налякався, що мамі довелося нести мене до баби Бринчачки «качати яйця» та поїти мене свяченою водою. Після довгої бабиної молитви, плювання та закликання – баба свяченим ножем розбивала яйце і виливала його у склянку з водою. Мама дивилася, а баба пояснювала, що «той шпиль з маленькою голівкою – Марися»... Іди. Олено, додому. Завтра він буде здоровий». Мама подякувала бабі Бринчачці, дала їй вузлик круп і квартиру сиру та й понесла мене додому.

Цієї ж весни наші вівці породили четверо ягнят. Тато увійшов у хату і почав хвалитися приплідком. Сестри почули, одягнулись, а Марта вгорнула мене у теплу хустку і пішли до кошари. В той час, коли сестра показувала мені ягнята, баран розігнався і вдарив Марту так, що ми обоє попадали. Лише Марійка вгамувала його довгим веслом і ми щасливо повернулися до хати. Я знову так налякався, що й охота пропала цікавитися ягнятами. А сестрам цей випадок був на руку, бо позбулися зайвого клопоту – носити мене до ягнят.

У жнива моя мама дуже захворіли. Я прокинувся і побачив, що мама в ліжку, а коло неї на стільці – баба Бринчачка. Тато турботливо ходив то в хату, то з хати, заплакана сестра Марійка варила обід і гріла великий баняк

води.

– Мамо, ви хворі? – запитав я. – Так, Івасю, я дуже хвора, відказали мама.

А баба Бринчачка додала: «Животик маму болить. Мама скоро одужає. Ось Марійка тобі кулешику зварила. Вмивайся, молись Богу, щоб Він скоріше подав мамі здоров'я».

Я зробив усе, що баба сказали, а тільки не знав – як треба молитися за мамине здоров'я. А баба вела далі: «Перехрестися, скажи «Отче наш», а потім – склади ручки, піднеси вище і скажи «Бозю, дай мамі здоров'я».

Під час мого сніданку баба наливала у ночов'ята окріп, розводила його, потім постелила білу пелюшку у воду, підійшла до мами і, взявши від неї якусь маленьку кучерявеньку ляльку, понесла до ночовок і положила тут ляльку у воду, обкривши її біленькою пелюшкою, та й почала поливати її водою. Я був дуже здивований, бо сестрині ляльки ж неживі, а ця вимахує ручками, ніжками і кричить. Баба спостерігала мене і помітила на моєму обличчі недовір'я та й вирішила сказати правду.

– Це, Івасю, дитинка, хлопчик. Я його зловила в річці, на Тартаку. Стала на камені, кинула на воду полотно та й почала його звідти підбирати, коли глянула – а на кінці полотна тримається рученятами оцей хлопчик. Я й подумала – візьму та й занесу Демидовому Івасеві, хай має братика, та буде мати з ким гратися...

Мама скупала братика, вповила, замотала в хустку, перехрестилася до образів, взяла курку та й забрала братика з хати. Я грався з Мартою і думав над тим – чи потрібний мені той братик?

Скора баба повернулася і, привітавши батьків, звернулася до мене:

– Івасю, батюшка назвав братика Кузьмою.

Я витягнув палець з рота, насупив брови і крикнув: «Я його не хочу!» і, плачучи побіг до мами. Пізніше мама оповідали, що я тижнів два плакав і скаржився, що мама більше любить Кузьму, ніж мене.

З пам'яті моєї вже випало те, як воно було далі з

Кузьмою, але до року пошесна хвороба звела його в могилу.

Я знову залишився сином-одинаком у батьків, хоч не був у них першим сином. Першим у них був теж Івась, про якого мама любила розказувати і дуже хвалила. Мовляв, був він чемним, чистенький і тато його дуже любив. Пошесть забрала його в могилу, коли мав він 4 роки. Тато дуже побивався за ним і плакав, щоночі ходив на його могилку і так затужив, що аж захворів – спухли його груди. Лікар і сусіди почали умовляти і розважати тата, щоб зглянувся над своїми дітьми і перестав журитися та ходити на цвинтар.

На четвертому році мого життя баба Бренчачка зловила батькам другого сина, а мені братика - Феоктиста. Мама і всі звали його Туськом.

Поява Туська не дуже турбувала мене, бо я вже був більший і мав сусідських хлопців-товаришів. Пригадую собі, що одного теплого дня мама наказала мені сидіти біля колиски і погойдувати Туська, щоб не прокинувся, а сама пішла на город. Я зразу погойдував, а коли на шляху почув голоси свої товаришів, то вмить кинувся до них та й забув про все. Аж тут почувся з подвір'я голос тата: «Івасю, а ходи но сюди! Візьми Туська на руки та побався з ним!» Голос у тата був сердитий. Я несміливо наблизився. А тато до мене:

– Що ж ти, сину, не послухав маму, кинув Туська, а він упав з колиски та й, бач, носа собі розбив». І тут тверда батькова рука вхопила мене та й дістав я кілька добрих ляпасів. Мене дуже вразило це покарання і я довго плакав та носив у душі жаль до батька і гнів на безвинного Туська.

Взимку тато часто ходив у ліс до жидів різати стоси на дрова, а вся домашня господарка звалювалася на мамині руки та моїх сестер. Хоч тато був і суворіший за маму, але вся наша родина увечері нетерпляче чекала на тата і раз-у-раз хтось вибігав до воріт. Тільки батько переступав через поріг, я зсувався з теплої лежанки, прожогом біг до нього, брав з рук його торбину, шукаючи в ній якихось ласощів.

– Нема там, Івасю, нічого, хіба що хліб від зайчика... .

Хліб, замерзлий і сухий, здавався мені солодким, як

медяник і я залюбки гриз його. Казали, що як гризти «заячий хліб», то не будуть зуби боліти.

Пам'ятаю, що дуже докучав я батькові запитаннями про того зайця, в якого батько відняв хліб. «Та не відняв я, а тільки вдарив обухом об грабок, а зайчик злякався, та й хліб випустив. От я його і приніс тобі»... .

– Тату, а зайчикові дітки не помруть? Ти ж відняв у них хліб, а вони будуть голодні...» – наполягав я.

– Та ні, бо зайчик наносив того хліба цілий мішок... – потішав мене тато.

– Тату, ви й завтра принесіть мені від зайчика хліба, а я занесу його Степановому Василькові та Олексі, бо вони не мають що їсти... .

Вночі Тусько спав з мамою на ліжку, а я з татом на долівці, на соломі, покритій рядном. Тато вкривав мене кожухом, щоб бува не простудився.

Коли вночі набредали вовки в село і собачня в селі знімала гавкотіння, що змішувалося із вовчим завиванням, – я натягав кожуха на голову і тулився до тата. Батько заспокоював мене, мовляв, «Вовки до нас не придуть, побоятся нашого Рудька». Але одного ранку мене збудили голоси переляканих сестер на подвір'ї. Я вмить схопився і притулився до замерзлого вікна та дмухав у шибку щосили, щоб щось побачити. Те, що я побачив було страшне. Біля клуні стояла вся наша родина з дядьками Олексою і Василем та сусідами, а на снігу лежав наш Рудько. Я теж хотів вибігти надвір, але сестри забрали всі чоботи і я не мав у що взутися. Незабаром сестри вбігли до хати і розказали мені, що вночі на нашому подвір'ї були вовки і задушили нашого Рудька. Пізніше тато докладно оповідав, як усе сталося. Три вовки оточили Рудька, він вирвався і вискочив на дах клуні, вовки за ним і там його задушили.

Це була велика втрата. Вся родина плакала і довго згадували ту страшну ніч. Батько зарікся, що вже не буде тримати на обійсті собаки. Казав: «Такого пастуха до свиней я вже мати не буду... . Сам загонив свиней до лісу і сам пригонив додому... .Розказував також, що якимось було, що Рудько не міг

сам припровадити свиней додому, прибіг, зіп'явся до вікна і гавкав доти, доки не вийшов на допомогу батько. «Такого собаки не будемо вже мати, а будь-якого не хочу, щоб тільки харчі переводив...»

Зима в нас була довга, холодна і сніжна. Навкруги шумів ліс, зрідка доносилися звуки лісничового рїжка та завивання вовків, що наближалися до села, шукаючи поживи. Все село було у снігових заметах, тільки димарі стирчали і по них пізнати було, що тут село. Криниця нашого закутку села була віддалена на цілу верству /кілометр/, за Голотівською левадою. Так і говорили: «Підемо по воду за Голотову». Взимі по воду ходили гуртом, по 5-6 осіб, щоб безпечніше при зустрічі з вовками. А такі зустрічі були не рідкістю, навіть і вдень. Одного разу сестра Марійка пішла по воду сама, бо не вдалося їй скликати своїх дівчат. Набрала вона води і несла відра на коромислі, а за нею посунула вовківня. Бідна Марійка з переляку воду розхлюпала, вбігла в хату, а вовки посідали за ворітьми. Люди почали кричати на них, а вони їй не поспішають, виступцем поволі пішли собі геть. І часто можна було бачити вовків, що сиділи собі спокійно за людськимигородами, під лісом, вичікували, не боялися і крику й гамору, що люди зчиняли: «Гутю, гутю, гутю...»

Далека віддаль до води та вовківня змусили моїх батьків перейти на іншу садибу в село. Ця садиба обросла верболозом та була перетикана мочарами. «Знаю, діти, що вам не хотілося б міняти ліс на мочарі, але в мене вже плечі пооблазили від того коромисла...Добре, що дівчата ще при нас, є поміч, а повиходять заміж, то що будемо робити?...»

Бабуся Мокрина страх як не хотіла кидати своєї хати коло лісу. «Боже мій милостивий, як же мені не хочеться вертатися в те панщинне болотяне гніздо. Може б ти, Демиде, переніс у ту хату мій старий припічок. Я ж його щосуботи витирала олією, бач який він жовтенький. А дерево – це ж яворина! Такого зараз не знайдеш.»

Одержавши благословення від бабусі, тато почав підготовлятися до будівлі на другій садибі. Два роки батько

підготовляв матеріал для будівлі хати, клуні, шопи.

Зимою батько й мати не пускали мене, як меншого на двір, бо не було взуття і відповідного одягу, а на провесні, користуючись відсутністю сестер, я не раз натягав на ноги Мартині опорки /без холяв/ від старих чобіт, брав у руки весло і миттю вибігав на двір та збивав із стріх мерзлі «сопляки». Але завжди чийсь пильні очі знаходили мене і гнали до хати. Часом вбігав у хату голіруч, а інколи щастило внести кілька льодових «сопляків», щоб почастивати Туська. Мама була добра і терпелива, але за те, що я частував Туська льодом, давала мені ганчіркою по м'яких місцях. А коли сонечко виходило високо на голубе небо і зганяло цятки снігу в ставки, річки, ми виривалися з хат, як з тюрми і, як молоденькі стрибунці, гарцювали з криком по току, подвір'ї, садку вилазили на ворота, тини, перегукувались із сусідськими дітьми, радіючи, що звільнилися від хатньої опіки. Та й батьки були задоволені, що позбулися гарюкань і ляпасувань за наші лихі вчинки. Вже й подушки лежали на своєму місці, та й припічок і лежанка були чистенькі. А то мама було каже: «Соромно, як хто чужий у хату зайде – ніде ані сісти, ні стати».

Але весняне повітря любило жартувати: зтяжні ігри призводили до простуди, кашлю, хрипоти і знову в хаті були нам дітям докори та нарікання від батьків. Тато зносив тоді з горища липовий цвіт і дорікав мамі, що в цьому її вина... Мама ж варила цвіт, напувала нас і винуватила батька, що він цілий день у клуні, а не спромігся виглянути та загнати нас до хати. Бабуня топила лій. Умочала в нього кусник полотенця і прикладала нам до грудей. І тоді ночі для батьків наставляли неспокійні – все прислухалися до нас, дітей, до хрипкого дихання чи кашлю. Мої хрипоти проходили швидко, а малому Туськові – зтягалися. Тато лякав нас, що такий наш непослух допровадить до смерті, що «батюшка закопає нас глибоко в землю, як і маленького Кузьомку, а звідтіль уже ніхто не вилізе».

Я давав обіцянку, що вже не піду надвір. Але наступного дня ми вже з Туськом знову бігали по хаті, заглядали у вікна і

прислухалися, як сусідські Семен, Антін, Марійка, Карпо, Настуня – всі бігали, викрикували по шляху, біля самісіньких наших воріт. На наше щастя, мама й сестри вийшли надвір і поралися біля квіток. Ми відчули свою самотність і я почав намовляти Туська, щоб він плакав. Він наробив ревиська, а з того жалю я почав і собі плакати. Мама підбігла до вікна з криком «А що там сталося, Івасю?» Я відповідав: «Тусько хоче надвір!» Мама вбігала до хати і давала нам ляпасів, або зодягала і випускала на сонечко. Це була моя «дипломатія» – я знав, що мама добра і скоріше випустить надвір. Через кілька хвилин ми з Туськом вже гралися на току, на солomé. В клуні все стихло, ні ціпа, ні граблів не чути. Я з насолодою перекидався через голову, а Тусько сміявся, аж захлинався. Незабаром почувся татів лагідний, але владний голос: «Івасю, а що ти там робиш?» «Нічого, тату, їй-же Богу нічого! Я оце перекинувся на солomé, а Тусько радіє і регочеться. Я не розтовчую солomé, я з краєчку...» - «Гляди мені, щоб ногами не вдарив Туська!» «Ні, ні, тату...» Я з радощів, як свинка, почав ритися попід солomé, а Тусько заходився сміхом. Скоро ця забава нам обом набридла і ми пішли до мами і сестер на город.

Мама глянула на нас і жажнулася: «Івасю, чого ж ти не пильнуєш Туська? Дивися як «дядьки» з носа в нього висять! Чому ж ти не витираєш!». Я всяко виправдувався, що, мовляв, Тусько почав плакати і не хотів витирати. Мама сама взялася до сопливого Туська, який кричав, як поросся, а я в цей час уже був далеко за ворітьми. Там із сусідськими дітьми почав я «садити баштан» з пороху на дорозі – згортали купки грудкуватої землі, обводили «валом»... Та ця наша вільна гра довго не тривала, – мама привела до воріт Туська, дала мені шматок хліба і казала пильнувати його. І тут – на тобі! – малий Тусько враз пішов і потоптав увесь наш «баштан». Я дав, звичайно, йому за це ляпаса, а Олекса розсердився, взяв жменю пороху і насипав йому на голову. На крик і плач Туська прибігла мама й сестри добре відчухрали мене і забрали нас обох на подвір'я, а найгірше, що заборонили виходити на вулицю, де й далі гралися сусідські хлопці. Я ж боявся, щоб не накликати ще тяжчої

«халепи» – від батька.

А коли сонечко піднімалося вище, зеленів і ліс, і левади – все це манило нас, дітей, і замість заповорошеної вулиці ми бігли туди, на лоно природи, на зелень. Бігали по лісу, наривали пучки різнокольорового рясту, медунок, конодрасту, синеньких дзвіночків, а потім сідали на галявині великим колом, зривали «коники» рясту, затискали пальцями і били ними себе по лобі – вони тріскали – чий «коник» тріскав найсильніше той ставав «старшим», сідав посередині в коло і наказував – що робити, в яку гру грати. Грали ми в ката й мишки, в «дзвони», у «воріт», в «гусей і вовка» тощо. Як сонце ставало над головою ми знали, що це вже обід вибриком бігли додому. Сестри або мама витирали нам лоби, мили руки і немилосердно витирали їх рушниками з грубого полотна, часом доходило аж до сліз, але треба було терпіти, бо найменший крик, чи плач міг донестися до батька, а він то вже не пожаліє, а ще й ляпаса дасть.

Ми розпрощалися з вулицею на цілу весну: щодня вигравали на левадах і в лісі, підзбирували квіти, слухали кування зозулі, деркачів, жайворонків, дроздів, перепелиць, соловейків, дзижчання комашні, бджіл. Любили спостерігати життя пташок. Часом вже сонце і зполудня зверне. А нам і їсти не хочеться, – хіба вже мами почнуть перегукуватися: «Олено, твоїх теж немає вдома?»

«Фрасино, гукніть-но до тих лобуряків, ви там ближче! Он чуєте, як виграють на левадах?». «Діти, а ходіть додому полуднати, ось мами вас ждуть!» Тоді кожен з нас оглядає себе з ніг до голови, обтріпує листя з волосся, а якщо в кого були забруднені штани, то обов'язково підкачували до колін, щоб мама не бачила, а брудні сорочки запихали якнайглибше у штани, чи спіднички. А вже як поранені були пальці, то старанно присипали їх землею, щоб крові не було видно. Всі старанно приховували свої якісь «гріхи» перед очима матері чи батька, щоб і пополудні можна було чкурнути на левади, чи до лісу. Бувало, що й глодину загонили в ногу. Але й тоді боялися признаватися і обходилися без маминої допомоги, самі давали якось раду, нігтями витягали чи що. А на будяки в нозі чи в руці

ніхто й уваги не звертав – це була дрібниця. Весною і влітку всі ми бігали босоніж, лише пастухи мали постולי. Коли відцвітали лісові квіти, нас уже не манило до лісу. Тоді я з Туськом і з мамою або із сестрою ходили до річки на тартак білити полотна. Мама й сестри брали на плечі 20-аршинні сувої полотна і несли на річку, вмочали у воду, а потім вистеляли на траві, на сонці. Я і Тусько поглядали, щоб бува качки і гуси не походили по полотні, а сестра або мама вишивали.

Часто мама залишала нас із Туськом під доглядом молодшої сестри Марти, – отоді нам була справжня воля. Всі діти, що були на річці, заходили у воду, хлюпалися, ловили маленьку рибку, підтикаючи сорочки чи спіднички. Був тут і сміх, і регіт, і плач. А найменші, років до шести, залазили у воду голяка.

Після полудня мати, або старша сестра приносила нам їсти, а ми потім і далі гралися – то «бабки» пускали по воді дрібними камінчиками, то млинки із соломи робили. А коли вже набридало бовтатися у воді, – бігали поміж полотнами і треба було, звичайно, це робити так, щоб не стати на полотно, бо за це чекала кара від старших – лозиною чи ляпасом. Коли сонце хилилося на захід, мама й сестри забирали сухе полотно, а я з Туськом бігли у найбільші порохи, що їх знімали череди овець, забігли в череду і ловили й пестили малих ягнят. Одного разу я попав у велику біду. У череді наглянув мене баран і дав рогами по задній так, що я полетів навзніч у порох. А тут якраз і тато де не взявся, та й побачив усе це. І дісталось мені ще й від нього – потягнув лозиною. Після цієї пригоди ми з Туськом кілька днів оминали овечі череди.

Коли поверталися увечері додому, сестра Марійка вже стелила коло призьби біле рядно, а поверх нього скатерку, розкладала дерев'яні ложки, виносила дві миски супу, одну з них для нас – менших. Тусько сидів у мамі на руках, вона студила юшку, їла сама і його годувала. Тато й мама стежили за всіма, щоб ложки були у правій руці, щоб не нахилилися над мискою та щоб не обливалися. «Кусай більше хліба, – було каже тато, – та не розкидай кришок, бо гріх святий хліб розкидати!». Я

старанно визбирував на рядні кришки хліба і вкидав їх у рот, бо боявся, щоб і справді Бог не розсердився та не позбавив нас, як казав тато, «насушного». Тато більше пильнував нас за вечерею, бо мамі ніколи було, годуючи Туська. Бо ж за християнським звичаєм за їжею треба бути тихим, смирним і мовчати, навіть не мав права почухатись, бо зразу накидалась бабуся: «Ти, лобуряко, й за Божою стравою не посидиш тихенько? От окаянна дитино! В мене вже й сили не вистачає, вже язик зболів кричати та повчати, а він тобі, як той бовдур – одним вухом слухає, а в друге випускає».

А хрущі було літають, гудуть, так і хочеться пальнути ложкою, хоч одного збити на землю... Але бабуся наче вгадує: «Ти чому не їсиш? Чого на хрущі задивився? Чи не думаєш бити ложкою? Гляди мені, а то скоштуєш отого ополоника!»

Часом мама вступалася за мене: «Та чого, мамо, кричите на дитину? Він же сидить спокійно, як янголятко, а ви...» «Отак, так, ти його навчай, розкажуй, показуй припиняй у недобрих вчинках, а вона каже, що я даремно в'язну до дитини! Вчора ж за вечерею оце янголятко луснуло ложкою по хрущеві, а він попав у суп і вся страва пропала. Отож, потурай йому, потурай, то він ще не такого коника вступругне. А як підросте. То не матимеш чим оплатити людям за збитки, як наш сусіда Василь за свого Корнія. Кожної неділі біжать мами й тати до Василя зі скаргою на Корнія: тому око підіб'є, тому новісінького кожуха чи свиту тихцем поріже, дівчатам бинди повтинає, намисто порве, а тамтої неділі Макаровій дівці витяв мичку кіс. Тепер Василь його товче, як жидівського гамана, а поправи нема! Чому? Бо давня, мудра приповідка каже: «Вчи дитину, коли вона впоперек лавки лежить». Оцю приповідку добре пам'ятайте, щоб не було так, як Василеві з Корнієм. Ну, наївся? Повернись лицем до сходу сонця, перехрестись і помолись «Богородице Діво»...»

– Бабусю, а зараз сонця немає... воно не сходить...»

– Знаю, знаю, що зараз не сходить! Бач, пискате! Ще «дядьки» з носа вискакують, а він мене повчає... Хрестись, кажу! Помалу, не спіши, не гони рукою, як вітряк! Склади три пальці, а два пригни, доки це я вчитиму тебе? «Мияця, Сина,

Святого Духа, амінь.» а тепер іди спати, а то рано не добуджуся тебе»...

Я скоренько підбігав до мами й тата і цілував їх у руку.

– А чому ти, байстрюку малий, не помисеш ніг? Цілісінький Божий день виграсш по вулиці, запорошився, що гидко й дивитися на ті ножиська, а лінки помитись. Ось глянь на свої клешні, та ж вони вкрились ріпицею, хоч гречку на них сій. Зараз мені катни до гусячого корита та помий ножиська!

Бабусина муштра доводила мене до сліз. Я хотів би якнайскоріше лягти, натягнути на себе ряднину, заснути міцним сном і не чути тих бабусиних нескінченних докорів та повчань.

– Перехрестись та прочитай молитву на сон грядущий! – І бабуса починала проказувати: «Ангелу охоронителю, охорони душу і тіло од всякого зла лукавого»... .

І так цілісіньке літо, вечорами і ранками, я був під опікою сердитої бабусі Мокрини.

Восени наша родина вечеряла в своїй хаті, а бабуса, яка жила окремо, у другій хаті – через сіни, вже здавала свою опіку наді мною батькам. А сама вона сушила опеньки, горіхи і садовину. А проте, кожен раз, коли бабуса йшла до лісу по опеньки, я просив її брати мене з собою. Я дуже любив бігати в лісі по жовтому листі, розгрібати його і відкривати для бабусі цілі чагарники молоденьких опеньок, вигукуючи: «Бабусю, ходіть сюди, тут є багато опеньок, о, а тут ще більше! Ходіть сюди, бабуню!» «Та чую, чую, не глуха, не галасай, як на пожежу!»

Бабуса брала опеньки з корінням, а вдома сідала під хатою на призьбі і чистила їх: молоденькі кидала в решето на смаження, а старші – на ряднину для сушіння.

Мама і мої сестри Марта і Марія тіпали і терли прядиво. Зранку запихали горстки прядива у ще гарячу піч, щоб легше було вибивати терміття. Після тіпальні мама терла прядиво на терниці. Цю надвірню роботу виконували в ясні, сонячні осінні дні. В хмуру погоду вони бралися до іншої праці: ставили ослін з двома чи трьома дірками, вставляли і прикручували туди залізні щітки, сідали на маленькі стільчики проти щіток, клали

біля себе мички тіпаного прядива і, обкручуючи мичку кругом долоні, кидали вільний кінець на щітку і вичісували клоччя. З вичесаної мички робили «кукли», які пізніше розпускали і вичісували ще раз на густій дрібній сталевій щітці. Після цього брали щітку із свинячої щетини і ще раз розкручували «кукли» і вичісували їх.

Коли починалися морози і земля вкривалася легеньким сніжком, мене й Туська не пускали на двір. Ми совалися на лаві і зшкрябували сніг з віконних шибок, щоб хоч краєчком ока побачити, як воно там на дворі. За це мама гнала нас ганчіркою від вікна, щоб бува не розбили шибки, а коли батько входив до хати, то теж гукав: «Івасю, Тусько, тільки лопне шибка, то пам'ятайте, - я не битиму вас ганчіркою, як мама, а ось – бачите?». – Він знімав з кілочка сплетену лозову різку і помахував нею, а ми вже ні живі, ні мертві, бо батька дуже боялися. Він небіжчик хоч і любив нас, але вже як провиниться хто, то карав немилосердно.

Ми дуже боялися різки і шкрябали лід на шибках лише тоді, коли тата й мами не було в хаті. Бувало й таке: коли сестра Марта вилізе на піч щось попрятати, я швиденько вскакував у її чоботи і вибігав надвір – збивати льодові «сопляки» що цілими гронами звисали з стріхи. Але така забавка була хвилиною, бо сестра зразу ж вибігала на двір, давала мені ляпасів і я з плачем тікав до хати, а там мама додавала ще трохи – ганчіркою. А як ще з'являться батько, то вже була велика халепа. Від батькової різки я часто утікав під ліжку і ховався за сніп соломи, яку батько кожного дня вносив до хати, щоб топити в грубці. Бабуся хоч і піддавала охоти мамі чи татові до покарання мене чи Туська, проте відчиняла двері своєї хати і кричала: «Тікай, лобуряко, сюди до мене, а то йому розуму не завадить висікти дитину різкою! Тікай, урвителью, а то заробиш на гнилиці!»

Я не дуже любив свою крикливу бабусю, але в тій ситуації вибору не було і я стрімголов летів, щоб урятуватися до бабусиної хати. Тут я почував себе, як у Бога за дверима, бо знав, що тато не посміє підняти на мене різки, бо йому теж попаде від бабусі.

Вечорами, по вечері, мама навивала кужель на веретено і пряла. Дівчата пряли також, але не «кукли», а миканки (те, що відходило від дергання після щітки) і «пачіски»(відхід після останньої щітки) миканки йшли на рядна й рушники, а пачіски на сорочки, бо були м'якші. Цілісінський вечір фуркають веретена час від часу. На столі ставилася миска з сушеними грушками чи яблуками, бо прядільницям бракувало слини на звогчування нитки і тоді вони жували кислу сушню. Мама не могла їсти кислої сушні через хворобу шлунку і тому тримала горнятко з водою, вмочаючи туди пальці. Ми з Туськом мали добру нагоду вибирати найкращі грушки з миски, хоч за це й перепадало нам від сестер.

Готову пряжу звивали на «тальку», перев'язували на чисниці і пасма, скидали з тальки, кілька разів золили в жлукті і спарювали окропом, вкидаючи туди ще й шматок розпеченого чавуна. Цю пряжку пізніше несли на річку, виполіскували в ополонці, вивішували на тинах, щоб вона вимерзла і сохла. Це повторювали кілька разів, поки пряжа не вибілювалася. Коли тальки були готові, їх накидали на козелець і тато звивав пряжу на клубки. За цією роботою тато не мав як говорити, бо фуркання веретен та скрипіння козельця глушило слова, але зате тато співав чумацьких пісень або колядок. Ми з Туськом і молодшою Килиною слухали і підспівували, а коли батько кінчав роботу, то лягав на ліжко і розказував нам про чумаків, про високі степові трави, річки, озера, рибу, раки, таганки і ми вбирали кожне його слово.

Прядіння і звивання пряжі продовжувалося цілу зиму та ще й половину весни. Така одноманітність вечірньої зимової праці здавалася нам дітям карою Божою. Отож було наші прядуть, а ми з Туськом тихцем, рачки попід лавою підкрадалися до сестриних веретен, ловили їх руками, веретено падало на долівку, а нам давали прочуханки й заганяли на піч. А на печі взимку сушилося в нас просо, ячмінь, а то й пшениця до мелення, отож і почнемо ми вдвох виміряти те зерно ложками, покришками, сільничками, насиплемо того зерна цілі гори, а бувало й таке, що Тусько на мене, або я на нього розсерджусь і

сипну пригорщу йому на голову, або межі очі, а зерно й посипеться на лежанку, а ми обидва почнемо борюкатися і кулаками давати одне одному. Тоді виступав на сцену батько з різкою і втихомирював наші пристрасті. Якщо це був вечір, то батько згонив нас з печі, ставив на коліна і заставляв молитися Богу та гнав спати, а сам казав: « Що це таке? То я підзбираю кожний колосочок, щоб то не пропадав Божий дар, молочу, вію, чи мелю на муку, або деру на кашу, а він один з другими виграшки знайшов! Хліб розкидати! Зараз же спати!» Так змалечку привчали нас шанувати святий хліб. Ми знали, що батько словами не розкидається, вже попереджень не буде, а тихо, спокійно стане на стілець і почне нас цвіжити лозиною на печі. Ми тихенько виглядали із запічка і якщо треба було комусь вийти на двір по потребі, то сестри виводили нас у сіни, а з сіней ми вибігали надвір у сорочках у сніг. Звідти миттю вбігали в хату і лягали спати. А ранком ми вже самі вибігали надвір, теж у самих сорочках, бігли на купу гною і перегукувалися із сусідськими хлопцями – товаришами,. Хоч мороз немилосердно щипав за вуха, зате ноги були в гарячому, теплому гною і можна було довше перегукуватися. Найбільше ми боялись тата і бабусі. Баба нас ніколи не біла, але так кричала, що на протилежному кутку було чути. « А чого ви кублитесь на тому гною? Зараз же до хати, а то природжіння повідмерзає!».

Ми поволеньки підводились, але бабуся не вгавала : « От, лобуряки! Посиніли, як бузина! Вночі знов будете бухикати, знов вари липовий цвіт та клади ганчірки з овечим лоєм. Тільки те й роби, що лікуй! Бог його знає, що це за дітиська! І ми ж були малими, але слухались батьків, а ці тільки й стежать за тим, щоб батько чи мати або я відвернулися, тоді вже їхня воля! Зразу ж надвір і в сніг! Купалися б у тім снігу, як гуси!»

Тусько ще змалку мав виразний нахил до «лівацтва». Це було великою прикрістю для батьків, а зокрема тата, який із прикрістю зауважував:

– « І в кого він удався? Здається, що в нашому роду не було лівака, а він завжди за що б не брався то починає з лівака!». Пригадую, що тут і бабуся не стерпіла і додала: « А ти ліпший

був, Демиде? Не одну ложку на твоїх руках побила, поки привчила їсти, як Бог приказав!» Бабуся й тато притихли, але тут і мама озвалась: «Івасю, пильнуй носа! Не шморгай ним, а встань і відійди трошки далше та висякай його добре. Та не витирай рукавом, а ганчірочкою. Не спіши, помаленьку їж! На працю ж ніхто не гонить і в шию не б'є. Та не роззявляй так рота, не цямкай губами, стуляй рота, а то роззявив, як вершу. Дивись, як ми їмо!»

Я хотів їсти так, як мама, та зуби попали на губи і я закричав, з рота показалаась кров, я пустив пару сліз, встав від миски і почав ганяти хрущів, що так немилосердно гуділи над головою. Батько запримітив це і почав кричати: «А сто бісів! Чи ж я тобі не казав, що за вечерею треба сидіти, аж поки я й мама не вставатимемо? Ото ти так слухаєш мене й маму?»

А тут і баба вирішила вставити своє слівце: «Бо ти, сину, сам винен! Івасеві постільці, кашкетик і те йому й се... А я б йому нічогісінько не купила, навіть сорочки не пошила б! Хай би дрантям трусив! Хай би чемні діти посміялися з нього, може б тоді став чемнішим та слухнянішим, а то він одним вухом слухає, а в друге випускає, а то виросте такий лобуряка, що й у церкву соромно буде вести як отой Корній Василів. Настя веде його в церкву, сама перехреститься і поклони заб'є і молиться, а він не дивиться на маму, а чкурне між дівчата й хлопці і давай на биндах дівчатам гудзи в'язати. Настя притягне його за руку до себе і «Корнійцю, а чому ти не перехрестишся та не заб'єш поклона?». Починає умовляти: «Молись, кажи «Отця, Сина і Святого Духа», а він щось покрутиться собі під носом і навіть не вклониться. Господи, скільки через нього неприємностей зазнали батьки! Василь віддавав його до жидів-шевців, але Корній і там довго не був, наробив клопоту. Жиди печуть у наглухо замашеній печі якийсь гугінь, мацю і ще щось там таке смачне, а Корній і тут не дрімав – виколупав дірку в печі, набрав у кишені тих ласощів і почав роздавати хлопцям. Жид спротивився і прогнав його, а до Василя сказав: «З нього вийде не швець, а велике ледащо». Ніякі настановлення батьків, ані тяжкі покарання не виправили Корнія. Вже в Спасівку буде два

роки, як Корній щез із дому, а й досі про нього нічого не чути. Сплакалася за ним бідна Настя, немало горя переносить, та що з того. Син пропав, як у воду впав. Правду та приповідка каже: «Добрі діти батьків на ноги поставлять, а недобрі з ніг звалять».

Я сидів коло бабуні і уважно слухав її розповідь про дядькового Корнія, а бабусиноного внука, тобто мого двоюрідного брата. Бабуня позіхнула, а з нею тато, перехрестили роти, встали й пішли до хати. Я пішов з мамою. Тато завжди ставав недалеко порога, бабуся на розі своєї хати, а я з мамою зупинились посередині своєї хати. Всі стали лицем до сходу сонця, тричі перехрестилися й напівголосно почали читати молитви «на сон грядущий». Мама молилася, бабуся, скінчивши свою молитву, підійшла, взяла мене за руку й повела на своє місце, а при тому сердито сказала: «Ставай, бенькарте, слухай, що я буду говорити, а ти говори за мною. Ну, хрестися! Мияця, Сина і Святого Духа, амінь, Бозю!» Я повторював за бабунею. «Так, другий раз! Та не спіши, а Сина клади на груди, а не на пупа! І який дурень тебе так учив?! Говори – Оче наш, иже еси на небеси, та прийде царство Твоє та буде воля Твоя, яко на небесі і на землі. Хліба нашого сушного дай нам днесь. І не веди на воскушення, но збави нас від лукавого твого святого. Амінь. Хрестись!» Коли я клав хреста третій раз, бабуня щось продудніла і наказала, щоб перед сном я поцілував тата й маму в руку.

Зразу, коли я ще був зовсім малим, тато, мама і бабуся вчили мене хреститись, а на третьому році життя почали навчати молитви «Отче наш». З бабунею я подружився ще з того часу, коли баба Бринчачка «зловила» мені братіка Туська. Бабуня тоді кожного вечора заходила до хати, брала мене за руку й вела до себе спати. Як і завжди тато і мама цілували мене в голову, перед тим, як я йшов до бабусі. Ввечері і вранці вона ставала перед образами й далеко лагідно, а деколи з криком навчала мене молитися. Спочатку бабусині викрики доводили мене до сліз, а потім я «уговтався», звик до того всього і спокійно виконував її зауваження, навіть коли вони були і нелагідні.

Бабуня, звичайно, хрестила мою подушку, а я, перехрестившись, ішов спати, а перед тим цілував бабуню в руку, а вона ще перед сном читала молитву до Ангела-хоронителя і теж скоро лягала спати.

В нашій родині жив ще дядько Олекса, батьків молодший брат. Було йому тоді років 45. Був він слабого здоров'я, часто кашляв, задихався, казали, що мав «ядуху» і тому не міг працювати в господарстві, хіба лише трохи помагав – гонив пасти корови влітку, а більше лежав. А проте, щоліта ходив у відпуст до Почаївського монастиря чи до Києва у Лавру, або Китаївський монастир, де жив і працював на свічкарні його приятель із нашого села. І от, сидючи довгими зимовими вечорами під грубкою, дядько Олекса любив часто оповідати нам дітям про монахів, про монастирі, про святі моці монахів і їхнє життя. Залюбки згадував про монастирські харчі, смачну смажену рибу і так соковито про все це оповідав, що і в нас слинка котилася. Мені так все це подобалось, що й собі захотілось стати монахом, щоб їсти щодня свіжу смажену рибу, а потім померти святим і перетворитись у моці, щоб люди проходили та цілували мене в руки, ноги, а я собі лежав би в гарному приміщенні, у теплому одязі, а не в холодній землі, як наш Кузьма, або Олекса, мій товариш. Ось недавно бачив я сам, як опускали в яму Олексу в домовині, як сам «батюшка» брав у лопату землі і жбурнув у самісіньку домовину, а потім кілька чоловіків засипали її землею, ще й верх зробили. Це мене дуже налякало, бо ж домовина обов'язково, мабуть, повинна тріснути і бідолашного Олексу розчавить та важуча земля! Ні я таки вирішив, що треба вчитись і втікати до монастиря! Ця думка не давала мені спокою до 12 років.

Кожної неділі та в дні святочні до нас заходили бабусі і діди, які з моїм дядьком Олексою навесні і влітку ходили на відпуст по монастирях святих місць і до далекого Києва. Після Різдвяних свят починають було знов сходитись й обміркувати – хто з ким, коли й куди піде. Мені дядько приносив з Києва багато маленьких книжечок, коли я вже підріс і навчився читати. Було в них про аскетичне і трудове життя святих, а найбільше

про святого Антонія і Феодосія Печерських, Сергія Радонізького, Івана Кронштадського та ін. Все це я пильно перечитував сам або вголос – усім цим молящим. Вони зітхали, хрестились, гладили мене по голові, хвалили, а часом вгощали цукерками, бубликами, медяниками, а то й здобними пиріжечками.

Але все це було в моєму житті пізніше, коли я вже підріс і став школярем, а поки що я втішився безжурним дитинством і малим дитячим радощами.

У сприятливу погоду цілу весну й літо ми вечеряли надворі, під хатою. В кінці квітня і на початку травня краса природи перекидалась із левадів і лісів на сади. Височезні розлогі черешні, вишні, сливи, яблуні, груші по черзі вкривалися розкішним біло-рожевим цвітом. Ні темного стовбура, ані листя не було видно. Все село перетворювалося на великі молочні гори і пахощі впоювали все повітря. А до того ще перед вікнами хат пишався розквітлий бузок, красувався косотень, лелія, а потім вергінія, півонія, рожа та безліч інших. Вечорами і ранками тільки й чути було гудіння працьовитих бджілок, що одна поперед другої спішили забрати з квіток нектар на будівлю своїх комірок для меду. А вже хрущів, жуків та рогачів – повен садок! А комах, чечерні та інших крилаток цілі тисячі наповняли повітря дзижчанням і цвірчанням, що разом із гудінням жуків звучало хором і співало з найнижчих до найвищих нот. І всі вони спішили, летіли, падали на землю, зривалися і знов летіли, ніби готувалися до якогось величезного свята. Та й пташиного світу все збільшувалося, бо свої концерти перенесли вони із левадів і лісів у садки.

Ось водвуд вигукує – водвуд-вуд! водвуд-вуд, а деркач і собі – дер-дер-дер! А перепелиця ніжно озивається: підпалом! підпалом! Жайворонок виводить своєї особливої пісні : « Піду до Бога молотити! Піду до Бога молотити! Ціп упав! Ціп упав! Валом! Валом! Ціпом по ногах! По ногах!» Зозуля невтомно повторює своє ку-ку, ку-ку, а соловейки, сіренькі канарки, «волові очка» та всяка інша дрібнота виспівують, витьохкують, сміються аж захлинаються. Лише сови уночі своїми понурими

вигукам – «Поховав! Поховав! » та лет лелеки відривали увагу від весело-жартівливого пташиного співу і переносили думку у світ містики – про чигання кістлявої, з гострою косою, смерті.

А ми було набігаємось за цілий день, посідаємо увечері на ряденці кругом миски із супом та вже насилу підносимо ложки до рота – так хочеться спати. Цілоденна біганина так зморить, що очі злипаються, рука з ложкою супу коливається, суп ллється на рядно, на штанцята і, мабуть, так і полетів би сторчголов у миску з їжею, та вигуки мами чи тата розбуджують зі сну:

– Івасю, не розливай супу! – Тримай як слід ложку з руках, не гойдай нею ! Та студи суп, бо обпечешся!

А тут і тато додає: – Я вже не раз казав, що треба поменше виносити їм /мені й Туськові/ окрайців хліба. А то годину побігають і вже кричать. –Тату, мамо, дайте мені й Туськові по скибці хліба, ми дуже голодні!" А ось прийде вечерея то й їсти не хочять, хоч бери та напихай, як гуску! Ти, Олено, подивись, як Марія Іванькова робить: вона після полудня вигонить своїх голопузів надвір і до вечері й крихти хліба не дасть. А як сядуть до вечері, заберуть у руки ложки, то аж дух ся радує одне наперед другого черпають той суп чи галушки, аж за вухами лящить. Тільки сопуть та носами пошморгують. Не Марія їх просить до вечері, а вони її просять: "Мамо, підсипте ще ! Мамо, дайте хліба! І діти ж ті такі, як оцупки, а тут...Бог їх святий знає...і криком намагаєшся і руками напихаєш, а вони, як ягнята. Тільки Мартуся, нівроку її, хай здорова буде, в нас, як пампушечка."

Після вечері й молитви всі розходяться по своїх лігвищах спати, тільки батько з мамою сидять було на призьбі та радяться і укладають польову та городню працю на кілька наступних днів. Мене сон валить з ніг. Бабуся прикриває мене ряднинкою, а навколо розкладає полин, щоб блохи не мали до мене доступу. Крізь солодку дрімоту я ще чую кукання зозулі, витьохкування соловейка та страшне вигукування сови.

Так щодня, цілу весну в погожі дні ми з Туськом вигарцьовували по левадах і в лісі, на тартаку біля річки, а

вечорами на вулиці, між чередами овець. А разів зо два на тиждень, ранками, я з бабусею або дядьком Олексою ходили по сливнику і збирали гриби – підсливки. Бабуся їх смажила із сальцем та різними приправами і були вони дуже смачні.

Літо в нас бувало гаряче. Скоро після того, як відцвітали весняні першоквіти, трава жовтіла й вигоряла. Навіть пташиний світ переносив свої денні концерти на вечір. І вся дітвора, а з ними і я, поверталася з лісів і левад і заводила свої ігри й забави біля річки, на тартаку. Сестра Марта білила полотно й вишивала, а також наглядала за мною і Туськом. Ми бігали голяком по міленькій, чистенькій річці, жменями ловили маленьку рибку, ганяли жаб, пускали "бабки". Дробили з бузин сикавки й пускали струмки води один на одного. Або збирали черепашки та в піску робили сажавки на маленьку рибку. Понад річкою прогулювалися високі, червононогі лелеки, пильно приглядалися до води, щось хватили й летіли на клуні до своїх гнізд. Вони приносили їжу для дітей, або для самиць, що висиджували маля. Вони так вицокували своїми дзьобам, як кременням, а Антін казав, ніби він бачив, як у них іскри сипалися з рота. І враз лелека заповонив нашу увагу: іскри, вогонь, пожежа, страшне лихо для родини... . Веселі личка усіх дітей посумніли, почалися поважні розмови. Хтось із старших дітей сказав, що лелека палить тих господарів, які руйнують його гніздо. Марійка присягалась, що навіть бачила, як лелека зловив довжелезну гадюку – це ж, кажуть, його найліпша пожива. І тоді кожного разу поява лелеки недалеко нас, повертала нас, дітей, до розмови про користь чи шкоду їх для людей, про їхню силу і витривалість у леті, в ходінні. Менша дітвора теж старалася й собі вставити слово і «зайняти становище» в тих дискусіях, домагаючи демократичного ладу в нашому дитячому товаристві. Але раптом хтось зневажливо викрикував і зацитькував "голопузів". Вони кривились, плакали і ображено витирали сльози кулаками, а більш вразливі бігли до сестри чи мами, які втихомирювали їх, або давали ляпасів по м'яких місцях. Після цього насуплена й ображена жертва «недемократії» маленькими кроками поверталась до

гурту, поклавши палець до рота. Надалі вже пам'яталося про те, що в поважних справах малеча позбавлена "права голосу".

На п'ятому році свого життя я вже був гусячим пастухом. Пригадую собі, як пастухи вівчарі закликали мене до свого гурту і примусили потягнути цигарку й затягнутися димом. Після цього я очманів і заснув. Не знаю скільки часу я спав, але перед заходом сонця мене розбудила мати, взяла на руки й віднесла до дому. Після цього довго мене нудило, а на цигарковий дим і повернутись не міг. В цьому році я вже постив у середу й п'ятницю і всі великі пости разом із дорослими. Найголовнішою нашою їжою була городина та садовина. Не дай Боже було захворіти у Великий піст, Петрівку, Спасівку чи Пилипівку, бо жоден лікар не міг переконати батьків, що дитина мусить їсти "скором" і за це немає ніякого гріха, хіба благословлять на те "батьюшка". Батьки мої були неписьменні, але релігійні і слово панотця - було для них законом.

Згадую свою бабусю Мокрину. Вона мала років 75 і майже цілі дні стояла перед образами і молилася Богу. Початки молитви вона проказувала по-книжному, а вже всередині переказувала по-своєму, як їй зручніше було вимовляти. При тому вона поглядала у вікно і пильнувала свого господарства. Тому часто кінець молитви був у неї дуже несподіваний і закінчувався вигуком чи до курей, які залазили в цебрик, чи до собак, що відганяли свиней від їжі. А потім, миттю, не докінчивши молитви, вона раптом хапала копістку чи коцюбку, вибігала на двір і давала лад у дворі усім свавільним.

Часто я сміявся з бабиного "оченашу", де вона вставляла "но збави нас від лукавого твого святого". Бабуся сердилася, скидала крайку і давала мені прочухана, після чого знову ставала перед образами і продовжувала молитися. Бабуся часто скаржилася батькові на мої вчинки, а батько, як звичайно, брався за різку. Від лютого батьківського покарання частенько рятувала мене та й брата наша добра мати, серце якої озивалося завжди добром. Бувало й таке, що мама підставляла під різку свої плечі, прикриваючи нас. Не раз, правда, і сама мама

вдавалася до покарання, ну хоч би тоді, коли ми з братом зривали шкурку з молока, яке вона недавно спражила, а до того ще й билися за неї. Тоді мама спересердя хапала ганчірку і оперізувала кожного: це зовсім нам не дошкуляло і ми не калялись, те саме робили й на другий день.

Коли на селі появились кухонні "плити", то батько теж і в нашій хаті вставив одну. Тоді нам була розкіш: ми брали кукурудзу, сипали на гарячу плиту і ласували кукурудзяними баранчиками. За це нам перепадало не раз, бо розсипали кукурудзу на долівку, а за це тато частував різкою. Брат Тусько був хитріший, спритніший за мене і вчасно утікав від різки під ліжко, а сестру Килину милували, як меншу, та іще й дівчину! Я ж завжди виправдував себе у власному сумлінні і стояв, ждучи помилування. Але тато в люті не мав часу на правий розсуд і періщив різкою того, хто першим попадався під руку. Правда, якось він замислився над тим, що я завжди бував «козлом відпущення» та й пустився за Туськом, що, як прудка миша, чкурнув під ліжко, але на ходу, на знак своєї невинності, поцілував складені навхрест пальці. На цей раз, одначе, тато був певен, що переслідує справжнього винуватця, який заслуговує на кару. Тусько з розгону чкурнув під ліжко, але головою підійняв дошки, на яких спочивали старанно складені мамою білі подушки і, накренившись, вже готові були злетіти на брудну долівку. Тут мама скочила з лавки, підперла їх рукою, благаючи тата припинити погоню. Тусько врятувався у "підліжковій фортеці на цей раз від різки, бо тато, пожалівши маминої праці, обмежився гострими словами попередження на майбутнє.

У піст часто виникали в нас із братом суперечки за печену картоплю. Обоє ми любили рум'яньку, пригорілу, – шкрябали її кісками чи ножами, при чому кожен вихвалював свою картоплину так завзято, що змагання доходило до «щипаків» або й стусанів. І знову на сцену мусів з'являтися "мировий суддя" в образі мами або тата, встановлювалася між нами "демаркаційна лінія" і тимчасове втихомиріння. Зате на врочисті свята – Великдень або Різдво – була нам воля. На ці

свята тато й мама уникали сварок, лайки, а тим більше – биття дітей. Та й ми у ці свята дому не держалися. Ще ж пак! – колядки, щедрівки, посівання, а на Паску – христування, – це забиравало в нас із братом увесь святочний час. Лише увечері приходили додому і підпадали під контроль батька й матері, які насамперед оглядали наш святковий одяг і взуття, але і тут зауваги робилися у святочному тоні. Якщо ж тато бував на підпитку, то завжди мав добрий гумор і, хоч би якого лиха хтось із нас не накоїв, то, замість буденної суворості і викриків, в очах і на вустах татових світилася тепла, жартівлива усмішка. А проте, під часу обіду чи вечері пильнував він нас – не дай Боже комусь із нас замахати руками чи ногами, або почати базікати, – де й хміль батьків дівався, – губи його трусилися, в руках стискав свою дерев'яну ложку і, підносячи, над дитячими головам, лускав того, хто "приводив його до гріха". Тоді в хаті враз наставала тиша, тільки цямкання восьми ротів свідчило про те, що коло столу і Демид і всі його домочадці.

Різдвяні свята в нас були найрадіснішими і найурочистішими. Днем перед Свят-вечором тато нарубував дров на цілий тиждень, заготовляв їжу для худоби на три дні, замітав, прибирав подвір'я й тік, на брамі, на усіх воротах чи дверях білою глиною писав хрести. Усі ми перед святою вечерею змивалися у холодній воді, перевдягалися у білі «тринадцятні» сорочки і штани, ставали на коліна і молилися Богу. Під час молитви тато брав у покришку жару, поверх нього сипав ладан. Запашний дим виповнював хату, нагадуючи церкву, а горіючі свічки й лампадка доповнювали урочистість, створювали у всіх нас особливий святковий настрій і піднесений "дух Різдва".

Свобода закінчувалася після проходження свят. « ... роздягайтесь із чобіт, виймайте устілки, сушіть все, вечеряйте та й спати пора. Слава Богу, вибігались за ці три дні, пора й зась знати". Ми з братом стояли посеред хати з опущеними додолу очима, з смиренними обличчями нічому не винних дітей, вислухували батьківське зауваження і ждали кінцевого наказу: "Ну, роздягайтесь, чи ждете мого благословення?!" Зразу

скидали покриті кожушки, а потім сідали по черзі на маленький стільчик і стягали один з одного чоботи. Тут уже справа була серйозніша й небезпечніша, бо намоклі чоботи важким зусиллям стягалися з ніг. Батько не міг цього спокійно переносити і починав вичитувати "акафист" і повчав: " Івась, бери за каблук та за край ніска! Обережно! Помалу тягни, а то відірвеш халяву! А ти, Тусько, добре впирайся в його ногу! Так...Що не можна? А стосот вашого батька... Бач, як шанують батькову працю! Ото льодик все наробив, ото підреза довели до того, що й чоботи занастали! Ну що ж, не слухаєте тата й мами,то послухаєте барабанської шкіри, побудете без чобіт до весни, бо де ж я візьму грошей? Щоб на кувадлі кував і то не настачив би вам тих грошей на одяг та взуття! Людські діти батьків на ноги ставлять, а ці скоро з ніг звальять! Та ж і ми були отакими дітьми в своїх батьків, але нас і не чути було, що ми є з родині. Ми завжди свято виконували слова свого батька й мами, ми шанували одяг та взуття, бо бачили якою гіркою працею діставалась батькам ота копійка. Бідний батько тягнеться на те господарство, як шкурлат на вогні, а їм хоч би що! Єй-ой, заставите піти з торбами по миру"...

Мамі в таких випадках ставало жалко нас, бо знала, що справа наближається до різок і вона ставала нам на допомогу: "Підожди-но, Тусику, я тобі ось покажу, як краще й зручніше стягати чоботи..» – і при тому вона вправно стягала чоботи з моїх ніг. Ми обидва з братом витирали рукавами спітнілі чола й сідали за столом на лаві. Батькові, видно, було не до душі, що мама втручалася «не в свою справу», він обурювався ще більше:"Бачу, що й ти, стара, потураєш їм! Шкода стало неслухняних синочків... . Так, так... . Дожився, Демиде, дочекався синів, допрацювався! Добре, ось дасть Бог опровадимо свята і подамся в світи, а ти, стара, залишайся з ними і господарюйте. Побачимо, до чого догосподарюєтесь без батька.»"

І зразу нам ставало жаль маму, а коли почули, що батько хоче нас кинути через нашу неслухняність, то до сліз стало шкода тата і ми готові були із слізьми кинутись на шию батькові

і благи прощення, обіцяти, що цього більше ніколи не повториться. Ми таки витирали рукавами сльози, а тато й мама без слів розуміли нас, заглянувши в наші дитячі душі. Кінчалось це тим, що мама подавала на вечерю, а батько лягав на ліжку, закривав очі й затихав. А там – сон і Водохреще пройшло, все проминуло. Тато знову брався за важку господарську працю, наставляли будні. Подібна картина відбувалася в нас, мабуть, кожних Різдвяних свят, то й на Великодні. "Демидові синочки» не завжди відзначалися ідеальним послухом.

Народня школа.

Трудно моєму батькові було відірвати мене від господарства та віддати до школи, але чув він, як на військовій службі важко давалася воєнна наука зовсім неписьменним солдатам. Тому й вирішив він, на восьмому році мого життя, відвести мене до школи.

Якось у неділю увечері батько з мамою довго сперечалися, встановлюючи мій точний вік. Нарешті мама таки довела батькові, що мені пора б уже йти до школи. Тато й слухати не хотів, коли мама переконувала його, що мені таки треба вчитись, бо двом синам ніде розійтись на невеликому клаптикові землі який припаде кожному. Мама казала: "Багатим господарям можна й не думати про школу для дітей, а нам – треба, щоб, як дійдуть до своїх літ, не проклинали нас, як це часто трапляється... Демиде, хай Івась іде до школи. Ось дядько Олекса, багач на всю округу, а вчить своїх синів". І справді, дядьків Гриць закінчив якусь Рачанську школу. Павло теж учився, але з розкоші зледачів і повернувся до господарства. Яків закінчив Немирівську гімназію із золотою медаллю, поїхав до Петербургу вчитися на лікаря. Навіть найменшого Миколу, якому припало б велике господарство, що "й без грамоти жив би, як сир у маслі" – і того "гонять до школи".

Батько сидів, зігнувшись на маленькому стільчику, лаштував нового кошика, старанно вплітаючи лозину за лозиною, – і мовчав, тільки сопів. Я лежав на лежанці, спостерігав кожен батьків рух і вираз його обличчя, а в душі

боявся, що батько на всі мамині "докази" скаже: "Ні, так не буде!"... Та батько тільки сопів і мовчки кінчав свого кошика. Його обличчя свідчило, що він вирішував якесь важливе питання. Нарешті – озвався: "Ти, Олено, гадаєш, що тільки ти думаєш, щоб наші діти були освіченими і мали легший шматок хліба, ніж ми? Я щодня, кожної вільної години думаю про цю дитвору та її майбутнє життя. Знаю, що значить чотири десятини нашої землі, коли розділити їх на три частини, – бо ж і ми з тобою на старість не з лишимось без клаптя городу, не підемо ж на ласкавий дитячий хліб, бо він – гіркий. Але оці недостатки, наша злиднота, не дають можливості добитись того, що я хотів би. Подумай тільки – справити дванадцять христин, вісім похоронів, справити дочкам троє весіль, перевезтись та побудуватись на другій садибі, ... це тільки легко сказати. Я й сам дивуюся, як ми, в такій бідності, могли усе це зробити. Ти хочеш, щоб Івася таки цієї осені віддати до школи, – добре. Але хай би ще хоч два тижні з тобою на буряки походив і погодував корову і два бички-річняки, бо то – наше багатство. Не буде худоби – не буде взуття й одягу. Майже всі – хатою – обносилися, і кожному треба чобіт, а пізніше й валянок. Зима не любить жартів. А з п'яти пальців того не добудеш, – треба ті бички ще трохи підгодувати, щоб познака ж якась була в господарстві, коли вже прийдеться продати, бо зараз продати – це за безцінь віддати, а через неділь 3 – 4 як воно завжди водиться, ціни на роговий товар та свині підіймуться та й не жалко буде продати їх... »

– Ну добре, полегшено зітхнула мама, – нехай ще погонить на буряки корову й бички та допоможе мені витягати буряки... . Тільки треба попросити вчительку, щоб вона його прийняла до школи, бо Іваниха вчора відвела свого Олексу, то вчителька сказала, що це вже передостанній тиждень, а потім не буде й приймати.»

– Ти б, Олено, пішла до школи та попросила вчительку аби вона прийняла Івася через два тижні. Тобі зручніше піти, ніж мені, вона тобі скоріше поступиться... .

Другого дня я з мамою гнав товар на буряки, а по дорозі

мама зайшла до школи домовитися з учителькою про мене. За кілька хвилин вийшли вони обоє на ганок і мама показала пальцем на мене. Вчителька чомусь усміхнулась і гукнула до мене: «Так ти ж, Ваня, приходи в школу скорее!...». Мені не сподобалась її чудернацька мова, але мама сказала, що вчителька дуже добра, а говорить вона по-панському, бо її так учили, а мене вона також буде вчити говорити "по-панському". Я дуже тішився, що через два тижні я вже буду в школі вчитися грамоти, може колись буду дяком, а, може, чого доброго ще й вчителем... . Скоро проминули тих два тижні, а в неділю звечора мати застала мене мити голову, шию, вуха та й руки, бо, мовляв, завтра вже треба з батьком іти до школи, то щоб не осоромити себе й батька, треба бути чистим та охайним. Вранці мама розбудила мене, налила у миску води і застала вмиватися. Я з плачем умивався, бо мама стояла поруч і безперестанку рейдала: – «Мий ще шию, бо брудна... . А вуха, – та там жаби заведуться! Мий ще вуха! А руки, хоч гречку на них сій! На тобі оцю гарячу картоплину, розімни її і холодній воді та пар нею руки! А під носом, позасихало та почорніло, як у кузні... .

Я плакав, бо такої халепи під час умивання я ще не мав. Мені здавалося, що мама дурно й пусто на мене гримає. Адже руки мої, вуха й шия та й ніс такі ж, як і раніше були, але мама ніколи так не кричала і не висміювала, як це трапилось сьогодні. А тут ще й тато прийшов на допомогу мамі і обоє так мене зганьбили і "пробрали", що в мене навіть зродилась недобра думка про моїх батьків, а в серці великий жаль до них. "Може я не їхня дитина, що вони мене вирішили позбутися з хати, – роїлося у моїй голові, – от їдять мене нізачо ні про що, як іржа залізо... . Бо ще б,справді, це значило?

Досі було ні мама, ані тато вранці не звертали ніякої уваги на мої вуха, шию чи руки, хіба що часом мама пригадає про "дядьки" з носа. А тато й на це не звертав уваги, а тільки було часом гукне: «Івасю, а ти ще довго возитимешся у тій хаті? Людські діти вже давно на пасовиську, а він ще й досі чухмариться! Худоба он вже нудиться в оборі!» Отут я вже знав,

що це був останній батьків наказ, а після того тато потягне батогом, або різкою. Я кулею вибігав із хати з торбою через плече і негайно виряджався з товаром у поле. Правда, мама любила порейдати і в неділю, коли випроваджувала мене до церкви, пильнуючи мого вигляду, заглядала й на руки, вуха, шию і носа, але ніколи так не ганьбила, як було сьогодні, перед школою. Нарешті вона сама взялася до мене, намочивши у гарячій воді новісінький радовляний рушник, твердий та дряпучий, як дротяна щітка. Мені здавалося, що кожен дотик того рушника до мого лица, шиї і рук залишав сліди крові, а мама терла, вичищувала ним, хоч я ойкав, стогнав, викрикував і плакав.

Витерши кулаками сльозу я одягнув якусь сурдутину, повісив через плече нову біленьку торбинку з новенькою граматиною та двома горохв'яними пиріжками і з шапчиною в руці чекав на тата. Коли на столі з'явився великий книш, загорнений у білу хустину, батько тричі перехрестився, поцілував книш і взяв його під пахву. Мама застала й мене тричі перехреститися, причепурила носа ганчірочкою і дала її мені в кишеньку. Коли ми з татом вирушили до школи, назустріч нам з-за «рогу сусідньої шопи показалася із своєю патерицею горбата баба Мельничучка. Я ще не зрівнявся з нею, а вже зняв шапку і привітався з бабусею, а за мною і тато. Старенька погладила мене по голові й похвалила за чемність і привітність, і це мені було дуже приємно, так само, як і моєму татові. Баба поблагословила нас у дорогу і ми пішли далі. Діти вже немилосердно видзвонювали шкільним дзвінком, що висів на височенному стовпі біля школи. Чим ближче ми підходили, тим більше лякала мене школа з отим настрашуючим шкільним дзвоном. По дорозі зустрілося нам ще кілька людей, перед якими я також скидав шапку і вітався, а вони хвалили мене перед батьком і бажали успіху і щастя в школі.

Ось ми з татом збираємося вже під горбок до шкільної хвіртки. По короткій паузі знову балабамкає дзвінок, лунає веселий крик школярів, череда яких сипнула нам назустріч. Страх ще глибше закрився з моєю душою, – здавалося, що в криках

дівтори погорда, насміх, і погрози... Назустріч нам вийшла тонка, висока вчителька у довгій спідниці, що волочилася аж по землі, закриваючи взуття. Підперезана вона була широким чорним пояском із жовтою пряжкою, мала окуляри із чорним шнуручком, а волосся зачесано гладенько із закрученою на голові косою. За десять кроків ми з батьком скинули шапки, а, зблизившись я поцілував її в руку.

– Що ж, Демиде, привели свого сина до школи? Ну добре, ідіть до кляси я запишу його. Я згадав, що мама вклала в мою кишеньку чистеньку ганчірочку до носа, вийняв її і давай сякати носа та витирати його. Батько тимчасом зняв із книша хустину і поклав його на стіл, а вчителька, ніби нічого не помічаючи, почала питати: «Как тебя зовут?» Я її не зрозумів, а тато за мене відповів : «Іван, проше Вас баришня». – «Сколько ему лет?» – «Вісім, пані вчителько». – «Хочеш учіться?» – знову спитала вона мене. Я їй кивнув головою, а батько підтвердив: «Він має велику охоту вчитись, але не знаю, як та наука йому піде»...

– А что у тебя в етой сумке? Я знову зовсім не зрозумів, що вона хоче, а батько відповів за мене: «То я купив йому "граматику", а мама вклала в торбинку полудень». Вчителька показала мені місце, де я мушу завжди сидіти, батько взяв за руку і завів за довжелезну, скрипучу парту, посадовив, а сам пішов додому. Вчителька подзвонила маленьким дзвіночком. Захекані діти турмою бігли до класу. На порозі хтось упав, на нього з розгону повалилась ціла купа дітей. Тоді вчителька взяла квадрат і луснула кількох по плечах – поріг швидко очистився, а навколо мене посідали чужі, незнайомі діти. Дехто з них вже знав кілька букв, а більшість не знала нічого – так, як і я. Коли вчителька гукнула: «Деті, откройте ваші граматики!», – я знову не зрозумів, що вона каже, але ті, що вже привикли до її вимови, почали відкривати "граматики"! Я й собі зробив те саме. На першій сторінці була абетка. Вчителька звеліла взяти у праву руку вказівку /паличку/, або олівець, покласти кінчик палички на першу букву і, пересуваючи її тягнути хором: «Аз, буки, веді, глагол, добро, земля, жевете, іже, како, мислете». Отак ми

водили пальцями і олівцями цілу годину й хором повторювали за вчителькою назви букв. Перепитувала вчителька кожного учня окремо, щоб прочитав букви, але наслідки були нікудишні, абетка давалася нам тяжко. Аж за місяць ми закінчили ту абетку і перейшли до складів. І тут усі учні розгубились, бо замість "аз" треба читати "а", замість "земля" – "з", замість "рци" – "р" і т.д., як і належало за старослов'янською абеткою, а сполучення слів ніяк не давалися нам. Перед Різдом мені так спротивилася ця грамота, що я часто вмивався слізьми, а наука зачепилася мов за пень. Врятував мене двоюрідний брат Трохим, що жив у межу з нами і вчився у 2-х класовій школі, – якби не він, то я був би кинув ту школу і поховав би ту навіжену науку.

– «Кинь ти, дурню, оту граматику та назву буков. Після Різдва вам видадуть букварі і твоя наука піде краще». За два тижні Трохим мене настановив на путь істинний і під кінець року я вже йшов першим учнем. Правда, мене ще заїдало "титло", але й тут мені Трохим став у пригоді. Бувало, як з захопить мене за чуба та як крикне: «Дивись, дурню, там же титло, зверху добавочні букви, яких нема у строчці самого слова. Ти слідкуй за ними і вставляй їх куди треба. Будь уважним, а то – битиму...» Коли я виходив з його хати, то голова була, як казан, а сорочка мокра від поту. Справді, після Різдва я вже так добре читав склади, що і вчительку дивував, коли "чесав" підряд: гди-гже-зів-ко-гру-вра, -вже-роз-про-пру-бра-вра-раз-пра-пру-тру-фру-кру.

Нарешті вчителька сказала заховати в торбинки наші граматики і всім непервакам, роздала новенькі книжки "Русскій букварь". Всі ми взялися переглядати картинки у добре ілюстрованому букварі і тішилися, що ця книжка легша до читання, бо немає в ній капосних титлів та дуже складних і тяжких для вимови й незрозумілих слів. Але з букварем була інша халепка. Під картинкою, де намальовано річку, а по ній пливають качки, – надруковано: «река, утки». Ми з двоюрідним братом Петром, читаючи вголос, почали сміятися і дарма вчителька, стукаючи квадратом кричала: «Тіше!» – ніяк нам не вдавалося стримати того сміху. Сердита вчителька підійшла до

нас, допитуючись, чого це нам так весело, – тоді я відповів, що тут щось не так написано, бо тут річка і качки, а написано ... тут я почав складати :ре-ка, ут-кі. Вчителька змінила гнів на милість, пояснивши, що написано правильно, по-книжному, по-письменному, а по селянському то буде «річка і качки».

– А чому тут намальовано собаку і написано "собака"?

– Є такі картинки, що називаються однаково і по-книжному і по-селянському відповіла вчителька.

– Петре, а ось намальована квочка з курчатами! – Хлопці нахилиються і пильно по складам читають напис: «куриця с циплятами». І знову лунає сміх у класі – "ку-риця"! Це ж якась інша птиця!

Наша класна кімната була велика і в ній могло вміститися 50-60 учнів. Шкільні лавки-парти – довгі, на 10-12 учнів. У кімнаті одночасно навчалося три класи, – від 1-го до 3-го, – усіх навчала і давала лад одна вчителька, в той самий час. Саме тоді, коли ми, перваки, зняли регіт, оглядаючи новий буквар з чужими смішними для нас російськими словами і назвами, вчителька навчала 3-тій клас. Щоб утихомирити нас, вона вдарила по парті "квадратом" і щосили крикнула: «Тіше! Что там такое? Почему вы смеётесь?» Ми всі принішкли.

– «Петя, скажи мне толком почему ты смеялся?»

Петро злякався, схопився на ноги і, почервонівши, як рак, старався виправдатися, мовляв, «усі сміялися», бо знайшли у букварі картинку де намальовано квочку з курчатами, а написано, що то...якісь інші птахи, ми й не чули. Марійка Люлька зразу тицьнула вчительці ту картинку, а вона глянула й сама розсміялася. «Ну так це ж і є квочка з курчатами! Так по нашому, по-народньому, а по-книжному це "куриця с циплятами"».

Отак щодня доводилося нашій вчительці з'ясовувати нам російські слова та назви, перекладати їх на нашу українську мову, бо сама ж вона була українкою, дочкою місцевого священика і позаочі селяни називали її попівна Антося. Це ламання нашої рідної мови у школі і переучування на російську було мукою для вчительки, а ми часто тішились, що вона більше

часу витрачає на пояснення, а мало питає "урок".

Пройшла зима. Я вже змів читати і поволеньки виводити в зошиті коротенькі слова і речення. Тато й мама дуже тішилися, що я став грамотієм на всю хату. Одного разу я підбирав багато якихось відозв до селян, щоб вони не йшли за безцінок працювати до пана, а вимагали подвійної платні. Було там і про землю та волю, про те, що земля належить тим, хто на ній працює, а пани мусять свою землю віддати селянам, бо вони коло неї не працюють, а експлуатують /трудне і незрозуміле було для мене це слово!/ безземельних і малоземельних селян. Це мої батьки вже чули від діда Тадея, який часом заходив до нашої хати. Тато любив діда Тадея за його відвертість, щирість і відважність, якою дід висловлював свої думки і міркування. Був він скривджений панами і цю лють носив у своєму серці та при кожній нагоді старався хоч змерзнути і зганьбити їх, помститися, як він казав «отій лядській кістці» .

Однієї неділі тато запросив діда Тадея з церкви до себе на обід, а мама – бабу Горпину. Гості, як водилося, привітали усіх нас із неділею, а перед обідом перехрестилися і тихенько прочитали молитви. По обіді та молитві гості дякували батькам, а тато сказав мені, щоб я прочитав оті, як баба Горпина назвала "розбишацькі листочки". Тато й мама менше цікавилися змістом тих "листочків", а більше хотіли похвалитися перед поважними людьми своїм грамотним сином. Дід Тадей сів собі на маленькому стільчику, сперся руками на палицю, поставивши на них свою розкішну сиву бороду, уважно ловив кожне прочитане мною слово. Баба Горпина кинула була якесь слівце до діда, тоді він гострою, рубаною своєю мовою звернувся до мене:

– А стань, синочку, я ось зараз відповім бабі Горпині. Відповівши бабі, дід Тадей наказовим тоном знову озивався до мене: «Ну, синок, читай далі!» і, підперши підборіддя палицею, уважно слухав моє читання аж поки я не скінчив. Тут наставала урочиста хвилина, – дід уставав із стільчика, гладячи мене по голівці, виголошував цілий міх похвали, а в кінці: «Здоровий рости на втіху татові й мамі та на користь громаді». Була це добра нагода не тільки для моїх батьків утішатися

синком, але і для діда Тадея – висловити свої міркування.

– «Так, так, Демиде, хтось добре і правду пише. Оця вся земля – Немирівщина, Брацлавщина й Уманщина густо злита християнською, козачою кров'ю... . Немало й лядської крові тут пролито. Ще небіжчик мій батько мені розказували, як наші козаки палили лядські маєтки, як полковники Богун та Палій боронили наш нарід від лядського нещастя... . А Кармелюк! Ти ж чув, Демиде, про Кармелюка? Пани його називали вовкулаком. Кажали, що сам ходив у розвідку, перекидався у собаку, вовка, коня, навіть кричав пугачем, кував зозулюю... . Завжди нападав зненацька. Якщо його чекали з півдня, то він з'являвся із півночі. В небіжчика пана Яловіцького була велика охорона і ніяк не можна було Кармелюкові до нього добратися. Так, казали, він і його військо перебравися у польську одержу військову, під'їхали до панської брами, а Кармелюк заговорив по-польському до охорони і сказав, що він доганяє розбійника Кармелюка і просить пана Яловіцького дозволити йому переночувати у його маєтку. Охорона передала панові, що, мовляв, приїхало панське військо, яке у погоні за розбійником Кармелюком, хоче перепочити у маєтку, а на світанку вирушити у дальшу погоню»... . Пан дуже втішився, що хоч одну ніч поспить безтурботно і велів пустити та добре вгостити військо. А опівночі Кармелюк пов'язав усю панську охорону і все панство, що було у дворі, забрав гроші дорожочінності, підпалив будинки й виїхав, причепивши на брані картку: «Тут ночував Кармелюк»... .

– «Ну то яке добро він зробив? Тільки й того, що з панської кишені перекладав у свою?» – питала мати.

– «О, ні, Олено, у тім то й річ, що він все награбоване в багатіїв роздавав бідним. Ого! То був вояк і людина. Тепер таких немає. А от про те, що пишеться у тих листочках про землю, – то все правда. Ну мені вже та земля не потрібна, я вже старий коло неї працювати, хай сини над тим думають... . Але так таки й буде, як отут пише – наша це земля, а панська – в Польщі, силою сюди вдерлися пани у нашу хату і розсілися тут, ніби на своїй батьківщині...».

Мамі не по душі була ця дідова розмова, бо, по її поняттю, землю можна було тільки купувати, а не грабувати.

– «Ось давайте, діду, припинимо цю розмову, бо ж знаєте які є люди – буде з вами говорити й з усіх сил підтримувати вашу думку, а завтра панові донесе та ще й вдєсятеро приточить до того, аби тільки заслужити панської ласки...».

– «Ну, значиться, я говорю це з вами, бо я не мислю, щоб свої родичі та понесли панові на мене скаргу. А приводом до такої розмови стали оті папірці, що читав Івась. А хоч би таке й трапилось, то скажу вам по правді, я не маю жодного страху: землі не відберуть, бо не маю, з хати не виженуть, бо вона побудована молодшим сином і рахується за ним, до тюрми не візьмуть, бо вже ношу на цьому горбі 76 років життя, а ще під судом не був. А панщенні киї та різки вмерли разом із панщиною, отже й цим не покарають...».

Такі геройські слова діда Тадея підняли всіх на дусі, аж баба Горпина засміялася. Аж тут і дід Лаврін рипнув хвірткою і попростував до нас, на тік. Дід Тадей хотів уже йти додому, але, побачивши діда Лавріна, знову тицьнув на стільчик, щоб і зі старшим та розумнішим від себе погомоніти.

– Добрий день! З Святою неділею будьте здорові! – привітався дід Лаврін.

– Дай Боже здоров'я! Спасибі, будьте й ви здорові! – хором відізналися усі.

– Приступайте ближче, свату! – кажуть тато й мама.

Мама глипнула стурбованими очима та до мене: «Піди, Івасю, до хати та принеси дідові Лаврінові стільчика». Я скоренько кинувся до хати й приніс та поставив перед дідусем стільчик.

Спасибі, синочку, здоровий та щасливий рости! – подякував дід Лаврін, поставивши стільчика в холодочку, біля вишні. Усівшись, дід витер на лобі піт і почав з того, яким вітром його до нас занесло.

– Моя невістка, а ваша дочка, – звернувся він до тата й мами, – захотіла на вечерю зварити вареників з картоплею. Кинулась до мисника, а олії Бог має. Вона тоді до мене: «Тату,

може ви йтимете в село, то чи не взяли б пляшечку й купили в баби Мошчихи олії? А я ж і вмирав би в тими картопляними варениками – страх як люблю! Йду собі та йду і передумую в своїй голові – хто ще з панщенних людей живе, а хто відійшов на той світ. І так ото занурився в ті спогади, що й не зчувся, коли до Вашого подвір'я дійшов. Чую, знайомий, грубий голос про щось розказує, запевняє когось... . Коли підійшов до хвіртки, то зразу пізнав, що це голос Тадея. Зайду, думаю собі, бо хто знає, чи доведеться ще на цьому світі з ним зустрітись та погомоніти.

Перед останніми словами дід Лаврін заклав руку в кишеню, вийняв рогову табакерку, а далі, взявшись пальцями за ремінець, смикнув його догори – й жовта накривочка відчинилася. Поважно, двома пальцями дід набрав якогось темнуватого порошку, підніс до одної ніздрі, потягнув у себе дух, потім до другої, – йому аж у носі зарипіло й очі налилися слізьми.

Дід Тадей страх як не любив курців і нюхачів табаку, – він переминався на стільчику, закашляв, сплюнув, а коли дід Лаврін докінчив свою мову та й зупинився на останньому слові, Діда Тадея мов щось шилом кольнуло.

– То ви, Лавріне, ще й досі не кинули цього диявольського зілля? Ви ж погляньте в дзеркало на свій ніс, він роспух, як кушка, посинів, як торба від ягід, а смердить від вас так, що чиста людина за верству почує де ви є. Це ж на цьому світі, а на тому – вам і не доведеться глянути на рай, вас чорти навипередки тягнутимуть той до себе, а той до себе». Та ще пекельним вогнем випалюватимуть той сморід... . Демиде, Олено, Горпино, не смійтесь, – ось я вам докажу, що то є чортове зілля... . Тут дід Тадей, видно, приготувався на довгу розповідь. – Так ось, один пан теж нюхав табаку, а коли постарів, то пішов до ксьондза, щоб він порадив, – як кинути ту табаку. Ксьондз сказав, що це є великий гріх, а тому треба вночі вийти річку, тричі перехреститися й лівою рукою кинути табакерку у воду, а потім іти додому, не оглядаючись ні вліво, ні вправо. А вдома – помолитись, перехрестити подушку й лягти

спати. Пан зробив так, як велів ксьондз. Опівночі конюх застукав до пана у вікно і став просити, щоб він прийшов до річки і поміг йому врятувати утоплену панову внучку. Пан зірвався на ноги, подивився у вікно – ніч видна, місячна і запримітив, що і справді до річки побіг його вірний конюх. Пан у двері та за ним, прибіг до річки й почав гукати конюха, але ніхто не відзивався... . Пан свиснув, але йому ніхто йому не відповів, тільки очерет зашелестів, а коло ніг своїх на піску побачив він – стоїть його табакерка. Злякався! Він, узяв табак та й пішов до хати. Ранком звелів пан запрягти коні й поїхав до ксьондза. Ксьондз вислухав його та й каже: «Поїдь до найглибшого провалу, що є на панській землі й закинь табакерку в те провалля, а сам вертайся додому, помолись і лягай спати. Другого дня я приїду й зроблю посвячення твого двору і твоєї хати. Другого дня приїхали за ксьондзом, щоб їхав поховати пана, бо вночі його задушила нечиста сила і з провалля принесла табакерку та й поставала панові на столику біля ліжка.

Дід Тадей закінчив, жінки перехрестилися, а дід Лаврін запитав:

– То що ж, Тадею, ти хотів би, щоб і мене нечистий задушив?! Ні, я в це не вірую. Хай вже судять і катують на томі світі, в пеклі, – там їхне право, не за життя ж віддаватися на муки. А вже по смерті, то вже як буде, то, буде. Я нюхаю табак, але горілки не п'ю й часнику не вживаю, а ти, Тадею, і чарочку любиш, і ковбаси та холодець найбільш начасничений споживаєш... .

– О, вже ні! – озвався дід Тадей. То було колись, а зараз – ні, часнику й на очі не показуй.

– А чарчину вряди-годи потягаєш? – напосідався дід Лаврін.

– Це так, але коли ж то буває? На весілля не йду, бо вже старий, на хрестини теж, ну а на парастасах та поминках, то випиваю келішків два чи чотири.

Я помітив, що батькові й мамі та бабі Горпині не душі були оці докори та суперечки двох, близьких нам родичів дідів і баба Горпина перша втрутилась в їхню розмову.

– Та годі вам посуджувати один одного. Бог усім нам буде суддя. Ви, Лавріне, ліпше розкажіть нам щось із панщених часів. Ви були ковалем, кували панські коні, часто бували в панів та одержували і від панів дарунки. Я ще в сорочці ходила, було мені, може, років десять, а добре пам’ятаю, як ви ходили біля наших воріт у крамецькому одягу. А ми всі ходили в десятчаних убраннях... .

– Еге ж, так було... . Хай Бог охоронить наших нащадків від тої панщизняної розкоші! Ще зимою було сяк-так, а прийде весна, літо й осінь, то день і ніч було вистукуеш тим молотком і рук не чуеш, – підкови, вила, граблі, сапи, рала, плуги, борони, цвяхи, завіси до дверей, вухналі, ножі, сокири, заступи – все це робилось оцими руками. А по панщині дали мені дві десятини городу і розживайся, як знаєш... . Пішов я за порадою до пана Гижицького, а він мені й каже: «Лавріне, не купуй землі, – вона й так ваша буде. – Як то так, проше пана? – питаю я. – А так, каже, мені, – ми вам залишимо цю землю без копійки, тільки не буде кому її обробляти, бо нас не стане ні ноги, а вас буде повні рови... . Сказав та й пішов. Я довго носив ці слова у своїй голові й не міг додуматись, щоб це воно значило... . А вчора мій син Олекса знайшов якісь листочки паперу і маленьку книжечку, де пишеться про те, що земля не панська, а, наша, селянська, що земля належиться тому, хто на ній працює, що пани - це польські зайди і забрали вони нашу землю вогнем і мечем. Якщо не захотять віддати її нам добром, то, мовляв, готуйтеся, селяни, відібрати від панів свою землю мечем і вогнем... . І отож, думаю собі, чи наближається той час, про який пророкував пан Гижицький? Бо ж вони нам задурно не віддадуть, а якщо й віддадуть, то немало поляже нашого брата. Та ще, пригадую, казав мені пан: «Лавріне, ще буде так, що коли десь проїжджатиме пан, то нарід буде збігатися з усія-усюдів, щоб побачити того пана. Ну, але я заговорився та й забув, що мені ще треба піти до баби Мошчихи по олію.

Батько й мати, видно, вже були й раді, що непрошені гості готуються йти додому та й не зупиняли, не запрошували їх, для годиться, досидіти ще трохи. Дід Лаврін знову урочисто

витяг із кишені табакерку, відкрив, послав до носа це дві пучки табаки і, взявши в руку палицю, попрощався з усіма й повагом попростував до брами, а тато й мама, як свати, супроводили його.

Дід Тадей і баба Горпина ще довгенько стояли на току й сперечалися, за вік діда Лавріна. Баба твердила, що більш, як 80 йому немає, а дід Тадей доказував, що Лаврінові давно вже пішов дев'ятий десяток. Коли батько й мати, провівши свата, повернулися на тік, – дід Тадей велегласно заявив:

– Демиде, Олено, отож, пам'ятайте, що найстаріші панщенні люди в нас це старий монах-пасічник і старий Арехта, батько Миколи Голоти. Це були завзяті козаки-запоріжці, ще за часів Катерини-суки. Вони багато знають, але ніколи не розказували раніше, бо були налякані, а тепер не розказують, бо вже глухі й сліпі, доживають свого, призначеного Богом віку. Кажуть люди, що монах ходив із Січі в розвідку в монашому одягу, просив на монастирі по правий і лівий берег Дніпра, збирав людські болі та переводив тасмну рекрутацію людей здібних і відважних до боротьби із лядською навалою. Голота Арехта служив у відділі якогось отамана Голого, а підбирав він військо із одчайдухів та зірвіголові. Це були козаки, що, як блискавка, заявлялися і раптово щезали, наче крізь землю провалювалися! Вони гуляли отут і на Немирівщині, Брацлавщині аж до Уманщини. Після Катерини Монах поселився в лісі, на отім горбі й куток той раніше називався Монаший, а Голота примостився на цьому горбі, в дубині, що зараз зветься Голотівським кутком. Отож, були оті два козачих дуби, а це вже їхні паростки й утворили село. Потім прибув козак Мелник, зробив на річці греблю, побудував млин, тому й куток той зветься Мелничуківський. В густому грабнику поселився козак Козяр і від нього і куток нині називається Козярівським. А отам, на горі, в липовому лісі оселився козак Катрань, отже ж і нині той куток називають Катранівським.

– О, то ви, дядьку, багато дечого знаєте про наше село, – каже мати.

– Так, дочко, я багато знаю, бо коли був малим, то мені

розказував старий Катрань. Всі ці козаки поміж собою зналися, але мовчали, бо пани могли закатувати. А оце передаю нам, щоб своїм дітям передали, хай і вони знають дещо про родовитість нашого села та боротьбу нашої козаччини з ляхами.

Я сидів у соломі й прислухався до дідових оповідань. На моє щастя, в цю неділю припало моєму двоюрідному братові пасти нашу корову і бички. А вже в наступну – я мав пасти свій і братів товар, а він піде до церкви. Я залюбки слухав дідових оповідань, але тут, якраз з'явився мій брат Тусько, - він привіз возиком нашу трирічну сестру Килину та й від бабусі Оникійки багато різних ласощів.

Проте, ці ласощі не звільнили Туська від батьківської всевладної руки. Хоч Килинка й сиділа тихцем у возику, але обличчя й ніс були такі брудні, що її тяжко було впізнати, а з, возика заносило такими «пахощами», що батько й навернутись не міг. Мама сварилася, Тусько виправдувався й стежив за батьковим рухами, щоб бува не схопив його у свої руки. У батька кипіла лють, але він уміло приховував її, щоб злочинець не втік, – і за секунду він вже був у батькових руках, підстрибуючи із зойком від ударів лозиною. Скаравши брата, батько натягнув на очі бриля й подався в село, а бідний Тусько, матляючи мокрими штанятами, як несамовитий побіг на город до річки. Мати з Килинкою на руках поспішила до сажавки, і я побіг за Туськом, щоб бува не скочив у річку та не заподіяв собі смерть. Шкода мені було брата, сестрички й мами, але тата не шкодував – він так немилосердно відцвіжив Туська! І за що?! Сердега Тусько витирав кулаком сльози, а я приніс йому нові штанята, передягнув та виполоскав штанці, по яких лозинкував його батько.

Скоро прийшла додому корова. Мати видоїла її й заходилася готувати нам вечерю. Килинка вже спала, а бабуся й дядько повечеряли ще перед нами та й собі лягли спочивати. Мама, застеливши призьбу рядниною, вгощала нас із Туськом затіркою з молоком, намагалася розвіяти наш пригнічений настрій, жартувала та заглядала на Туськові ноги. Та й недарма, мабуть, хотілося їй висварити батька, бо дуже немилосердно

скарвав дитину, наробив на тілі таких басаманів, що страх.

По вечері ми поцілували нашу добру маму в руку, а вона нас у голівки – на добраніч, послули так скоро, що вже не чули коли прийшов тато і що йому мама казала... Ранком я погнав товар на пасовисько, а Тусько залишився нянчити оту нечупайду Килинку.

Ціле літо я був пастухом, хіба, що татові треба було виорати клопоть землі отарою своїх коней, без супрягача, – тоді я йшов з татом орати чи боронувати, хворий дядько Олекса гонив скотину на пасовисько. О, я до смерти пам'ятатиму оранку! Батькові хотілося, щоб і коні скоро ходили, і плуг глибоко брав, і скиба була широченька, а воно так не виходило, бо й коні були слабенькі, та і погонич із мене, як, батько казав, нікудишній.

Ще зранку, холодочком було с'як-так, а коли сонечко підходило височенько та розбуджувало мухи, комахи, гедзі й усяку трав'яну нечисть, що гула й дзижчала в повітрі та кусала коней, – тоді для мене наставало справжнє пекло.

– Тримай поводи в руках міцненько, – гукав до мене батько, – та говори до коней, говори! Отак-о: вйо, коні, вйо! Дивись, а то Гнідко виліз із борозни! Гаття! Гаття!, вже залім зробив! Ой, лишенько мені з тобою, і завертай назад, щоб забрати залім, а то люди нас висміють, що так спаскудили. Подумайте, що якісь старці, а не господарі орали цю ниву. Гаття! Івасю, гаття!..

Коні махають головами, виривають з моїх рук поводи, пацають ногами, б'ють мене по обличчю хвостами, зашляпаються за посторонки, стають мені копитами на постолі. Я плачу, а тато пасіює і весь час гукає: – Гаття! Гаття! Соб! Соб! Вйо, вйо, коні! І, здається, не діждешся ніколи того вечора, щоб сісти спокійно на воза і їхати додому. Так висмикають коні ті бідні руки, вихльостають хвостами лице та повідтовчують копитами ноги, а ще такий шум стоїть від батькового крику, що й вечеряти не хочеться. Так би ото впав на солому, чи й на голій землі, без подушки, заснув мертвецьким сном. А тут тобі мама:

– Івасю, ти що дримаєш? Вмивайся та будемо вечеряти!

Коли сіли вечеряти, я їв і спав, а мама ще й докоряє: «Що з тобою, Івасю? Ти вже й ложки не вдержиш у руках! Ось,бачиш, скільки розлив молока та й галушок порозкидав по ряднині! Мабуть, добре вдалась тобі сьогоднішня оранка. Ну,завтра тато піде орати із супряжником, а ти пастимеш.

Почувши це, я тішуся, що завтра буду вільним пастухом, не чутиму татового крику, не боятимуся, що коні повідтоптують мені ноги та не розторощать черепа своїми головами. А сон валив мене додолу, не зчувся, як добрів до постелі, тільки ранком, відчув такий дошкульний біль у руках, ногах та у всьому тілі, що ледве розходився, ще раз якось тато взяв мене на оранку, а потім зарікся, казав, що то не оранка, а пекельна мука для нього із таким погоничем. Ця "пекельна мука", мабуть, була найбільша для мене, бо знову я тільки й мріяв про ряденце, подушку й сон. За вечерею не чув ні пташиного співу,ні гудіння хрущів, ані кракання верб'яних жаб, ані веселих цвіркунів. Я б ніколи не подався спати на дворі сам-один, та ще й на призьбі, де вечорами скачуть жаби, пробігають щурі, плазує волохата гусинь, або, не дай Боже, забрела б у штанях подорожня миша. Ні, ні! Але сьогодні десь зникли й ті страхи, ось тільки б мама постелила рядно й поклала подушку отут, на призьбі, то ще моя голова долетіла б до подушки, як я вже запався б у сон. Пригадую, що мама й бабуся час шарпали мене за руки, умовляли,щоб я їв, а не спав. Та й я вже не пам'ятав, як мене вели до хати і коли я молився Богу, а тільки ранкова розмова батьків розбудила мене і я побачив, що сплю разом із Туськом. Я вже не міг заснути, а тільки роздумував – невже сьогодні прийдеться мені йти у ті тяжкі муки? Згадавши бабусину науку, що нам всім треба звертатися до Бога, я натягнув на голову рядно і потихеньку просив Бога, щоб допоміг мені оминути оту мученицьку оранку. Чую їй батько увійшов до хати, а я увесь нашорошився, напружився із занепокоєння, чекаючи,що він скаже до мами.

– Ну, Олено, обід уже готовий?

– Готовий, я ось зараз насиплю, щоб трохи простиг, – озвалася мама.

– А чому ти Івася не будиш? Людські діти вже женуть товар у поле, а наш пастух ще в постелі.

– Та я надивилася на нього вчора, за вечерею, як він змучився на тій оранці, що і ложки не міг піднести до рота, а вночі розкидав тими рученятами та ноженятами, гукав та й стогнав так, немов би щось сталося із ним! Я цілу ніч очей не закривала, вставала, прислухалася та мацала його, чи не дістав бува гарячки. Цур йому з тією оранкою, він ще малий, хай трохи попастушить, а підбільшає, – тоді і за погонича його зможеш брати, а зараз... . Це тільки скалічиш дитину, чи передчасно зі світу зженеш.

Останні слова мама говорила вже з плачем, а батько сопів, лагодив шлею і, видно, погоджувався з мамою, та тільки думав – як вибитися з тих злиднів, щоб уже той останній рік наймати орача, та подавальника снопів, поки хоч трохи вб'ється у оранки оце хлоп'я.

– Івасю, Івасю, вставай, потихеньку будила мене мама, – поженеш на пасовисько корову й бузівки... . Петро й Степан уже погнали.

Я скоро схопився і, заточуючись у всі боки, ніби оце тільки що прокинувся, почимчикував до кварти з водою умиватися, а потім скоренько взувся у постолі. Взувався з поспіхом, знаючи, що батько не терпить повільного взування. За кілька хвилин я вже стояв перед образами і тихенько читав "Отче наш". Швиденько поснідавши, перечепив я через плече свою торбинку з хлібом, яєчками та грушами і подався навздогін за хлопцями. На пасовиську скоро й сліду не лишилося від моєї вчорашньої оранкової перевтоми, – ще б пак, – тут грали в шапки, гусей, дзвона, kota й миші, шукали хом'яків, ганялися за молодими зайчатами, співали, грали на богилових сопілках. Веселощі, рух і повна свобода були для мене найкращим ліком, – мої ноги носили мене вихором, мов ніколи вони з мене й не боліли.

Мамина порада, видно, вплинула на батька, бо й справді більше, як рік, він не брав мене не тільки на оранку, а й на возовицю снопів. Та одного разу мама, побачивши, що я за

розвагами та купанням розледачів до господарських обов'язків, покликала мене та й каже:

– Івасю, я й тато їздимо в поле, а ти ж найстарший з родини залишаєшся на господарстві. Коли приженеш скотину на полудень, то не смій бігти до ставка, а пообідай сам, а тоді дай їсти свиням, качкам, курям та й води їм налий. Перемиєш горшки й миски та ложки і все пересуши, а потім скропиш і заметиш хату, та легенько, не роби порохів. Підвіконня, лавки, стіл і стільці повитирай вогкою ганчіркою, щоб було чисто. Пильнуй, щоб Тусько годував та обмивав Келю. Перед тим, як виганятимеш у поле скотину, намочи та простели на березі оці шматки полотна. А будеш гнати скотину після полудня, – можеш загнати до ставка на водопій і сам скупаєшся, бо ти ж знаєш тата, – він добрий, спокійний, коли ти будеш усе робити як слід, а як ні то розсердиться і знову забере тебе до плуга та до снопів. Тоді вже й я нічого не допоможу. Зарубай це все собі на носі, сину.

Я тяжко зітхнув, бо обов'язків мама надавала мені стільки, що нелегко й запам'ятати їх усі, а що вже говорити про мої бідні руки й ноги – на них спадав чималий тягар! Але я так боявся плуга й снопів, що вже через яких тижнів два давав собі раду з усіма господарськими обов'язками і ще мав час поганяти в річці з решетом за верховодами. Восени ми з мамою ходили до пана копати буряки, а гичкою годували корову і двох назимків. Пізніше мама брала з собою Туська, а хворий дядько залишався на господарстві з 4-хлітньою Килинкою. Для мене настала пора школярства.

Вже в другому та третьому класі для мене не було труднощів у науці. Вчитель П. Лисоволик вчив добре і все незрозуміле пояснював нашою рідною мовою. Тоді я вже співав і в церковному хорі, а часом на богослужінні, надягнувши підрясника, прислужував священникові. Я добре співав і полюбив наші українські народні пісні, особливо подобалися мені "Закувала та сива зозуля" і "Максим козак Залізняк"! Вже у 3-му класі я одержав на подарунок від вчителя П. Лисоволика кілька книжок: "Кобзаря" Т. Шевченка, коротку "Історію України"

М. Грушевського, "Історію культури" проф. І. Огієнка та "Українську граматику" Шерстюка. Саме тоді я почав трохи розуміти "хто ми, що ми, і чиї ми діти".

Частенько в неділі, чи у свята наших батьків відвідували старенькі діди і бабусі, наші далекі родичі. При цій нагоді тато й мама любили, щоб я пописувався перед старшими, заставляли мене читати "Історію України" – про Богуна, Наливайка, Залізняка, Мазепу, Орлика, Кочубея, Скоропадського. Власне "заставляти" мене й не треба було, я дуже пишався, що ставав центром уваги і так зацікавив поважних людей історією нашого краю. Пізніше й старі діди, не родичі, заходили до нас, щоб послухати про давноминулі події та й доповнити їх своїми спогадами місцевого характеру або тими згадками, що їх чули від своїх батьків і дідів.

Тато в душі втішався тим, що й статечні люди хвалять його Івася та щонеділі відвідують нашу хату, приносять свіжі новини з "пам'ятевих розкопін". Мама теж раділа, що її син має більші знання, ніж сусідський Трохим, який вчиться у двоклясовій школі, а проте часті гості завдавали їй більше клопоту. Ще навесні та влітку – півбіді, бо сідали вони на току, на траві, або на соломі чи на колодках. А восени та зимою і грязюки в хату наносили, і хату вирипували – а це все на мамині руки.

Старих дідів тільки треба зачепити за минуле, – вони зразу поринали в спогади, напружували пам'ять, били себе в тім'я, щоб пригадати все достеменно: «О, дай Боже пам'ять! Оці ж великі вали немирівські та наша висока могила, що височить на південно-західній стороні села, то це пам'ятки, насипані ще за часів Великого Богдана, Палія, Богуна. Мабуть кожен потроху підсипав та поправляв. І ось, бач, до яких висот досипали, – каже було дід Тадей.

– Аж не віриться, що все це насипали люди, без машин, з одними заступами та парою рук, – каже дід Лаврін. – Мабуть увесь правобережний народ український, геть із підлітками, працював на цих укріпленнях.

– Та кого тут тільки не було? – озивався дід Йосип. –

Чули ж, що Демидів син читав, – тут були й татари, й турки, яхи, навіть жидова орендувала наші церкви і відмикали церкву тоді, коли громада давала певну суму грошей.

– А гадаєте, що ці страхи вже минули й не повернуться? – питає багатозначно дід Лаврін. – О, ще буде лиха на цій землі... . Тоді хоч дозволяли вбитих ховати та хрести на могилах ставити, а ще буде так, що не буде кому й поховати і хреста не дозволять закопати на християнській могилі. Ось побачите – хто живий буде... . Пан Гижицький казав, що зі сходу прийде якийсь жид з дияволом і спокушатиме християн усякими диявольськими спокусами, випікатиме на лобі, руках, грудях свої диявольські знаки тим, хто пристане на його віру. Великі християнські святині зруйнує, володітиме майже цілим світом, але протримається недовго і щезне, як весняний сніг.

Баба Горпина зі страху встала й перехрестилася, промовивши: «О, Господи, мені аж моторошно стало! Охорони нас, Боже, силою Твого Чесного і Животворящого Хреста!...».

– Лавріне, а хто ж прожене того жида-антихриста? – питає дід Йосип. – Раніше он бач, як билися, – які могили та вали землі понасіпали, а скільки голів тут покладено... . А зараз Бог його святий знає до чого воно дійде. Що рік, що другий.

– Народ маліє, мізорніє, втрачає віру з Бога, не осербують, навіть лікарі вже з'їжджають з глузду, чуть що заболить і лікар зразу пораду дає, мовляв треба їсти молоко, масло, яєчка, суп із курятиною. Єй же Богу, правду кажу! Так було з нашою невісткою. Щось трохи затягнуло їй у горлі. Їй почала щоранку бухикати, аж Миколині собаки лютували і погавкували. Моя покійниця стара й каже: «Ти б, Ольго, пішла до лікаря, а то воно тобі щось не попускає. Вже й цвіту липового та рум'янку скільки попила, а полегші нема. Послухала вона, пішла. В полудень приходить від лікаря й плаче. Стара, я і син – до неї, питаємо – що сталося, чого плачеш? А вона каже: «Та як же – коли лікар сказав, що ліки мало що допоможуть, а треба їсти скоромно, пити гаряче молоко з маслом, їсти суп із курятиною, яєчка... . А покійниця питає: «А чи казав узяти дозвіл від батюшки?» – Ні, каже, про батюшку нічого й не заїкнувся. Я

розсердився, тупнув ногою та й кажу! – Якщо той лудипір тобі нічого про батюшку не казав, то я тобі скажу – в піст можна їсти скором, коли благословить і дасть дозвіл батюшка, бо ти ж підеш до сповіді, ну й признаєшся батюшці, що маєш гріх, бо їла у Великий піст скоромно. А він тебе й запитає: «А хто тобі дозволив? Тоді й неси той гріх аж на страшний суд. Це поперше, а по-друге: якщо всіх нас і всі хвороби почнемо лікувати скоромними стравами, то на Пасху не буде ні крашанок, ні сиру, ні масла, нічогісінько, бо все повиїдаємо в піст».

Бабі Горпині вже аж замлоїло слухати одного Йосипа і тут вона його перервала: «Ну й що ж, їла Ольга скоромно?»

– Борони, Боже! – відповів дід Йосип. – Я порадився зі своєю небіжчицею й почали ми лікувати Ольгу по-своєму, нашими простими селянськими способами. Я дістав у гуральні неочищеного спирту, додав туди оливи, а моя небіжчиця застала її дихати шовечора картопляною парою, натиранням розтирала їй груди й шию напувала гарячим рум'янковим настоєм, заправленим липовим медом. Та ще й обкутувала натерті місця вовняною хусткою, а спати клала на печі в просі. І що ж ви думаєте – через тиждень, як корова язиком злизала, наче в неї тої хвороби ніколи й не було. А я їй тоді й кажу: «Бач, Ольго, тепер ти й без хвороби і без гріха, а ми крашанки та скоромину будемо на Святу Пасху мати, як та приповідка каже: "І кози цілі і вовк ситі."»

– Воно то так, – підкинула баба Оникійка, яка з мамою про щось стиха розмовляла. – Але іноді й лікарі допомагають. От взяти хоч би Миколу Арехтового, – вже б давно сиру землю гриз, або калікою залишився, якби не взявся за нього, лікар пана Яловіцького. Відправив його за панський рахунок туди десь до Одеси, викупав у солоних болотах, вигрівав на сонці тавилікував у морських хвилях – і ось зараз він не ходить, а літає, здоровий та красивий, ніби ніколи й не мав тієї хвороби.

– А хіба його треба було везти аж до Одеси? – каже дід Тадей. – І тут можна буловилікувати без таких витрат, тільки іншим способом, отим, як каже Йосип, простим селянським: взяти широку кадку, наварити в банях овечого гною, посадити

хворого в той купіль, а зверху накрити рядом, щоб хворий там добре розімлів, а після купелю на піч, у просо, та ще й розтерти його спиртом з комаровим маслом... .

– З яким маслом? – питає моя мама.

– З комаровим, – пояснює дід. – У травні місяці, коли розквітнуть усі лікарські рослини, а комашня починає господарити й підзбирувати собі на зиму і харчі, й ліки, тоді треба взяти порожню пляшку, кинути в неї крихту сала й поставити в комарину кучу. Коли туди налізе з півпляшки комах, тоді закрити ту пляшку корком, щоб комарі не повтікали, а вдома залити ті комарі спиртом, знов закоркувати й поставити в теплому місці на дві доби. Через дві доби комарі осядуть на дно пляшки, а жовто-вишневий спирт готовий до натирання. Днів тридцять понатирати хворого і де й дінеться ота хвороба.

– Ви ось кажете про лікарів, що самі не постять і людей до того намовляють. Їм і дивуватися нічого, вони ж великовчені та ще й до того світські, а ось ометецький дяк, людина розумна та ще й духовного звання і якимось хвалився, що скоро поїде висвячуватися на священика, а так побожно в церкві читає, а співає як!

Він як заспіває "Надгробное", або "Вічная пам'ять", чи "Со святими", так баби молодиці у церкві навзрид ридають. А зайти з ним у розмову за доброю чаркою горілки, то таке тобі наговорить, що аж волосся на голові стає дуба. Еге ж, він і святого посту не визнає, навіть воскресіння з мертвих та страшного Суду Божого не признає, каже, що земля в землю відійде і кінець тому всьому...

Почувся церковний дзвін, усі встали й почали хреститися за душу невідомого покійника, а потім і прощатися та розходитися по хатах. І ото так у всі роки мого життя при батьках, кожної весни й літа в нас збиралися старі діди й бабусі, родичі й знайомі односельчани. Звісно, літом у селянських хатах ота клята мушня так непокоїла людей, а особливо поважних, лисоголових – вицілювала їх обличчя й лисини, аж червоні мокрі цятки на голові видніли. А ще чия кров їм до смаку, то такі стають напасні, що й найжвавіша людина од них не

одіб'ється, утікає на тік. А коли вже досягають черешні й вишні, то всі знають, що ми кожної неділі й свята усією родиною виїжджаємо на другу садибу рвати ягоди. Тоді й діди та бабусі відправлялися туди, на широку зелену дорогу, під товсті й розлогі черешні, низькі крислаті червоні вишні та високі й стрункі, патлаті чорні вишні. Цю широку, зелену дорогу вздовж садиби залишив ще покійний дідусь Онисько, щоб мир хрещений міг зайти поїсти ягід, спочити на зеленій траві та зі святим хрестом на грудях згадати його, небіжчика Ониська. Так думав мій дідусь, обсаджуючи чотирьох десятинну садибу черешнями, вишнями, слизами, яблуками і грушами, а своїм синам передав такий заповіт:

– Діти, я посадив оці дерева, а Бог зростив. Старому й малому своєму й чужому – всім дозволяю поїсти Божого дару та відпочити на цій зеленій шовковій травичці. Я скоро відійду на той світ, то й ви робіть так, як я роблю, і Бог віддасть вам сторицею...

Дідуся Ониська вже давно немає, померла й бабуня, а заповіт його мій батько і дядьки твердо виконували: кожної неділі і в свята на зеленій дорозі, немов на ярмарку – старі, середущі й малі, свої й чужі у святковому одязі розсідались на стареньких ряднах. Одні згадують минуле, другі обмірковують сучасне, а дівчата бігає, качається по траві. Малеча позамурзувалась черешнями так, що тільки очиці блищать і деякі стоять у черзі коло відер з водою, а мами даючи ляпасів, немилосердно вимивають та вишуровують їх своїми шкарубками долонями. Підлітки й молодичі на черешнях рвуть ягоди й співають усяких пісень, а мені було дух ся радує, що в нас так багато людей і ніхто не свариться, а всі веселі й щасливі, радіють сьогоднішнім днем. Бо ж завтра знову почнеться важка, буденна й нескінченна праця. Тій праці дійсно й кінця не було – садіння, сіяння, сапання й поління городів, золення полотен, мітків, спирання й білення їх, підсіпання курей, качок, гусей, годівля їх та свиней, стрижка овець, миття, прядіння, звивання й ткання вовни, вибій сукон на фолюшнях, а ще ж і жнива та безліч іншої роботи. А в неділі й свята люди після церкви

віддихувалися, втішалися святочними зустрічами, на яких були і наради, і поради та розваги й духовна наснага та відпочинок.

Наша бабуся Мокрина поважно занедужала, важко дихала, покашлювала і вже не проказувала своїй малій сестрі Килинці ранішньої і вечірньої молитви, а поклала той обов'язок на мене та на брата Туська. Але бувало, що не звернеш уваги, як та Келя складає пальці, або коли хреститься, то неправильно каже слова до покладу трьох пальців на чоло, груди чи живіт, праве й ліве плече. Тоді бабуня наробить такого крику, що аж кіт тікає з печі під ліжко, а сусідські собаки тікають від корит і цебриків за ворота, боючись, щоб вона не попудила на них веслякою.

– Як ти склала пальці? Два пригни, а три склади в пучку! Як ти говориш, як кладеш три пальці на чоло? Чому ти кажеш: Во м'я, а на животі Отця, на плечі правому – Сина, на лівому – Святого, а Духа десь у повітрі? Хіба ж так хрест Божий кладуть? От нещастя лихе мені з вами! Така дівуля, вже й спідницю одягає, а хреста покласти не вміє! Тусько! Куди ти, лобуряко, волочеш оту шкурку з молока?! Я бачу, бачу! Но-но, рябоштанько, гляди мені! А то бач? – Баба взяла в руки копістку, помахала нею і знов поклала на комин. Килинка починала очі кулаками витирати, але бабуся на те не зважала, а таки заставляла тричі перехреститися так, як її небіжчиця прабабуся навчила.

– Склади пальці й так роби й кажи, як я буду робити й казати! Так...Мя Отця! – Тримай руку на лобі! Сина...Так...Святого...Держи, держи на правому плечі. – Духа! Перенось руку на ліве плече, так!..

– Бабусю, – втрутився я, – нас батюшка вчив не так, а Святого Духа казати тоді, коли кладуться пальці на праве плече, а на ліве кладуться без жадних слів!

– Ах ти, шибенику, то ти вже мене думаєш вчити? Грамотний! І чому вас там учать? Не слухай його, а говори так, як я тобі проказую... . Він тебе научить!

В той час, як бабуся вичитувала своє повчання, Тусько спритно й непомітно зняв шкурку з молока і, проковтнувши її,

тихенько засміявся.

– Чого це ти, байстрюку, зуби скалиш? Он носа пильнуй, шмаркачу нечестивий!

Бабуся лаялася б ще гірше, але мама й тато були проти всяких прокльонів дітей і вона боялася, що ми поскаржимося батькам і з того вийде велика неприємність. О, наша бабуся вміла добре лаятись! Вона могла б позмагатися з кожною сільською бабою, але тато й мама перестерегли її, що їм не подобаються лайки й прокльони.

– Мамо, – казав було тато, – краще візьміть прута, чи ганчірку й набийте, ніж клянете дитину та обкидаєте усякою лайкою, бо ж то від диявола все! Всі люди сміються з вас, кажуть, що стара Онищиха ще не задумується про смерть, коли таких прокльонів та лайки уживає до дітей.

Бабуся плакала й приказувала:

– Отож, плекай дітей, а він тобі вже й заговорити не дає... . Оце дожилася...будь, мамо, сліпа, глуха й німа... . Вони хай і стелю в хаті зривають, а ти мовчи... . Ще й якась відьма, щоб її Господь до Царства не прийняв, починає обмовляти мене! А щоб ти оглухла від першого грому та осліпла від першої блискавки та оніміла... . Щоб ти вже великоднього дзвону не почула, зайдо задрипана... .

– Мамо, як вам не соромно, як ви Бога не боїтеся! Вам уже треба готуватися на той світ, прожити решту днів свого життя в спокої і молитві, а ви... .

– О, він уже хоче, щоб я скоріше сконала, жалко, бач, шматка хліба, що мати з'їсть!

– Мамо, що ви говорите! Хіба ж я таке казав? – Батько сердитий виходить з хати, а баба ще довго виливає свою лють на всіх і все. Вона, проте, добре знала, що тато не жартує, а, розсердившись, відвезе її завтра на півроку до дядька Василя, а той не стерпить бабі нелюдського поводження в родині, а зажене на піч, – сиди й чекай, коли покличуть, або що подадуть. Бабуся довго сумувала, видно тяжко переживала, що їй заборонено вживати непристойних слів, а їх же вона мала на першому похваті в своєму лексиконі. Пройшов день, другий,

третій, а бабуся лежить собі на печі й ні до кого не говорить – з'їсть, вийде надвір і знов на піч. Нам було жалко бабусі й ми з Туськом і Килинкою питали її – що їй таке, але вона тільки відповідала: "Нічого, дайте мені спокій!".

Увечері приїхали з поля тато і мама і теж почали розпитувати бабусю, чи не хвора була. Вона їм також відповідала, що з нею все гаразд. У неділю наша бабуся встала раненько, вмилась, помолилась Богу, попросилась тричі з батьком і мамою, навіть зі мною, усіх нас поцілувала й пішла до церкви до сповіді. Після сповіді вона цілком змінилася – ніколи не проклинала й не так тяжко лаяла нас, як було до того. Ще тільки кури й собаки виводили її з рівноваги, а особливо, як ото вона вранці молиться, а тут тобі кури й собаки в свинячих цебриках – харчі виїдають, а свині ходять навкруги та тільки кувікають. Тут бабуся нетерпеливо обривала молитву й на все горло кричала:

– А вон! А щоб ви виздыхали! А чума б вас видушила! Щоб вас пипотні обклали! Коли б свої, а то ж чужі – собаки отого закуйовдженого Семена заїкуватого та Гриця кривов'язого, а чотири курки отієї задрипаної відьми Вакулової. Хіба ж вона має час наготувати їм їсти? Цілу ніч бігає по людських хлівах та молоко здоює від людських корів, а тоді спить до полудня і бідна птиця йде на сусідські двори! Ой, Господи, прости мене грішницю! Вже й забула на чім я зупинилася.

Так повторювалося кілька разів, поки хтось із нас не вибігав на двір, щоб відігнати напасників на свинячий харч та втихомирити свиней.

Коли я був малим, то молитов учила мене бабуся, а коли вже я перейшов до 3-ої кляси, то якимось сказав бабусі, що в "Отче наш" немає того, що вона мені проказувала – "но збави нас від лукавого Твого святого"...Тут бабуся наробила несамовитого крику, обзиваючи мене такими словами, які тільки збереглися в її арсеналі. Я, однак, пробував усе таки боронити свої позиції й переконувати її:

– Бабусю, чекайте но, хіба ж може бути лукавий святий?

Є лукавий диявол, а всі святі добрі... .

– Дурню ти! Він ще буде вчити мене. Богу молитися! Отак-так, вигодувала внуків, а вони починають вчити мене "Отче наш"... . Не дурно ото кажуть, що тепер курчата розумніші за курей. От таке ... я вже й Богу не вмю молитися! А хто ж всіх вас шмаркачів навчив хреститися й молитися, як не я? Я ж до святої Лаври ходила, в Голосієвській, і в Титієвській, і в Михайлівській церкві Богу молилася, а ніхто не казав мені, що не вмю молитися. І в Почаївськiм монастирi тричі була, а в Немирівськiм жіночiм теж разів п'ять була, навіть ночувала під самісіньким вікном келії та й довго голосно молилася, але черниця й слова не промовила, і не натякнула, що я хибую щось у молитві. А тут тобі маєш – ти, бабо, недобре "Отче наш" молишся...

По мені вже й слід пропав, а баба все вичитувала, викладала скарги сама перед собою, лежачи на печі і обурюючись на ті образи, чи образливі слова, кидалася думкою в минуле, шукала виправдання своєму сумлінню. Потім вона заспокоювалася, втихомирювалася і до всіх зверталася так, ніби нічого й не було. Мої батьки дуже шанували бабусю за те, що вона нікуди не ходила й нікому чужому не скаржилася й не виносила поза хату родинних незлагод. А коли якась її ровесниця оскаржувала при ній свою родину, то бабуся Онициха засоромлювала її, що виносить хатне сміття на вулицю.

Якось восени, коли сільські молодиці мочили в річці матірку, наша бабуся занедужала й через тиждень, чи днів десять віддала Богу духа. Саме ми з братом прийшли зі школи й на подвір'ї, під катрагою побачили двох чужих чоловіків, а з ними дядька Титка, усі троє стругали й збивали дошки. Я ніяк не міг зрозуміти, що воно могло значити, а вже коли дядько Титко почав в'язати хрест, то збагнув, що сталося в нас щось недобре.

– Дядьку, кому це ви робите хрест? – питаю я.

– А цей хрест поставимо на могилі твоєї бабуні... .

– А хіба бабуня вмерли? – переполошився я.

– А так, ось підеш, до хати й побачиш... .

З острахом і якоюсь побожністю ми з Туськом пішли до хати. З сінних дверей з важким зідханням, витираючи сльози, виходили старенькі бабусі. З протилежних дверей виходила заклопотана, із вологими очима мама, а за нею заплаканий тато з рушником і кількома аршинами полотна. Тітка Олександра, татова сестра, також вийшла вельми заплакана і звернулася до нас: « Ходіть, діти, я вас нагодную».

В кухні було багато чужих людей, вони про щось радились, важко зітхали. Тітка насипала нам борщу, дала каші з молоком й, заохочуючи до їжі, промовила:

– Ну, їжте, діти, та підемо в ту хату й попрощаєтесь з бабусею, вона вже вмерла.

– Вона вже нежива? – недовірливо й боязко запитав Тусько.

– Так, бабуся сьогодні вмерла, а завтра відвеземо її на цвинтар, закопаємо в ямку, поставимо хрест. А потім ви викопаєте маленьку вишеньку та квітів і посадите на бабусиній могилі... А тепер ідіть до бабусі... .

Ми з острахом входили в ту хату, де на лаві лежала баба. Там було повно людей, переважно дідів і бабів. Вони хрестилися, тихо шептали молитву, а хто помолився, підходив до бабуні й цілував хрест у неї на грудях. В її жовтих, сухих руках, складених під хрестом, горіла застромлена воскова свічка і освітлювала незвично спокійне бабине лице. Та й вся вона була така святково-урочиста – в терновій хустці, в чорному одягу, а поверх усього покрита довгою білою наміткою. Ми з Туськом і Килинкою також перехрестилися й поцілували хрест. Коло стола якийсь чоловік читав псалтир і це додавало нам трохи сміливості. Заклопотана мама не мала часу розмовляти з нами, тільки шепнула, щоб ми пошукали дядька Олексу. Ми знайшли його в клуні на соломі, він дуже плакав і, щоб відв'язатися від нас, сказав, що він дуже хворий. Другий наш дядько – Василь не плакав, а сидів коло майстрів під катрагою і про щось голосно говорив, вимахуючи руками. А люди увесь час приходили й відходили, повно їх було і в хаті й на подвір'ї.

Увечері нас із Туськом відправили на нічліг до сусідів, а

Келю забрала до себе старша сестра Марійка. Ранком прийшла до нас мама, нагодувала, дала в торбину полудень і сказала, що бабусю ховатимуть, коли учні вийдуть зі школи. Так воно й було. Процесія вирушила з подвір'я з хоругвами, хрестами, за ними хор, дяк і священник із свічкою й хрестом, паламар з кадиллом, а потім підвода з домовиною, за якою йшли батько й мати, дядьки Олекса й Василь, тітка Олександра та я з Туськом із засвіченими восковими свічками. А за нами - сила-силенна народу. По дорозі до цвинтаря батюшка кілька разів зупинявся і читав Євангелію, цілу дорогу він щось проказував, а дяк із хором співали. На цвинтарі, коли священник закликав до останнього цілування, то чомусь багато людей плакало, підходили і знов цілували нагрудний хрест бабуні. Мама наказала мені й Туськові не підходити до домовини, щоб натовп ненароком не втратив нас у яму. Ми відійшли, але бачили, як дві жінки голосили й просили в бабусі прощення, а недалеко нас почули розмову двох стареньких бабів:

– Оце ж та відьма, вона, мабуть, не раз корівку здоїла та курочки в цебриках погодувала. Чи ж не раз я їй казала: « Піди, Прісько, попроси в баби Онихи прощення, бо я чула, як ти за правду сквернословила на бабу. Ось побач, кажу, баба помре, а тебе чорти на страшному суді за язик гаком підтягатимуть та ще й над пекельним вогнем». Не послухала вона, а тепер ридає і сорочку на собі рве.

– А ота друга, наче чи не старого Сидора невістка... як її...

– Та Секлета ж. То ще стерви шматок: одного дня чоловік помер, а на другий день до того злодюги Якова вже й зуби лупить та хі-хі-хі та ха-ха-ха! А їй, чуєте, байдуже, що двос дітей у запічку, що кури ненагодовані так і валять у Демидове подвір'я. Небіжчиця частенько її ганьбила, а вона замість того, щоб примовчати, як виверне було до старої кожуха аж, чуєте, у вухах було лищить: ти, каже, стара тернице, ти тільки вродилась, щоб безпуття тарахкотіти, як той дрантивий віз. Я не грішниця, каже, а ви, бо вас усі собаки кусають. А тепер і той гульвіса Яків її покинув, і баба вмерла без прощення, ось і гвалтує молодиця... .

– Атож, атож, – погоджувалася друга баба, – тепер нелегко буде їй покутувати той тяжкий гріх... .

Обсуджуючи людські гріхи, бабусі помаленьку, виступцем подались до цвинтарної брами. Коли прощання закінчилось, домовину закрили і чотири здоровенні чоловіки опустили її в яму, а священник узяв лопату і навхрест кинув на домовину землі. Кілька чоловіків, закидали яму землею, всі затихли, а потім і почали розходитися, залишилися тільки рідні й близькі небіжчиці бабуні, які ще довго сиділи над свіжою могилою і плакали. Хоч і криклива була наша бабуся, але мені було жаль її і я також плакав тихцем, витираючи кулаком сльози, а наш Тусько зовсім розридався, коли засипали яму. Мати й тітка Олександра вгамували його і ми, взявшись за руки, пішли додому.

Ще по дорозі з цвинтаря я задумувався над тим, чи варто отак вмирати. Напрацюється людина на своєму віку, від малих літ і до старости, живе в злиднях, в турботах, недосипляє, недоїдає, як ось і наша бабуся, а потім раптом умирає і її закопують, важкою землею присипають... . Чи не ліпше, думав я, іти в монастир, стати монахом, молитися Богу в церкві і в келії, постити так, як це робили ті монахи, що їх мощів є так багато в печерах, як говорив дядько Олекса, небіжка бабуся і дід Тадей. Нащо ж гнити в землі, коли можна бути святим? Тусько теж думав про бабуся, бо перервав нашу мовчанку:

– Івасю, як ти думаєш, чи домовина не поламається і не задушить бабусі?

– Ні, зараз, може, не поламається, – відповідав я, – але через деякий час домовина розвалиться, а тіло бабусі зогніє...

– І очі зогниють? – допитувався Тусько.

– Звичайно. Все зогніє... . Мені самому ставало страшно від думки про гниття. Обоє ми були приголомшені думками про смерть і, здавалося, що ця філософія життя і смерті за короткий час зробила нас старшими. Пішли буденні робочі дні ми помалу почали забувати про бабуню, лише в темні ночі самі боялися виходити з хати. Воно б і не було того страху, якби сама бабуся за життя не розказувала нам, що душа померлого дев'ять днів

перебуває в хаті з родиною та як небіжчик старий Софрон-п'яниця вставав з ями, ходив уночі до своєї хати і страшенно бешкетував, вилизав воду з діжки, викидав з кошика сухі ложки, а то бувало сяде просто на лаві коло столу і все, що є на столі повиїдає... Жінка його скаржилася священикові, а він наказав забити в могилу осикового кола, а в церкві панахиду відправити.

Баба Климиха порадила ще посипати кругом могили освяченим маком, а перед сінним та хатнім порогом три вечори посипати свяченою сіллю. Після всього того старий Софрон утихомирився і вже й носа не потикав до своєї хати.

По смерті бабусі.

Ранкові приморозки нагадували людям про останні дні прикрої осені і про те, що ось-ось станемо на порозі зими. Кожен з нашої родини мав свою щоденну працю. Батько вже давно закінчив озиму сівбу, а зараз ходив орати на зяблю, під яринні посіви наступної весни. В негоду він було ремонтує, або робить нові сани, оглядає й направляє, чи вичищає реманент, що його аж до весни не буде вживати. В суху погоду батько молотить ціпом, зчиняє*, віє збіжжя, підготовляє зерно до млина, до драпа, або утеплює хліви, обкладає соломною стіни хати та заготовляє опал, щоб вистачило до наступної осені. Вважалося, що то вже не господар, коли він у гарячий робочий час шукає палива, чи їде до млина, або береться лагодити реманент. І не господиня то була, що вчасно не побілила хати, а рудою глиною всі господарські будівлі. У матері в цей час також повні руки праці. Вона було сушить пізню садовину, дотіпує прядиво, висушуючи його перед тим на печі і з печі, дергає, щітить миканки, кукли або плете у вінки цибулю, часник, збирає на грядках різне насіння, в'яже у вузли і вішає на горищі, на бантинах, щоб не зіпсувалось до весни. Ну а до того ще годує свиней, птицю, пече, варить, пере шмаття та робить безліч іншої роботи.

* зчиняти - віником відділювати колоски й соломинки від зерна на току перед тим, як віяти його.

Ми з Туськом ходимо до школи, а Килинка залишається під наглядом дядька Олекси. Вечорами, коли вже закінчаться надвірні господарські роботи, всі сходяться в хату і починається хатня праця. Тато вносить рядно свіжої, запашної соломи й палить під плитою, щоб у хаті було тепліше, а мама варить для нас на вечерю суп, а свиням казан картоплі. Дядько Олекса звиває тальки, а я і Тусько готуємо "уроки".

Після вечері до праці знову беруться тільки тато з мамою: тато звиває тальки, мама пряде кужіль, дядько Олекса йде спати і ми з Туськом, підігнавши все з читання й арифметики, молимося Богу і лягаємо також спати. В будні дні, повні праці, не згадували ми про покійну бабуню, а вже вечорами, особливо в неділю, чи в свята, тато з мамою тільки пригадають небіжчицю, як з уст моїх, Туськових та й Келіних посиплються питання: чи бабуня вже зогнила, чи вона воскресне, що сталося з хрестом, який був у неї на грудях, з образком, чи то правда, що мертві голодні й ходять додому їсти. Келя турбувалась, коли вже прийде бабуня і принесе їй цукерка від зайчика, як воно часто бувало за життя покійної. На всі наші питання відповідає батько і то так майстерно й переконливо, що нам залишалось тільки погоджуватися і, задовольнившись, помолитися і лягати спати. А проте, вночі, коли згасять світло, мені ввижалось, що хтось ходить по хаті або п'є воду, чи перекладає дрова під припічком. Тоді я вкривався з головою, натягаючи кожуха, а Тусько пхинькав, бо й собі, хотів замотати голову в кожух. Мені здавалося, що бабуся іде по хаті й так таки простує до мене, ось-ось вже виймає з-під намітки руку й своїми кістлявими пальцями хоче погладити мене по голові. Я боюся і ще далі лізу під кожуха, аж поки мама або тато, чи дядько закахикають. Тоді я висуваю голову й на цілий рот вдихую в себе холоднішого повітря. А увечері ні я, ні Тусько не відважувалися виходити в сіни, або на тік, взяти в'язку дров, чи соломина коли вже тато або мама накричать, то виходили тільки вдвох з Туськом. Завжди я ніс дрова, чи солону, а Тусько йшов, щоб якимось було веселіше, але недалеко сінних дверей Тусько миттю кидався до хати, а я навздогін за ним і з цілої в'язки дров залишалась тільки

половина. Тоді тато, за старою звичкою, давав лупня мені й Туськові, а сам виходив надвір і зазбирував розкидані дрова чи соломю.

А ще гірше бувало, як увечері треба світити лямпу, а немає гасу, чи олії. Тоді мама до мене:

– Івасю, ось на тобі п'ять копійок, візьми пляшку від гасу й піди до Мощихи, купи гасу, бо нема чим засвітити... .

Ну, тут вже не викрутишся, треба йти. Тусько, як на те, заскалив у ногу скло, сидить на зачіпку й скиглить, тата немає в возовиці, значить таки я мушу йти. Іти – то не важко, а найголовніше – як перейти через місточок, що перекинений через потічок. Тут ще й до бабуниної смерті страшно було вночі йти, бо всі говорили, що з-під мосту часто виходила відьма в образі свині, чи собаки й переслідувала людей до самого дому. Тільки вже коли заходила людина в подвір'я та проказувала “Да воскресне Бог...” то раптом усе щезало... . І, як на біду, ще й верби над цим потічком коло мосту густо нахилялися, нагадували якусь темну печеру... . Хто зна, може з верболозу й нечистий висуне свою баранячу голову з вогненними очима і тоді я пропав. Можна б хреститися й читати молитву “Да воскресне Бог” та хіба в тому страху нагадаєш? Мама бачила, що я переминався з ноги на ногу, то довго шукав кашкета, а пляшки зовсім не міг знайти. Мама сама дала мені пляшку й сердито гукнула:

– Ходи, я постою коло хвіртки, покіль пройдеш місток... .

Мені цього тільки й треба було. Але, йдучи назад з гасом, до мосту я підходив сам один, як палець. Верби нахилились на місток і подвоювали темноту. Я міцно тримав у руці пляшку, оглядався на всі боки, бо й з боків шляху від подиху вітру ворушилося й щось таємниче шепотіло вербове й осикове листя. Ще кілька кроків і я мушу дременути з усієї сили, щоб чимдуж пробігти цей відьомський місток... . Я пускаюся бігти, біжу вихором, волосся на голові стає дуба, нарешті шарпаю з поспіхом хвіртку, відчиняю, біжу до порога... . Ух, слава Богу, я в хаті! Тато й мама зустріли мене.

– Чого це ти так зблід? – питає мама.

– То ти не міг кашкета взяти на голову? – каже тато.

– Я ж маю кашкет, – відповідаю я, мацаючи рукою за голову. Але кашкета, справді, на голові немає. Я став пригадувати, як на моїй голові дубасилось волосся, а я біг, мов оглашений. Певно, він там на мості мені й злетів... .

– Мабуть, – кажу, – він там, на мосту... . Бо, коли я підходив до мосту, з Вакулового валу скочив на дорогу чорний здоровенний собака. Я злякався і побіг... .

Тут я трохи прибрехав, згустив фарби, щоб виправдати свій страх. Удвох із татом ми пішли “по гарячих слідах”, так би мовити. Зараз же за містком тато підійняв мій кашкет, обтріпав з пороку та й каже:

– І чого б то тут боятись? І зірки засвітились на небі, і місяць уповні все освітлює – і землю, і потічок, і місток, а навкруги тиша, лише одна жаба під містком кумкає, а ти, як оглашений, дудониш, гримаєш хвїрткою, кидаєш сінними дверима. А захекався так, ніби за тобою десяток вовків гналося...

Я мовчки взяв кашкета, наклав на голову й попрямував засоромлено до хати. А тато почимчикував собі на тік. Не встиг я порога переступити, як тут і мама:

– Ну що, знайшов кашкет? Ти ж уже не маленький, до школи ходиш, а боїшся ночі, гірше ніж Тусько.

Мамині слова мене дуже дошкулили і я, щоб виправдати своє боягузтво, узявся доводити, що не я один боюсь цього містка, а навіть старші люди вважають його за найстрашніше місце на все село.

– Pokійна бабуся казали, що з-під цього містка щоночі вилазить або свиня, або собака, чи величезний чорний кіт з вогненними очима, або й відьма на мітлі... .

А дядько Василь божився, що одного вечора, коли він доходив до містка, раптово щось гепнуло під містком у воду, потім місток затріщав і щось захитало нахиленими вербами, а з-під мосту висунулася чорна голова з рогами й з вогненними очима. А потім показала й ціла чортяча постать з хвостом та як зарегоче, аж листя з верби посипалося. Дядько хотів зняти шапку, перехреститися і прочитати молитву «Да воскресне Бог»,

а шапки на голові вже не було... . Дядько став так голосно проказувати молитву, що аж старий Коцюруба, який спав під катрагою, прокинувся й загукав: «А кого то нечистий носить у таку пізню пору та ще з несамовитими вигуками на ціле п'яне горло? До бісіків напився то вже й не добереш де ти – в церкві, чи на дорозі».

Дядько казав, що поки Тодір Коцюруба його пробирав, чорт відійшов далеко за місток і став паничем із срібними гудзиками, з срібною паличкою й люлькою в зубах... А тоді дядько каже:

– Це я, дядьку Тодоре, я... Василь, Ониськів син!

– Ну то проходь, чого ти стоїш, ніби тебе правцем взяло!

– Та я загубив шапку й не можу знайти... – каже дядько

Василь.

– Завтра вдосвіта прийдеш і забереш... . А тимчасом підожди, я зараз прийду і допоможу тобі знайти, бо всеодно вже скоро не засну. Згубив, кажеш? А ото що чорне у тебе під чоботом? Зігнись та й подивись... то ж твоя шапка. Дядько Василь каже, що тоді поцілував діда Тодора в руку, наклав свою шапку і скоріше додому! А пригадуєте, тітка Килина розказувала колись увечері, як вона у місячну ніч проходила через місток, а з-під мосту вибігла чорна свиня й давай бігти за тіткою? Тітка підбігла до воріт і почала перелазити через них на подвір'я, а свиня залишилася на шляху і собака відігнав її... .

– Івасю, та то байки тітка й дядько розказували, – заспокоювала мама. – Я от вже п'ять років тут живу, вдень і вночі ходжу через той місток, а ще, дякувати Богу, нічого страшного не бачила.

– А хіба тато не розказували, як баба Климиха вдосвіта вийшла заглянути до овець і тільки відчинила двері, як з хліва вискочив вовк і з переляку скочив прямо бабі між ноги та заплутався в запаску й звалив бабу на себе. Баба з переляку сіла на вовка, схватилася за хвіст руками й поїхала на вовкові аж до річки, а там вовк скочив разом із бабою в річку й у воді дав дуба. А баба потім цілий рік ходила до знахарів і викачувала яйця, аж поки пройшов той переляк ... Мамо, а хіба ви не

пам'ятає, як розповідала тітка Хима про цей місток?

– Мені й байдуже, я не пам'ятаю. Хіба запам'ятаються оті всі нісенітниці, що люди видумують та розказують? Цур їм... – заспокійливо каже мати.

– А я добре запам'ятав той її розказ. Ото йду, – каже тітка Хима, – увечері зі всенощної й думаю: "Як то легко і відродно на душі, коли передашиш батюшці усі свої гріхи. Ще коли б Бог допоміг дожити до завтра та запричаститися й було б уже зовсім добре. Коли зирк!, а я вже й біля мосту, кругом тиша, місяць світить на похилені верби, росисте листя ледве ворухиться. Коли це раптом щось під мостом... не то котя, не то цуценя... Каже баба, я глипнула між нахилене вербове віття, а там стоїть якась жінка у довгій сорочці з опущеною додолу наміткою. Баба й завмерла. Тільки почала говорити "Да воскреснет Бог", коли тут Пилипів Семен над'їхав і все десь щезло. Баба живенько, хрестячись, пішла додому.

Тусько сидів у зачіпку й пильно слухав моєї розповіді, а тоді додав і свої міркування до неї:

– Я думаю, чого це воно так, що коли біжиш через місток, то чуєш якесь гудіння... Я тепер теж не піду ввечері до баби Мощихи...

– Дурненькі, то колись так було, коли тут були багна, лозняки, а за ними кругом села ліс і ліс. Було тут 3-4 хати і то далеко одна від другої. А зараз пан вирубав ліс, люди почали будувати хати понад річкою...

Стукіт тата перервав нашу розмову. Мама вже взялася наливати в миски суп, щоб трохи вистиг, бо тато звик їсти швидко й не міг спокійно дивитися на гарячу страву. Тричі перехрестившись, ми сіли за стіл вечеряти. За вечерею, як і годиться за християнською традицією, ніхто не розмовляв, тільки дерев'яні ложки, мов човники, то опускалися в миску, то пливли до рота. Їли тихо, лише сопіли та цямкали. Кожне мусіло брати їжу з миски проти себе, а що попаде в ложку – картопля, квасоля, чи шкварка, – це залежить від щастя, від удачі.

Коли ж чиясь ложка сягала далі свого берега, або попадала під беріг сусіда, то татова караюча рука підносилася з

ложкою до порушника. Найчастіше правопорушником був Тусько. Він частенько пригортав шкварки, або зірки сала, чи олію від чужого берега до свого і за це діставав по лобі батьковою ложкою. Тільки й чути було: лусь... . Але в таких випадках ніхто не плакав і не скаржився, не виправдувався, бо ж говорити за обідом чи вечерею неможна було. Також ніхто не мав права вставати з-за столу під час вечері, чи пити холодну воду. А вже повечері всі виходили, хрестилися, а хто вмів, читав молитву: “Благодарим Тебе, Христе Боже наш”. І потім вже починалася дискусія – хто з’їв більше шкварок, а хто менше, хто був винен, а хто покараний безневинно. Тусько завжди найгірше репетував, що він не винен, що його ложка ненароком посунулася убік, чи на середину миски, або, що його руку штовхнув я, або Килина й через це його покарано незаслужено.

Після вечері тато любив з півгодини полежати на ліжку. Мати мила посуд, а ми, якщо батько був у доброму гуморі, сідали біля нього й просили, щоб він заспівав церковної, або чумацької пісні, чи розказав яку байку.

Поприбиравши зі столу та впоравшись із миттям посуду, мама розподіляла вечірню роботу.

– Демиде, ось є десять мітків валовини, її треба звинути й віддати до ткача, хай робить рядна. Та й мішків у нас мало. А ти, Івасю, кидай книжку та поможи мені звинути оцей міточок ниток у два клубочки, – я сукатиму нитки до шитва білизни. А ти, Тусько, берися вже до книжки! Келю, візьми ганчірочку, повитирай лавки та й лягай спати.

Велика й простірна кухня враз заповнювалася, що й прати ніде. Тато розкладає козельця, накладає міток, сідає на припічку й мотає на клубок. Мама сідає на лаві, а я стою проти неї, наклавши на обі руки міток й стежу, щоб нитки мітка не спали з руки; Тусько за столом голосно вивчає маленький віршик, а Килинка пораяється біля лав і коли дійде до того місця, де сидить Тусько, зчиняється суперечка:

– Встань, хай я витру лавку! – каже вона до Туська тоном статечної господині.

– Ти бачиш, що я вчу вірша, чи ні? Іди геть, чорна хмара!

– не поступається Тусько.

– А ти смовз!.. Це слово Келя сама видумала і не знати що воно значило.

Тусько показує Килині язика, а потім наміряється вдарити. Келя голосить. Це виводить з терпіння батьків – мама схоплюється і біжить з ганчіркою, тато кидається до мисника, знімає з цвяха різку, але спритний Тусько вже під ліжком, заривається в солому, що її батько зніс на паливо, ховаючись від дошкульної батькової різки. Під соломою він і не ворухиться, завмер, наче його й у хаті не було. Справа закінчується тим, що тато й мама висварюють його, називають “гицелем” і “розбишакою” та й повертаються знову до праці. Після звивання ниток я беруся за шкільні завдання. Тусько потихеньку вилазить з-під солома і також сідає, за науку. Він хмуриться над своїм букварем, нудьгує, позіхає і нарешті стає перед образами до молитви. Тепер тільки Келя говорила молитву за маминим проказуванням, а я й Тусько вже молилися самі. Правда, Тусько ніяк не міг вистояти довгої молитви й кожну молитву половинчив, щоб скоріше побігти до ліжка. І через це тато й мама мали з ним щоденний, як тато казав, «амбарас».

– Як ти хрестися? – сердився тато. – Махаєш рукою, ніби мух гониш! Не спіши, як жид молотити! Чого це твоя молитва така куца? Он Івась молиться, як Бог приказав, а ти п’яте через десяте, аби скоріш до подушки, або до миски. Ну й у кого ти таке ледащо вдалося?

На це останнє запитання, звичайно, Тусько не міг відповісти, тільки знав, що був не такий, як я. Я вчився дуже добре, вчитель хвалив мене і говорив батькам що мене треба віддати до двокласної школи, а там і до семінарії. Мама й тато тішилися тим, що я співаю в церковному хорі, читаю на криласі, а після церкви в садку, чи на току, читаю старшим людям, головно бабам і дідам, історію України, або про Київ, Києво-Печерську Лавру, ближні й дальні печери та інші святі місця.

Моя релігійність і тверда віра.

Як я вже згадував, моя бабуся й дядько щоліта ходили у

відпуст до київських святих місць. Навесні бувало насушать сухарів, а влітку, напакувавши їх фунтів із тридцять та до них солі, попросяються з родиною, сусідами і вирушають пішки до Києва на прощу. А вже повернувшись щасливо додому, вони так багато розповідали про мощі святих і всякі Божі чуда, що я, будиши ще дев'ятилітнім хлопчиком, вбирив усе в свою вразливу дитячу душу і став ревним служителем Богу. Після школи заходив я у другу хату, ставав на коліна й молився Богу.

Не вабили мене тоді дитячі гри й розваги, як спускання на санках, чи катання на підрезах-ковзанах, я цілком віддавався молитві. Траплялося, що шкільні завдання я розв'язував уві сні, або після сну і то без жадних труднощів. Мав я таку тверду й непохитну віру в силу Божу, що мої задуми й бажання сповнялися так, як, я вимолював перед Всевишнім. Пригадую, як у неділю після церкви я молився у своїй кімнаті. Якийсь внутрішній голос мені говорив, що мій товариш Гриць, з яким ми збиралися від'їхати до одного з київських монастирів, ніби то зрікся наших намірів... Я занепокоївся, став благати Бога, щоб Гриць зараз же з'явився до мене. За кілька хвилин двері відчинилися і на порозі, як на поклик, стояв Гриць... Коли в мене зроджувалось бажання в свято, чи в неділю мати стареньких слухачів і читати їм уривки з історії України, чи Святого Письма, то й це бажання моє сповнялось. То була тверда віра в Бога, Його силу й Волю. О, як би я хотів і зараз мати ті духові скарги й ту непохитну віру в Божу всемогутність! Не мав би тоді отого земного тягару і непотрібних матеріальних турбот, що зараз облягли мене.

Невсипуша батьківська праця.

Зимові дні пролітали скоро. Якби не клопоти про взуття та опал, то не зчулися б, коли вона й була. Мама бувало каже:

– Господи, і де та зима поділася? Ще стільки незакінченої роботи, а тут тобі вже й сніг з городів щезає і знову думай про працю на городі й у полі: хату й хліви мастити, полотно спирати, білизну шити... І коли то кінець буде отій роботі? Яюсь людям інакше ведеться з дочками, як мені. А тут, як на зарваній вулиці

– не встигла й на ноги знятися, як уже й до весілля готуйсь. Ще вона й діжі не вмє замісити, обіду зварити, грядки посадити, а вже старости спокою не дають. Не встигнеш зітхнути після хрестин, як знову готуйся до весілля і ніякої помочі я від дочок не маю. Ще вона в пелюшках, а ти вже готуй подушки, кожухи, свитки, убрання, намисто, хустки, скатерки, рядна та скриню. А там і придане – кілька овець, корівку, а то й півдесятини земельки. І по всім тім чуєш щоденні скарги: "Мамо, в мене сита нема, решета нема, миски, ложки, сапи, лопати, стільця, столика, дзеркала, рубля, качалки" Ну обдере тебе до ниточки, а через два роки вже й друга шепче па вухо: "Мамо, Олекса приїде з горілкою..."

– І, Господи Твоя воля, що ж я бідна робитиму?! – бідкалася мама.

Батько мовчки плів колиску до воза, застругував лозину й прутик за прутиком влітав у ту колиску до заднього й переднього отвору полудрабків. Коли мама кінчала своє "бідкання", батько й собі починав обмірковувати та вголос роздумувати про своє бідолашне життя:

– Ти кажеш, Олено... . Ось глянь но сюди. Тобі дочка хоч яку ручку обтіпає, чи витре та припічок щосуботи помаже, а мені ж ніхто ані кілка не затеше – скрізь сам. Оце тільки другий рік, як Івась помагає обсівати та у возовицю вже не наймаю подавальщика, а хіба ж це надовго? Ось настане осінь і знов до школи. І кінця-краю тому не видно. Сьогодні зустрівся я з учителем, а він мені каже: "Гріх вам буде, якщо Івася не пошлете вчитися". Та й знову залишуся я один, – і худобу годувати, і з-під неї вичищати, і гній возити, і хліб молотити, вивіяти, намолоти... . Ну, та що й казати. Ти, Олено, кажеш, що в людей дочки, як дочки – попрацює при матері до років вісімнадцяти чи двадцяти, а тоді й чоловіка підшукує. А в нас, як те покотило – ще й не обсохло як слід, подув вітерець і воно покотилось по чужих полях... .

– Дивлюся я на Юхима Лебеда й думаю собі – який він щасливий чоловік: вийде в поле, подивиться, як сини обробляють землю, дещо розкаже, покаже й знов повертає

додому. А прийде возовиця, – Юхима й не побачиш, хіба що походить ото навколо стіжка та поправить якого снопа, а то все – сини. І на панській возовиці самі хлопці справляються, а третій, Трохим, – у строковій службі в пана. Отак воно з усіх кінців по копійці та й складається добрі гроші, а тут хоч калавур кричи – нічого не pomoже, від маленького кілочка у господарстві до тяжкої праці з полі тільки я, бо ніхто не заступить, навіть у випадку, не дай Боже, хвороби. Ще дякувати Богові, що посилає мені хворобу не тоді, коли в полі працювати, а зимою. Хоч і молотити не можу, та нічого не марнується, бо збіжжя складено з клуні, або з стіжках - не замокає й не псується. Тільки я бачу, що коли хоч на один день від'їду з дому на заробітки, то вже увечорі маю що згрібати по току й на подвір'ї, бо не носять їсти, чи підстилку з ряденці, а набере на оберемок сіна, чи соломи й тягне його коровам чи вівцям. І поки наноситься у всі хліви, то половину розтягне по току, порозтрушує по подвір'ї. Щоб не був вдома отак із тиждень, то сїй-же-сїй по коліна валялося б сіна й соломи. Отака ж ото байдужість, неохайність та марнотратство і доводять господарства до занепаду й убогості. Не дай Боже наглої смерті – з торбами пішли б по світі... . Кожна зернина, кожна стеблина сіна й соломи потом і кров'ю запрацьовується. Ще до молотьби вичисляєш - скільки і якого корму та підстилки треба до наступних жнив для скотини, на своє прохарчування, а решту обережно збуваєш, щоб придбати щось на господарство. А ти, Олено, думаєш, що бог вродив, то вже можна й кидати тим дорібком, як кому захочеться...

– Ну й чого це ти до мене п'єш? Ніби то я й справді без усякого обдумання розношу, роздаю та роздаровую кому треба й не треба, – ображено озивається мама. – Хіба ж я не працюю, не знаю, як то воно все тяжко придбавається?

– Отож мене й дивує, що ти працюєш не менше за мене, а привезу зо млина хуру муки, крупи, пшона, тільки висиплю у сипалки, чи бодні, а на другий день заглянеш – вже з кожної сипалки з відерце надібрано. І так зі всім. Ціле літо й осінь сушимо вишні, яблука, груші, сливи, а прийде весна – вже й

бракує того.

А хто винен? Вузлики! Івась і Тусько знають про це, але не скажуть кому носили вузлики з мукою, крупною, пшоном чи сушнею та й молоко, і сир, і сметану розносять. Було так, що я й сам бачив, як Івась ніс вузлики, чи глечики з молоком, але що я міг зробити? Думав собі, нехай вона схаменеться, а воно не те... .

– Ну та як, – щоб я не мала права дати бідному мисочку муки, крупи, глечик молока, чи вузлик сушні? – виправдується мама.

– Чекай, не кричи, бо й я вмю крикнути, але крик нічого не pomoже. Я не проти того, щоб бідному допомогти, але дати тим, які працюють та не можуть устаткуватися через велику родину з дрібними дітьми, або через якісь тяжкі випадки. А коли він ціле літо ловить рибу, а жінка у чистій вишитій сорочці та ще вив'яжеться хрестом і розсядеться на порозі, чи готує обід, а не скажуть – варто б Демидові допомогти косити, чи сапати, правда? А кому я боронив піти в неділю й нарвати собі чершень чи вишень? Нікому. Так вони ледачі не хотіли спинатися по гіллі, а я ж, ти й наші діти не лінувались, а рвали той дар Божий, бо зима люта все перемеле. А тепер віддай своє запрацьоване, як то кажуть, нетрудному. От що, Олено, мене болить... . А своїм дочкам ти б і останню сорочку віддала. Ми ж їх відвінували, як належить: Марійці я купив десятину садиби з садком і хатою, з клунею, погребом і великим хлівом, дав телицю, одяг, взуття... . Ну а що їм не хватає, хай собі запрацьовують. Марта теж одержала не менше Марійки. Хай і вони працюють. Я тебе дуже прошу – перестань розносити їм вузлики, бо колись виведеш мене з терпіння і буде велика неприємність.

Мама з великим жалем у серці, стискаючи в грудях плач, промовила:

– Отаке... . Вже й своїй рідній дитині не маю права дати скибку хліба... .

Вона витерла рукавом сльози й продовжувала допрядати міток «тринадцятки», що не вистачало ткачеві на закінчення основи. Тато мовчки доплітав задки до полудрабків, щоб можна

було завтра виїхати в поле й не розгубити збіжжя.

Мої іспити.

Наука в школі йшла мені легко і я та мій двоюрідний брат Петро вчилися добре, йшли в ногу. Учитель запевняв нас, що ми витримаємо кінцеві іспити по всіх предметах на «дуже добре», але він не знав позакулісних розмов нашого настоятеля парафії з повітовим інспектором – «наблюдателем» та із сусіднім священиком. А розмови ці були не на нашу користь... . Перед іспитом інспектор запитав учнів: «Хто з вас думає продовжити свою освіту?». Вгору піднесли руки я, Петро, Микола, син дуже багатого селянина і дякова дочка Палажка. Комісія на чолі з інспектором, поговоривши дещо між собою, сіла за стіл і вчитель почав по черзі викликати нас до столу на усні іспити. Першою викликали Палажку. Її питали мало, а ще менше вона відповідала. Другим пішов Микола Мельничук і питали його більше про братів, які вчилися в гімназії, а з програми самих іспитів запитували небагато. Потім викликали брата Петра і мучили його досить довго, навіть давали арифметичну задачу. На все він відповідав правильно і задачу розв'язав за десять хвилин. Потім викликали мене і взяли «у перехресний вогонь». Я відбивався добре, а вчитель підтверджував правильність моїх відповідей кивком голови. І задачу, яку мені дали, я також розв'язав скоро. Після мене до іспитової комісії викликали ще чотирьох і на тому до полудня, закінчили усні іспити і граматичний розбір речення, задачі, таблиця, слов'янська мова і молитви. По обіді розпочалася писемні іспити – переказ якоїсь статті й арифметичні задачі і здавалося, що в тих завданнях нічого трудного для нас не було, але оголошення комісії про результати іспитів приголомшило і мене, і Петра: нас обох залишили на другий рік, бо ... ми іспиту не витримали. Пригадую, як гірко плакали ми, виходячи з класу, а з нами плакав і наш вчитель. Мама була також запечалена, але нічого мені не сказала, а тато назовні навіть тішився, хоч душа його була неспокійна. Увечері він разом з Петровим батьком пішли до вчителя довідатись чому так сталося, що ліпші учні

залишилися на другий рік, а гірших випустили.

Додому батько повернувся разом з дядьком Василем. Дядько був такий лютий, що я його таким ніколи не бачив. Сам високий, вуса як мітли, а лице бліде, мов його крейдою хто вибілів... . Мама попросила дядька сісти і тільки промовила:

– Ну то як воно там?

– Як? – гукнув дядько Василь, схопився зі стільця й, розмахуючи руками, став нервово ходити по хаті. – Ось завтра почувеш, Олено і... . Почувеш, як я буду сповідувати нашого галаха! Я йому покажу, як і з нас знущатися! Він сказав: «Цій голоті не треба школи, аби тільки розписатися вмів... . Однаково з них людей не буде, а щось таке, як половина людського, безбожники. Хай працюють коло землі, або в пана коло коней та худоби – то корисніше буде. Ось одного, – каже, – пустив у школи / Це він Парамійчука згадує /, то що витворяє: розкидає летючки по всьому повіті, щоб люди не йшли до пана робити, аж поки не подвоїть платні, намовляє селян, щоб домагалися вчителя зі своїх, того який покінчив учительську школу, а не дочок священиків. От що вони роблять окаянні, давай їм освіту!». А тоді порішили, що дякову дівчину треба випустити, бо вона вже переростає і нехай хоч двохкласну школу закінчить. А Олекса Мельничук має до трьохсот десятин землі і прислав листа, щоб допомогли його синові закінчити школу, бо він мовляв, хоче посилати його до гімназії та й пообіцявся за цю допомогу віддячити іспитовій комісії... . Бачите, яка правда? Ось як піп дивиться на нас і на наших дітей! В мене ось тут просто кипить, – скрикнув дядько, – я не знаю, що б я йому зробив! Ось побачите... обірву рясу, а тоді хоч і в тюрму!

– Не роби цього, – заспокоював його тато, хай йому Бог буде суддя! А то ще й на Сибір запроторять і дітей своїх не побачиш... .

– Не знаю, як завтра я відчуватиму цю зневагу, а попадись він мені сьогодні, – кажу правду, – рясу на цурки порвав би, щоб і десятому заказував, як треба шанувати парафіян, не тільки багатих, а й бідних, – не міг заспокоїтися

дядько.

– Нічого, Василю, – рішуче озвався тато, – батюшка не хоче, щоб наші діти вчилися та виходили в люди, а ми, на злість йому, таки вчитимемо їх. Шкода мені нашого вчителя Польового, бо він таки хотів, щоб наші сини одержали свідоцтва, а тепер, ставши в обороні правди, він ніби мусить відійти з цього місця у друге.

– Це казала мені стара Сучиха, бо її дочка у них за служницю. Розказувала, що старий піп Прокопович почав був кричати на вчителя, щоб повинувався його волі, а після всіх суперечок наказав учителеві убиратися з цієї школи.

– Ну, от бачиш? – розгарячився знову дядько Василь. – А ти, Демиде, кажеш, щоб я мовчав і тільки Бог йому суддя і Прокопович так же каже, а сам видає присуд, не дивиться що в учителя велика родина, жінка, двоє малих дітей та ще й старих батьків він підтримує. А за що вигонить чоловіка? За те, що став в обороні правди і справедливості... А бодай йому!

Дядько пройшовся ще кілька разів по хаті, потер руку об руку і взявши шапку, поспішно попрощався і разом з батьком вийшов із хати. Мама бачила мої переживання, підійшла до мене й погладивши по голові своєю твердою долонею, промовила:

– Нічого, сину, не журись. Ти ще малий, а провчишся ще один рік, знатимеш більше і приймуть тоді тебе до Краснянської школи. А влітку допоможеш батькові на полі, легше буде.

Я – помічник у господарстві.

Цілу весну, літо й половину осені я працював у полі, городі, ба навіть їздив з батьком возовицю панського збіжжя. Батько тішився, що має вже собі помічника не тільки в домашній праці, а навіть відробляє карбованці на панських ланах. Мені ж приємно було бачити тата у веселому гуморі, коли він мало ремствував на домашні нестатки. Тих нестатків і тепер чимало, але моя поміч заспокоювала його нерви та улагоднювала вдачу, рідше чути було різні, непродумані вигуки до мами чи дядька Олекси. Як звичайно, з кінця квітня й до

жовтня ми з батьком орали, сіяли, возили снопи, картоплю, кабаки, кукурудзу, їздили до млина, до лісу по дрова. Мама шила білизну, опирала полотна, брала прядиво, мочила його, тіпала, витирала, дергала, щітила, садила і плекала город, плела цибулю, часник, доглядала домашнє господарство, варила обіди, вечері, пекла хліб та дбала про чистоту в хаті. З першого жовтня ми з Туськом пішли до школи, а батько докінчував «хвости, недокінченої роботи. Мама ж брала корову і йшла до пана на буряки. Їй не так йшлося про заробіток, як про можливість довше прогодувати корову на гичці, щоб не ставити її в хлів на зимівлю ще до снігу та добрих морозів.

Після школи я біг до мами на бурякову плантацію й допомагав їй зносити намішником буряки на велику кучу для заміру. Після замірювання ми з мамою вкривали буряки гичкою, покривали землею, що вони бува не померзли. Коли сонце сідало на вечірній спочинок й насувався мороз, я відв'язував корову, а мама підзбирувала в мішок ніж-кіску, копач або лопату, торбу з недоїденим холодним шматком хліба та ще два-три цукрових буряки – спекти в дома для Туська, Келі, й Тетяни. Під квапливий гомін людей, мукання корів тупцювали ми додому. Корови ревли, відчуваючи час доїння, молоді дівчата співали, а старші жінки виплескували босими потрісканими ногами по холодному поросі й скаржились на ранні морози.

– Насте, чий й вам так пече в ноги, як мені? – озивався чийсь голос.

– Та де там ні, я ось й ніг не чую, кидаю ними, як деревляними! Ну й мороз! І чого б це йому так рано насідати на нас? – відповіла Настя.

– А я оце йду і думаю, – розважала якась молодиця, яке то добро отій Григоровій Маланці: дітей немає, свекруха вже її вечеряти напарила та її корову видоїть, а ще й на піч вечерю подасть... .

– Е... таких свекрух мало на світі є, – підтримує розмову хтось з боку.

– Хоч би не нагадували про ту піч, а то аж зашпори в ноги заходять!

– Молодиці, а чи правда, що старий Луць повісився сьогодні? – питає хтось і всі зразу принишкли. Посипались стривожені питання: хто сказав? де? коли? з якої б то причини?

– Сьогодні в полудень їхав об'їждчик, – каже якась молодиця, – та й розказував нам, що в садку на вишні повісився старий Луць. Та й нема чому дивувати – всім відомо як пиячив його одинокий син Василь. З такого великого господарства залишилось саме лушпиння... .

– Егеж, егеж ... не витримав бідолаха такої неслави і наклав на себе руки... .

– А чому ж у дзвін не дзвонили? – дивується хтось з молодших.

– Бо не було, мабуть, кому зголосити на подзвіння, – каже друга.

– Ні, – повчальним голосом каже старша жінка Килина, – не дзвонили і не будуть, бо не можна й гріх дзвонити по тих, хто накладає на себе руки. І ховатимуть його не на цвинтарі, а десь під лісом або в рові, що біля цвинтаря. І без попа, бо він задушився у змові з дияволом. А на страшному суді не стане він перед Богом, зразу піде до пекла... .

– От. Бідолаха, Царство йому небесне, – співчуває хтось, – і тут мучився, і там перебуватиме у вічних муках!

– А так, доню, – продовжує стара Килина, бо в святій Євангелії сказано: «Потерпівший до кінця спасен буде»... .

Люди й худоба вже входили в село, лише курява залишалася позаду. Тут було затишніше, пахло димом і запашною вечерею. Ми вже в подвір'ї. Обмивши руки, мама взяла дійницю з теплою водою й м'якеньку ганчірочку і пішла доїти корову. В хаті вже горів каганець, а у вікнах стреміли голови Туська, Килини й Тетяни – всі чекали мами й вечері. По вечері кожен брався за свою роботу: я і Тусько – за шкільні завдання. Коли бавилися з Тетяною, мама сідала за кужіль, або шила білизну, а тато шив мішки або звивав тальки /мітки/. Якщо це була субота і церковний сторож подзвонив до вечірні, то ніхто не брався до роботи, а готували торби на завтра, що зараз же після церкви й обіду, не гаючись, вирушити до лісу по

горіхи, чи опеньки. Тоді тільки мама, Килина й Тетянка залишалися вдома на господарстві, а я, Тусько, дядько Олекса, а часом і тато мандрували до лісу. Це був чи не найрадісніший і найвеселіший день. В лісі повно гамору, крику й шелесту. Такі гарні, приємні дні були в нас ще на початку вересня, коли ми в неділі, чи свята вибиралися з дядьком Олексою на кілька годин до лісу-молодняку, чи левади по лісові горіхи. Струсонеш було ліщину, а на землю градом летять спілі чорнобривці-горіхи. Правда, ані я, ані Тусько не мали досить сили, щоб добре потрусити деревиною, – тут у пригоді ставав нам дядько Олекса, він трусив, а ми, як цуцики, бігали довкруги лісового кута й назбирували з трави й листя, горіхи, змагаючись хто більше назбирає, та й на злість один одному перегукувались: ось і ось, десять, двадцять, п'ятдесят, шістдесят... . Коли я нараховував більше, Тусько зі злості починав плакати, вміщувався дядько Олекса, розмирюючи нас, а якщо слова не діяли, то погрожував, що він більше не піде з нами на горіхи. Тоді Туськові очі прояснювалися, він витирив сльози рукавом, незгода між нами вмить щезала і ми знову бралися за працю. А проте, коли перед відходом додому моя торбина була повніша, Тусько всіляко намагався якось обміняти торби, або перечепити мене, щоб я, падаючи, розсипав горіхи, тоді він, виявляючи ніби жаль до мене, брався допомагати мені, спритно заповнюючи горіхами і свою торбу. Тут не обходилося без «лисманів» та обзивання. «Іван балабан покотився в бур'ян, а з бур'яну в ямку, дітям на маслянку...» – це Тусько до мене. За це він діставав від мене «лисмана» в потилицю і прозвище «Смовз!». Коли дядько бачив, що вже непереливки і може дійти до бійки, пускав у хід свою широку долоню і мені, як старшому, давав першу порцію по штанях, а Туськові, що відскакував на поважну дистанцію, погрожував палицею. Це втихомирювало нас і ми йшли додому спокійно, хоч Тусько, відчуваючи свою провину, тримався віддалі від мене і позирав скоса, чи я бува не кинуся на нього й не відбиратиму своїх горіхів. Може воно б так і було, але на перешкоді стояв дядько Олекса з палицею.

Вже вдома ми здавали горіхи мамі, разом зі скаргами

один на одного.

З опеньками в нас із Туськом не було суперечок, бо їх було так багато, що вистачало кожному. А до того ще часто з нами ходив до лісу й тато. Була це вже пізня осінь. Ліс стояв чорний, похмурий, як столітній дідуган. Осінній вітер нагинав гілля і ліс сумовито шумів, ніби попереджав про недалеку холодну зиму. Зате земля розкошувала, встелена грубою, різнобарвною, листяною ковдрою. Не йдеш, а пливеш у листі, так і манить тебе у шелесткі обійми. Ми з Туськом лягаємо, качаємось, вибрикуємо, пустуємо, досхочу, наповнені блаженством до вінця. Це звичайно бувало тоді, коли тато з кимось заговориться і не звертає на нас уваги, бо інакше ми мусимо тихенько і запопадливо розгортати листя, сідати коло великого чагарника опеньок і зрізати їх, наповнювати свої кошики чи торби. За які дві години вони вже повні й ми чимчикуємо додому, обтяжені торбами. Вдома ми же раз перечищаємо їх, а кошик чи півтора мама одразу смажить, заправивши опеньки часником і салом. Решту – сушить на зиму. Сушені опеньки мама звичайно ставила в мішку або в кадушці на горищі, а горіхи тато підв'язував до бантини, щоб, як він казав, «рукаті миші не достали». Часом і закортить похрупати тих горіхів, та страшно в п'їтьмі на горищі вовтузитись і так горіхи дожидалися Різдва. Перед Різдвом мама, було, переносить частину тих горіхів до скрині, заховує їх під білизну та полотна, і аж на Святвечір той скарб – торба з горіхами – вже на комині, щоб легше було дістати для колядників, щедрівників, посівальників, та й нам, дітям.

Останній рік у приходській школі.

Учитель нашої школи Логвін Польовий змушений був, унаслідок конфлікту з іспитовою комісією, шукати місця в іншій школі, а на його місце прислано молодого, енергійного вчителя Петра Варфоломійовича Лисоволика. На той час якраз помер старий, каверзний піп Прокопович, залишивши по собі стару матушку і двох дорослих дочок – Антосю і Людмилу. Скоро заявився до них сватач – сорокалітній учитель і, одружившись з

Людмилою прийняв сан священника та перебрав нашу парафію. Ці зміни мали вплив і на моє дальше життя.

В тому повторному році я, звичайно не мав аніяких труднощів у науці. Петро Варфоломійович бачив, що мені й братові Петрові нічого робити і давав нам задачі з Євтушевського, а крім того щотижня давав мені читати підібрану до мого віку українську літературу, тільки просив нікому не казати звідки я ці книжки беру. За таке добре ставлення до мене мама щодня передавала вчителеві пляшку молока. Вечорами, коли мама пряла та шила, а тато щось майстрував, я голосно читав ті книжки.

– А що воно таке, – каже було тато, – раніше ти читав нам якоюсь іншою мовою, такою, як ото говорить волосний писар та всякі чиновники, а оце вже почав читати так, як і ми говоримо. Гляди, щоб з цього не вийшло чого недоброго... .

– От і ще видумав! – казала мама, прислухаючись до мого читання . – Та ж наш увесь хрещений люд так говорить! І я люблю слухати та розумію, що він читає, а з того читання попанському я, було, нічого не могла второпати. Читай, читай, Івасю, далі!

Я хотів пояснити татові так, як учитель мене навчав, що колись у нас були школи на нашій рідній українській мові, а коли руський цар заволодів нашими землями, то наші школи позакривав, книжки спалив, людей, що писали ті книжки заслав на Сибір, а нам накинув свою руську мову. Добре було б, що Петро Варфоломійович сам роз'яснив це батькові. Я розказав йому про цю розмову, а він погладив мене по голові тай каже:

– Ось у неділю після церкви я прийду до вас і поговорю з татом.

Я попередив батьків про намір вчителя прийти до нас у неділю. Мама наварила вареників, засмажила курча, а батько наточив вишняка і вчителя приймали гостинно, «похазяйському», як казав тато. По обіді я вийшов на двір, а вчитель довгенько сидів і розмовляв з батьками. Про що вони вели розмову я й досі не знаю, але тато й мама були задоволені й провели Петра Варфоломійовича аж до воріт, дякуючи йому, що

завітав до нас. Тато був як пригадую в дуже доброму гуморі, бо йдучи від воріт до клуні, тихенько мугикав якусь пісню. А мама покликкала мене тай каже:

– Учися, сину а то вчитель каже що ти недобре вчишся...

Побачивши на моїх очах сльози, вона взяла мене за плечі й почала мене заспокоювати й видимо шкодувала що пожартувала так необачно.

– Ні, ні, Івасю, вчитель каже що ти добре вчишся, й умовляв нас, мене й тата, щоб тебе ще десь далі віддати до науки та щоб ти міг бути вчителем.

Я повеселішав і з того часу вже снував мрії про той час, коли я буду таким як і мій вчитель Петро Варфоломійович.

Зимові вечори були одноманітні, а прядіння й шитво не виходило з маминих рук. У Пилипівку та у великий піст додержувала посту вся наша родина, не виключаючи й дітей і про скромну їжу ніхто й думати не смів. Ще з вечора перед постом всі схорони і страви споживалися, згідно народної приказки: «Хай черево трісне, ніж дар Божий скисне», або розносилося по бідних багатородинних сусідах. Дещо з залишків скорому перепадало свиням, собаці і котові. Горшки, миски й ложки добре вимивалися в гарячій воді, щоб, не доведи Боже, першого дня посту не попала в рот і маленька скалочка ... Бо тоді мусіли б батьки на сповіді розповісти про це батющці, щоб він благав Бога о прощенні того гріха. Від першого й до останнього дня посту запах хрону, цибулі й часнику не виходив з нашої хати. Було раненько мама гукає: «Вставайте, діти, бо печена картопля задубіє!». А тато сідав коло дверей і тер хрін на терці, – тільки й чути було: «А, хай йому цур! Ще й не їв а вже наплакався, як за покійником!» і, обтираючи долонею сльози, знову : «Ну й міцний же, гірше від спирту»... . А тоді мама або тато сідали серед хати, брали макітру між ноги й розтирали хрін з сіллю, а потім, розвівши літньою водою ставили на стіл поруч зі картоплею. Умившись та помолившись Богу, ми сідаємо за стіл, оббираємо картоплю, вмачаємо її в хрін і споживаємо. І тут було починалося: «Ахи... пчхи...пчхи...», і плач, наче на похороні. Всі плачемо від міцного хрону, чихаємо, кашляєм і

кулаками сльози витираємо. Малій Тетянці мама не вмочала картоплю в хрін, а студила і давала так, без нічого. Після сніданку ми з Туськом йшли до школи, тато до клуні молотити, а мама доварювала обід. Меню щоденно трохи мінялося. Якщо сьогодні, наприклад на сніданок була печена картопля з хроном, то на обід мама варила пісний борщ і пшоняну кашу до кваші, а завтра снідали картоплю варену, политу перетертою цибулею й обідали капуста затертій пшоном з цибулею і «подурений» олією та їли кашу з узваром. Третього дня на сніданок була в нас знову печена картопля, але вже з квашеною капустою, «подуреною», як казав батько, олією і на обід їли густу варену капусту, затерту великою порцією пшона, цибулі, олії, а на вечерю – товчена картопля до квашених огірків, Четвертого дня на сніданок мама готувала млинці. На обід борщ і пшоняну кашу з сім'яним або маковим молоком. Тут мамі ставав на допомогу тато, бо треба було розтирати макогоном у макітрі спряжене перед тим на пательні конопляне сім'я. І знову тато сідав на долівку, ставив макітру межі ноги і втирав те сім'я, додавши до нього дрібкової грудчастої солі. Втерте сім'я розводилось окропом, переціджувалося через сито і ставилися в піч, щоб ще раз закипіло. Оце вже й було готове молоко до каші. Макове молоко робилося трохи інакше: сипали склянку маку в макітру, наливали кварту окропу а через пів години, коли мак добре спариться, виціджували воду й терли мак. До втертого маку додавали кип'яченої води, розмішували і таке готове макове молоко мама лляла в миску з кашею. Іншого дня мама робила на снідання картопляні пироги з тушеною квасною капустою, змащені олійним квачиком. Це була улюблена татова страва. На обід міг бути гречаний борщ і гречана лемішка до узвару. Часом мама робила на сніданок пизи з часником, заправлені олією. Робила вона їх із гречаної муки, розведеної водою і, вмочаючи ложку в холодну воду, кидала повну ложку того тіста на укріп. Коли ці чорні балабухи спливали догори, їх виймали дерев'яним друшляком у макіторку і поливали тертим часником з олією. За браком виделок, тато затісував усім по дерев'яній шпичці і так кожний, наколовши пизу на шпичку ніс

її до рота. Часом на обід робила мама «бігус» – квасолію з грибами і квашеною капустою і коржі, перемішані з тертими сливами.

В неділю раненько, після вмивання на молитви, переодягаємось у чистий одяг, зачісуємось, висякуємо носи, щоб по дорозі не вискочив «дядько» з носа і ждемо тата, поки він не затягне очкура в чисті білі штани та не спорядиться як слід у святочний одяг, а тоді всі вирушаємо до церкви. Завжди спішили, щоб у церкві бути до приходу священика, бо я мусів іти у вівтар переодягнутися у стихар і прислужувати священику. Цей мій обов'язок я старався сповняти дуже пильно і ми, разом із сином моєї хресної матінки, як вівтарні хлопці, завжди діставали похвали і тим були заохочувані до прислужування, хоч священик ніколи й цукерочка нам не дав за нашу старанність. У вівтарі ми прислужували тільки в піст, по великих святах, чи при нагоді приїзду вищої духовної особи, а звичайно я співав на криласі, бо мав, як казали, гарний голос.

Перед Великоднем.

За два тижні до Великодня починали сповідатися старші люди. Перед сповіддю йшли вони до сусідів і до всіх з ким вони посперечалися, посварилися чи погнівалися і просили прощення. Пригадую, як моя бабуся прощалася з сусідами, що були молодші за неї. Стане було коло воріт і гукає:

Грицю, Насте, а ходіть но сюди!

Першим ішов до воріт старий кривий Гриць, а за ним дочка Настя. «Прости мене Грицю!» – казала баба. «Бог простить!» – смиренно відповідав Гриць. «Другий раз!» – просила бабуня. «Бог простить!» – зітхав Гриць. «Третій раз!» – знов баба. «Бог простить і благословить вас!» – великодушно і щиро казав Гриць. Після цього він цілував бабуні руку, а вона його в голову і обоє обтирали сльози від глибокого зворушення.

– Насте, прости мені, дитино! – зверталася баба до Грицевої доньки.

– Бог вам простить бабуню, – тихо відказувала Настя.

– Другий раз... – просить бабуня.

– Бог простить, – знову Настя.
– Третій раз... – розчулено говорить баба.
– Бог вам простить і благословить, – каже Настя, припадає до бабиної руки, а бабуня цілує її в голову в лице і обоє зі сльозами в очах розходяться.

Бабуня була дуже криклива, вередлива й нетерпелива, але в піст і на Великдень стримувалася від усяких вибухів темпераменту. Та не тільки в нас, а по всьому селі було тихо, – всі знали, що настав піст, а з ним каяття перед Богом і перед людьми в гріхах і провинах. Навіть коваль Онисько Волошенюк та швець Іван Черниш, що навідували «бабу Мошиху» й вихиляли по бляшанці чи й більше сивухи і своїм варняканням не давали спокою сусідам, – першого тижня й носа до корчми не показували, хіба аж серед посту і то в неділю увечері випивали в корчмі по келішку й тікали додому щоб їх не бачили. Навіть Стах Чуйко (його чомусь усі звали Насташа), що з малечку мав пристрасть ночами перевіряти замки по чужих коморах та хлівах, а при тому й прибирати собі до рук те, що припадало до вподоби, – і той давав людям спокій протягом цілого посту. За те громада його не дуже карала, бо вважала за злодія набожного й у піст допомагала йому харчами та хто чим міг.

За тиждень до Великодня усі господарі, а ще більше господині та й уся їхня родина у більшій мірі, ніж до Різдва, готувалися зустріти величне й радісне свято Пасхи. Тато мусів подбати про заготівлю харчів – муки, крупи, м'яса, сала, їжі для худоби, домашніх тварин, приготувати дров, причепурити подвір'я, а мама мала обов'язків багато більше ніж взимку. Вона дбала не тільки про чистоту й охайність хати. А мусіла й зокола побілити хату, помастити всі хліви й комору, надати їм святкового вигляду. Батько мав собі помічників – мене й Туська: було заберемо в руки граблі, габлі, мітли й згортаємо на подвір'ї, току, в садку все, що за зиму накопичилось в снігу й під снігом. Тато було тільки командував: «Тусько, заходь-но звідтіля, від дядькової межі, слідкуй, щоб не залишилося ані соломинки! Івасю, а ти бери граблі і валком згортай ото сміття аж до обори!», а сам він бере габлі й носить те сміття – що на

вал, а що – на гній, на обору. Мама не мала ніякої допомоги – старші дочки повиходили заміж, а Келя й Тетяна тільки заважали їй у роботі. Батько привозив глини на мащення хати й хлівів, а я носив воду й полову і бідолашна мати сама місила ту глину, тинькувала призьби, зашпаровувала стіни всіх будівель, а потім білила хату й підводила низ «золотушкою» (жовтою глиною) і мастила хліви і комори добірною рудою глиною. Робота ця була виснажлива, тяжка і мама, було, підбере таку годину, коли тато в доброму гуморі та й каже до нього:

Чоловіче, може б ти найняв оцю нашу сусідку Килину, щоб допомогла мені причепурити хату, комору й хліви. Ти ж бачиш, що я одна, а роботи, хоч відбавляй. Боже ей-же-ей отак незчуєшся, коли й ноги витягнеш! Ось і сьогодні цілісінський день місю глину та закидаю діри в призьбі та в стінах у хлівах, а не бачу кінця тієї праці ні поперед, ані позад себе, а хуру глини виліпила і все, як у безодні... . Старі люди кінчали мащення до половини середи, а я й до п'ятниці не закінчу, – та ще скільки ж тієї хатньої роботи... .

Батькові шкода було мами, але наймати сусідку Килину він не хотів, бо знав, що вона, живучи з нами в добрій згоді, платні не візьме, хіба що вузлика-подарунку: муки, пшона, крупи, сира, масла, м'яса, сала, а це вийде на денну ціну доброго косаря. Мама його вичитувала, а він, повечерявши, лежав на ліжку й щось обдумував. Мабуть найбільше пройняли його мамині слова про наглу смерть. Щоденна метушня у господарстві не давала йому часу й подумати над тим, що не сьогодні – завтра він може залишитися без жінки, а дрібні діти без матері й тоді все набуते скапає, як воскова свічка й діти тинятимуться попід чужими ворітьми невмиті, не вдягнені, не розчесані й не нагодовані. Батько прикрив руками чоло й очі, приховуючи непрохану сльозу, а через кілька хвилин озвався до мами :

– Та чи я тобі бороню? Йди до Килини тай скажи хай днів два допоможе тобі, – якось вже розрачуємось, хоч, правду кажучи грошей тих катма, але треба ж якось у світі жити.

Мама повеселішала й стала просити, щоб тато сам

зайшов до Кирила й попросив Килину зранку прийти на роботу.

– Скажи, Демиде, хай обіду не варить, а в нас пообідає.

– Ну, а Кирило ж не буде без обіду?

Та ... хіба він так багато їсть? Покличу й його на обід....

Ми такі їдці, що кожного разу приходиться викидати решту обідньої страви свиням...стачить для всіх нас, – переконувала батька мама.

Тато піднявся з ліжка, взувся і, щоб не викликати неприємної розмови, лагідним, миротворним тоном запитав:

– А як там у нас із питльованою мукою? Чи ще багатенько є?

– О, господи, тільки ж тиждень, як змолв десять пудів, то де ж би вона поділася.

– То я так... пригадав, бо ж до жнив я вже не думаю їхати до млина.

Мама зразу ж догадалася, чому тато згадав про муку й старалась, принаймні назовні, приховати своє незадоволення такими запитаними й, зігнувшись, узялась поратись коло посуду. Тато повільно одягався й наспівував «розбійника благородного», розчісував бороду і вуса і, видно, каявся, що почав було натяками попереджати маму, щоб не роздавала питльованої муки. Але слово – не горобець, – вилетіло не впіймаєш.

– Олено так я йду.

– Добре, тільки ж проси щоб прийшла!

Тато вийшов, а мама тихенько зітхнула й промовила сама до себе:

– О, Господи! Ну ж викапана мамуля! В домовині лежатиме, а буде гукати, щоб не тринькати господарства. Ну й натурка... .

– Мамо, – озвався Тусько, – чи наш тато не добрий?

– Ні, він добрий, тільки дуже скупий. Може він і правий, бо наш гурток не маленький, кожного треба нагодувати, одягнути, взути, і до свят всього пристаратись... . Хто того знає, може й на його боці правда, але я так жити не можу, – треба допомагати бідним людям.

Мама ще довго поралася в хаті. А ми, дівчора, послули, не діждавшись тата. У четвер мама звільнилась, з допомогою Килини, від надвірної роботи й узялася до хатньої: вечорами припасовувала вбрання для дітей, а вдень розчиняла, місила тісто, пекла паски, фарбувала яйця. Я й Тусько мали великодні вакації й теж допомагали мамі, як могли. Наближення Великодня відчувалося вже з четверга, пахло шафраном, різним корінням, свіжим запахом булок. В суботу в кожній родині в селі готували сирні бабки, начиняли поросята й наварювали холодцю. Якою б вулицею не йшов, – скрізь пахло свининою, часником, усякими приправами, аж слина з рота котилась, а покоштувати – зась, неможна, гріх, Бог покарає. Тусько не втерпів і відколупав маленьку шишечку від пасхи та вже націлився кинути її в рот, як тут собі прискаржувач, Килина:

– Мамо, Тусько відлупав кусочок паски й хоче з'їсти!

Тусько змикитив, що цим накличе на себе біду, – зразу пустив кришку в солому, а сам кинувся з кулаками до Килини:

– Ти бачила? Де? Де вона в мене? А он на долівці, ти кинув, я бачила! – голосить Таня.

– Чорна хмара! Чорна хмара! – прозивається Тусько з Килини, а Таня лише перекривлює рота, показує язика й намахує кулаком. Мама зігнулася була під припічок за дрючком, але коло сінних дверей наче хтось постукав підковами об камені сходи. Тусько враз опинився на печі, але, впевнившись що то не тато, ще раз показав Тані язика, помахав кулаком і на цьому б заспокоїлось та ображена Тетяна почала пхинькати:

– Мамо, Тусько з мене кривиться й каже негарні слова...
. О, він знову кривиться і махає кулаком... .

– Я йому помахаю! – озивається й без того заклопотана мама. – ось нехай увійде тато, він йому дасть! Недавно поспідався і запричастився, ще й Великодня не перебув і вже починає обзивати поганими словами... .

– А що я тобі казав? Що? – обурюється Тусько.

– Ти казав, що я... мамо можна сказати?

– Ну то скажи вже, скажи!

– Що я... зас'яна... – схлипує Тетяна.

– Годі, годі! Ти теж як влізлива оса! Пробоє налагодити мир мама.

– А що ж, хіба ні, – виправдовується Тусько, – ціле літо возив її у возику, вимивав із сорочки жовтяки, а тепер вона починає брехати... .

– Ну годі! – вже сердиться мама. – А то увійде тато, то всім перепаде на горіхи! Перспектива татової розправи втихомирює всіх, а найперше Туська.

Увечері, коли вже прибрано подвір'я, тин, садок та навкруги хати, а в церкві вдарили у дзвін. – я й тато йшли до хати, вмивались, переодягались в усе чисте, святочне і втрюх, я, тато й Тусько, йшли до церкви «на діяння». Я кілька разів читав «діяння святих», а після прислужував у вівтарі. Перед дванадцятою годиною ночі, після «Христос воскрес» тато й Тусько йшли додому будити маму і вдосвіта приїжджали всі до церкви. Тато брав з воза все, що мало бути посвячене, – паску, сир, яйця, ковбасу, начинене порося в ночовках з хроном у зубах – й усе це ставив у ряд, що тягнувся на цвинтарі кругом церкви. Кожна господиня кидала оком на паски й кошики своїх сусідок, оцінювала кому що вдалося й порівнювала з ними своє. Ще до сходу сонця чоловіки з хоругвами, священник, хор і всі миряни тричі обходили кругом церкви зі співом великодніх піснопінь, а священник з хрестом і кропилом за третім обходом посвячував свяченою водою усі великодні страви. Після посвячення священник христосувався з усіма мирянами і кожен, поцілувавши хрест, клав у хрестильню крашанку або писанку .

Нарешті ми дочекалися часу, коли всі посвячені страви були вже на столі і вся наша родина сідала розговлятися. На столі горіла свічка, всі христилися і говорили «Христос Воскрес». Насамперед брали по шматочку пасхи, по одному яйцю з хроном, по шматочку свяченої ковбаси з хроном. Потрошку сирної бабки, сала, масла, й наприкінці по невеличкій порції свяченого поросяти з начинкою. Замість води пили хлібний квас. Тато й мама попереджали нас, щоб не наїдалися скороми, бо ... нападе бігунка. По обіді звичайно мама прибирала стіл, тато йшов підкинути худобі їсти, а Тусько і

Келя йшли по селі «христовати». Мені, як дорослому ніяково було ходити по людям христоватись і я брав дві крашанки й ну на цвинтар – погратись із своїми однолітками та подивитися як парубки виграють у «довгої лози». Отож збиралось двадцять чи тридцять парубків навкруги церкви, перший ставав на перед, зігнувши спину й пригнувши голову, поставляв одну ногу й упирався руками в коліно, а решта парубків по черзі скакали через нього, впираючись йому в спину. Той хто вдало перескочив, пробігши кроків десять і собі ставав у такі самі позі, а останній скакав через усіх, стаючи тепер першим. Або грали парубки ще в «оповідь», коли один сідав на церковному підмурівку, чи сходах, розстібав свитку чи піджак і полою прикривав очі й лице «сповідника», який, зігнувшись, клав руки на спину долонями догори. З гурту парубків хтось підбігав й з усієї сили ляскав своєю долонею по долонях «сповідника», а той, вирываючись з поли, по очах чи по руках мусів угадати хто його почастивав. Якщо не вгадував, то знов «йшов до сповіді», а ж доки не вгадував напасника. То була досить немилосердна гра, бо якщо бідолаха «сповідник» довго не вгадував, то зіб'ють йому бувало руки так, що аж попухнуть. Але були такі щасливі, що вгадували від одного або двох разів, – тоді лягав той, кого було згадано.

Старші парубки, що вже думали одружуватись, ходили зі своїми нареченими по цвинтарі, або сиділи у вишнику на траві й лузали насіння, їли горіхи чи цукерки, а в затишних кутках, коли не видно було старших, то й цілувалися. Я й мої товариші дуже стежили за поведінкою таких закоханих, хоч часто попаровані парубки кричали й відганяли нас, а той гнали геть із цвинтаря. Тоді ми знаходили щілинки у церковній огорожі недалеко такого злого парубка й тоді, коли він починав цілувати дівчину, ми щосили сміялись й гукали: «Ага! Ага! Цілуєтесь? Бачили! Бачили!...» і плескали в долоні.

Засоромлена дівчина зразу підіймалась обтріпувалась й сполохана парочка мусіла шукати іншого місця, або й зовсім зникала з цвинтаря, рятуючись від «паскудних хлопчаків».

Не заручені дівчата й підлітки в гарних вишиваних

сорочках, з косами, викладеними на голові, розцяцькованими різнокольоровими биндами (стрічками), бігали навколо церкви або виводили гаївки. Візьмуться було за руки дівчат із тридцятіро, розтягнуться, а потім пов'яжуть кінці, створюючи величезне коло, й співають: «А в кривого танцю та не введем кінця». З цими словами коло втрачає свою форму, утворюються два ніби замкнені ряди у формі старого місяця, а дівчата співають далі:

«Треба його та виводити, кінець в ньому та знаходити!

Отак його вести, як віночок плести,
А я його звела, сплела, повішала на кілочку,
Повішала на кілочку, на шовковім шнурочку,
А матінка знала, та нелюбому дала...
Ой, якби ж я була знала, то під ноги потоптала
Чорними чобіточками, золотими підківочками!...»

А з протилежної сторони знову юрба дівчат – беруться за руки або за куточки, що держать у руках, розтягаються в довгий ряд і остання з ряду, а за нею усі біжать до двох дівчат, які підносять з'єднані руки і відчиняють ворота». Всі гусачком пробігають крізь «ворота», крім останніх двох, що тепер роблять «ворота», стаючи у формі букви «Г». При тому дівчата співають:

«Горобчику спадку, спадку, чи бував ти в садку, в садку?
– Ой, був, був! – Що ж ти чув? – Ой, так, так, сіють мак
Ще й морковку й пастернак...!

А далі від церкви, на цвинтарі дівчата, забравшись за руки, також утворюють коло, а в колі ставлять парубчака у виверненому кожусі з палицею та горбом на спині, дівчата ходять навколо і співають:

«Ой, ти старе кізло, зійди рано й пізно!
(притупцювують)

Зійди, зійди, зійди, зійди, зійди рано й пізно!»

Під час цього хлопець-кізло то випростується, то знову присідає. Дівчата просять:

«Ой, покажи кізло, як козаки скачуть!» Парубок опирається руками на палицю й робить великі скоки. Далі йде :

«Ой, покажи кізло, як парубки скачуть»...

«Ой, покажи кізло, як дівчата скачуть... як цигани скачуть... як жиди скачуть і т.п...».

Кізло всіх імітує, докладаючи до того всіх своїх артистичних здібностей. А там далі дівчата стають у два ряди, одна проти другої і, беручись рукою за другу руку вище зап'ястя, а вільною долонею за руки протистоячої дівчини, утворюють в такий спосіб чотирикутник. Мале дівчатко, тримаючись руками за голови великих дівчат, ступає ногами по чотирикутниках їхніх рук, а коли переступить, то задня пара дівчат біжить наперед, знову підставляючи свої руки. У цей же час дівчата співають гаївку:

«Ой, рости, дубе, ой, рости, дубе, вище мого роду, вище мого роду!

Там буде їхати, там буде їхати старий бородатий...»

В іншому місці дівчата беруться руками за плечі, творять замкнене коло, в якому стоїть хлопчик і, ходячи, співають:

«Заєньку, скоки в боки! Ані куди, заєньку, ані виглянути, ані куди, засньку ані вискочити...».

Хлопчик-заєнько береться руками в боки, скаче, хоче знайти щілинку, щоб вирватися з кола, дівчата його не випускають і співають далі.

А десь там іще дівчата розсілися на траві й співають: «Володар, володар, відчиняй ворота...» або «Іде, іде Зельман, іде, іде, яко брат, іде, іде, Зельманова родина...».

А підлітки – хлопці тільки те і роблять, що випробовують міць своїх крашанок, б'ють ними одне до другого з веселими вигуками, обчищають розбиті крашанки й їдять. Старші парубки й дівчата, які мають своїх наречених й уже мріяли про скоре одруження сиділи у вишняку, парубки приймали від своїх наречених «колодку» – крашанки або писанки, обіцяні ще на масляній, коли парубки й дівчата справляли звичайні вечорниці. Тоді дівчата готували їжу, а парубки приносили горілку, пили, їли, співали, а перед тим, як розходитись по хатах, кожна дівчина пришпилювала своєму нареченому квітку з червоною

стяжкою. Це був знак гарячої любові, а рівно ж і повинності на Великдень подарувати цьому нареченому дві гарні писанки. Оце й звалося «колодкою» і, мабуть, символізувало вірність, додержання обіцяного слова.

Великодні співи й ігри тривали всі три дні до вечора, аж поки не задзвонять в один великий дзвін – тоді всі йдуть до церкви на вечірню. Після вечірні цвинтар порожніє, церква замикається й звонарі, що цілий день видзвонювали в усі дзвони йдуть додому. Так було не хочеться йти додому після великодніх веселощів і розваг, що, здається, три дні не їв би, аби не йти додому.

Старші господарі першого дня відпочивали, а другого і третього дня приймали гостей. Отож, бувало вибігаєшся на цвинтарі й прискочиш додому, щоб «підпасти конячку», а тут тобі повна хата гостей. Гукнеш тричі «Христос Воскрес!» і дивишся – кого ж цілувати в руку? Але тут нема коли роздумувати, бо бачиш, що кожен гість простягає руку до кишені, а жінки до пазухи, то я було всіх підряд цілую. Аби шкоре дістати гостинця. Я цілую в руку. А мене цілують в голову й тичуть у жменю – чоловіки гроші, а жінки писанки, крашанки та цукерки. Після цієї процедури мама йде зі мною в другу хату й дає їсти, а я віддаю їй святочні дарунки та й знову гайда на цвинтар.

Увечері третього дня ми всі скидали з себе святочне вбрання і готувалися до завтрашньої буденної роботи. Таким був Великдень і тоді, коли я, походивши ще два тижні до початкової школи, одержав свідоцтво про закінчення з похвальним листом. Ціле літо я особливо старався й виконував усі доручені господарські обов'язки, аби тільки догодити татові і мамі цим заслужити незаперечну можливість учитися далі.

Двохклясова школа.

Наближався серпень. В сусідній двоклясовій Краснянській школі, що була за дванадцять кілометрів від нашого села, приймальні іспити відбувалися з 15-го серпня. Учитель Лисоволик став учащати до моїх батьків і радив віддати

мене до Городоцької 4-х класової школи, але татові не під силу було б платити щомісяця десять карбованців за право навчання, помешкання й прохарчування та ще й справити мені уніформовий одяг. Тому тато погодився віддати мене до Краснянської школи. Іспити я пройшов добре і мене прийнято було до першої класи. Одразу ж тато винайняв приміщення для мене з харчами за 5 карбованців на в місяць і через тиждень я вже мусів їхати до школи. Мама тішилася, що я буду продовжувати навчання, а коли я сів на віз, то в неї на очах показалися сльози. Мене також обгорнув смуток, шкода було кидати маму, і я їй собі заплакав, але мама підійшла і поцілувала мене, погладила по голові й наказала, щоб я був слухняним та добре вчився.

В моїй класі були хлопці по років п'ятнадцять і мені здавалось, що меншого від мене немає, а до другої класи ходила така парубня, що аж страшно було їй підходити, вчився я добре й ніби все мало бути гаразд, а проте трапилася в скорому часі прикра несподіванка, яка цілковито змінила рішення моїх батьків і заторкнула глибини моєї душі. Свята Покрова в селі Красненькому була храмовим святом, з'їжджалися люди зі сусідніх сіл на храмовий празник до рідні та знайомих, як на ярмарок, цілими родинами. До священика, диякона та дяка також приїздило сусіднє духовенство і, видно, гостина в кожного була обильна й бучна. В цьому ми учні, переконалися коли проходили біля дияконового будинку, звідки лунали піднесені голоси, а потім і крик, що був очевидно наслідком сварки.

За кілька хвилин з дияконової хати почали вибігати диякони-гості: розпатлані, в чорних підрясниках, з розчервонілими від «оковитої» лицями, вони в запалі гніву хапали з кілків плоту горшки й гладушки й цілили ним в голову один одному. Кров йшла з їхніх голів та облич, дехто падав на землю, а інші продовжували лупити своїх противників по розпатланих залисілих потилицях. На щастя з хати повибігали жінки й зняковілі п'яні отці почвалали до хати, забравши з собою й поранених. Жінки підзбирували череп'я з

побоїща й сердито гукали до мимовільних свідків, що так, як і ми, витріщили очі на несамовите видовище. Ця незабутня картина була для мене такою приголомшуючою, що після того в моїй дитячій голові сталася глибока криза, трагічний кінець чистої, святої віри у всемогутню Божу силу. Я чекав, що тут же на цім подвір'ї, на моїх очах впаде страшна Божа кара на розбишак-дияконів за зневагу й потоптання свого духовного сану, мені хотілося, щоб та кара спала з неба в присутності всіх глядачів, щоб всі знали й не забували що Многотерпеливий і Многомиловичий карас як добрий і справедливий батько родини... Я тоді не міг збагнути, що сам ганебний вчинок вже покарав винних, бо від сорому й людської ганьби їм треба було утікати якнайдалі від цього села. Я тоді цього не знав...

Вже перед вечором йшли ми разом з товаришем на нашу квартиру з почуттям великої скорботи. Але не краще було й тут, бо застали ми повну хату п'яних гостей і також п'яного господаря. Я довго не міг заснути і в ночі твердо вирішив перевестись до іншої школи. Наступної неділі приїхали відвідати мене тато й мама, я докладно розповів їм про все що я бачив, про п'яницю-господаря і тоді батько порадившись в учителя Лисоволика, вирішив забрати мене додому з тим, щоб учитель готував мене за першу клясу зимою і влітку. Коли я наступної осені склав іспит за першу клясу на «дуже добре», вчитель Лисоволик, що приятелював із завідувачем двохкласової школи, поклопотався про дозвіл для мене готуватися вдома й екстерном складати випускний іспит. Мої батьки тішились що так непомітно, без особливих витрат я закінчив двохкласову школу. Вчителеві Лисоволикові платили три карбованці на місяць і давали обід, а я щодня, особливо на весні й восени, допомагав батькам в господарстві. Не було й особливих витрат на мій одяг та взуття, бо ходив у тому, що й раніш: чоботи, свитка, кожушок, шапка, а замість шалика на шию мамина хустка. До носа мама повирізувала мені хусточок із своєї дрантивої сорочки. Правда вже весною батько хотів показати перед цілим селом, що я не звичайний хлопець-пастух, а учень двохкласової школи, де вчать діти писаря та

чиновників цукроварні: він справляв мені, як казав, «гарнітор» – ластікові штани, піджачок, жовті з чорними гудзиками постільці й скарпетки. Тоді я вже виглядав паничем, хоч і бувало часто таке лихо, що я не радий був і тому «гарніторові», а ні постільцям-пиріжечкам, – де тільки не сядеш, обов'язково щось причепиться до тих «крамських» штанів: обіпрешся об стіну, сидючи на призьбі, – набереш рудої глини на штани, а на плечі білої, підеш до клуні – наберешся остюків, а заглянеш у комору – і там начіпляється як на біду, якогось клоччя, павутиння, муки і всякої всячини. А вже, як ідеш коло воза, то так стараєшся оминати прокляту смолу, а вона, як на зло, візьме й прилипне десь до штанини. А то побіжиш до річки поглянути як риба дуріє від намоченого прядива, глянеш на себе, а штаньки наче бородавками вкриті – всі у клятому будяччі. От лишенько, це ж тато й мама зараз із докорами:

– Івасю, а де ти тієї глини набрався? Зараз же витріпай штани й піджак, а то як побачить тато, то буде тобі....

Я миттю біжу за клуню. Скидаю з себе «гарнітор» і вибиваю об дилі стіни оту прокляту глину. Вдягаюся і йду через подвір'я, ніби нічого не сталося.

– Івасю, – гукає тато з хатнього вікна, – а чого то ти блукаєш коло того воза? І шукаєш лиха на свою голову? А поглянь но, тож на штанах смола!

– Ні, тату, я навіть близько до воза не підходив....

– Як не підходив? А то ж що блищить? Що то за чорна пляма? А ходи но сюди!

Я помаленьку підходжу до вікна, оглядаючи свої штани, але нічого не помічаю, йду сміливіше.

– О, ти бачиш, Олено, я ж казав, що то в нього на штанях смола! – сердито гукає батько. Мама теж приступає й оглядає мене з голови до ніг, знаходить ту гемонську смолу й береться її вичишувати, а тато тим часом «вичитує»:

– От нещастя! Ну й доробишся із такими дітьми? Ще й півроку не минуло як купив той «гарнітор», а він бач як шанує! З такими дітьми й до гробової дошки не доробишся.... Чує моя душа, що ось-ось заженете мене в могилу, або на старість

доведеться у старці йти! Купував вже на зріст довгеньке й широченьке, щоб на років два вистачило, а він і не думає про те, що батько тягнеться, як той шкурат на вогні, йому те й байдуже. Ой, Боже, на що мене на світ пустив на такі муки... Отож, знай – схаястаєш цей гарнітор – той по всьому, більше не куплю. Будеш обдрашпанцем ходити.

– Чекай но, Демиде, чого вже ти так хвилюєшся, – втручається мама. – Не можна сказати, що наші діти такі вже нечупайди, чи обдрашпанці. Не в палаці живемо, а в господарстві, тут всього начіпляється, де б ти не ступив, де б не сів, то порох, то остюки, то будяки...

– О, потурай йому, потурай, то за кілька тижнів тільки цурпалля залишиться з цього одягу! Добра жінка ще б підтримала чоловіка, а вона ще й мене обвинувачує! Ну добре, добре, що воно з того вийде... Ось я рік цілий ношу онучі і вони в мене цілі, а він і місяця не походив, а вже п'яти в панчохах повилазили і постільці повикривлював, і почорніли вже, не знаю як ті гудзики коло них ще тримаються. Моїм святочним чоботям вже років десять, як не більше, а їм і вадки немає, бо я пильную, щоб і в росу не ступити, витираю, чищу, вішаю на кілочку, а не так, як він і Тусько – скинуть, не почистивши, кинуть під ліжко, чи під лаву і нехай там засихають. Їм і залізне взуття дай, то довго не походить, бо зимою виковзують на льоду підшви що не настарчиш тих грошей на підметки, а літом розженеться з хати в постільцях і на берег у росу... . От і почорніли вони уже, а були такі гарні, жовті пиріжечки. Штанці були гарні, як виблискували, а тепер що сталося? Покошлатили, зім'ялися й штаньки вже вистріпуються. А чому? Бо, не підкачавши штаньок, так і лізе в будяччя, а потім сяде й вириває ті реп'яхи, а з ними вириває й клачить нитки... Ого! Щоб панські діти так недбало ставилися до свого одягу та взуття, то й маєтку б не вистачало...

Батько «рейдав», як мама казала, а сама вона виводила гасом смоляну пляму на моїх штанях. Коли батько помічав що його «рейдання» вже ніхто не слухає, він одягався і йшов у село, якщо це була неділя, в будень – до клуні, чи на город розвіювати

свою тугу. Я розумів батька, бо його вимоги були справедливі, але мені здавалося, що він нас, дітей, не хоче зрозуміти, забувши і своє дитинство, потребу і бажання бігати, гратися, одчайдушно скакати і борюкатися із ровесниками, а взимку ковзатися й качатися в снігу яке ж сумне дитинство було б без цієї радості і втіхи. Батькові «рейдання» справляли на мене гнітюче вражіння і я мріяв про той час, коли стану на власні ноги, зароблятиму сам на себе й вийду з – під батьківської опіки. А тимчасом я цілісіньке літо допомагав батькам у господарстві, ба навіть кілька тижнів їздив з татом на панський лан возити снопи, щоб хоч трохи підробити грошей. Не гаючи часу, я щонеділі ходив до вчителя Петра Варфоломійовича Лисоволика і готувався до іспиту за другу, останню клясу: хоч попереду була в мене ще ціла зима, – я боявся, що не впораюсь з програмою двохкласової школи. Тільки в дощові дні, або вечорами, читав я цікаві оповідання з книжок, які давав мені вчитель із шкільної бібліотеки або з журналу «Вісник», що тоді нелегально перепачковувася з Галичини і Петро Варфоломійович давав мені його, попереджаючи, щоб не казав звідки дістав його. Книжки з шкільної бібліотеки були всі російською мовою і хоч я розумів її, але рідна українська, якою написаний був «Кобзар» і «Вісник», була мені багато ближчою і зрозумілішою.

З початку вересня я вже щодня ходив до вчителя Лисоволика, який підготовляв мене за програмою двохкласової школи. Праці було багато і вчився я дуже старанно, наполегливо. Після вечері, перевернувши на столі горщик догори дном, я ставив на нього каганець – «сліпачок», обкладався книжками і сидів над ними до дванадцятої години ночі. Мама пряля кужіль і все поглядала на мій бік, зітхала й іноді просила лягати спати.

Ото це така наука? Хай йому цур, тож можна очей позбутися! Може ти, Івасю, передумав? Мені здається, що ліпше тягати плуга, як от так мучитися над тими книжками та псувати очі, над кат-зна чим голову морочити... Я уважно розв'язував задачу з Малініна-Буреніна й немав часу відповідати мамі, а коли закінчив і заглянув у відповідь, – з радістю сплеснув

руками .

– Що таке, вже рішив? – озвалася мама.

– Вже. Тепер можна й спати лягати, – статечно відповів я.

– Справді, сину, може б ти закінчив цю школу та й розпрощався з тією книжковою морокою, – знов за своє продовжувала мама. – Навчився трохи і буде з тебе, аби щоб вмів сам про себе вісточку подати, коли цар захоче забрати тебе до московського війська... Паном, Івасю, не будеш, бо ми бідні – кат-ма грошей. Воно ж ще так здавна завелось, що перед багатем усі двері відчиняють, а бідного й на поріг не пускають. Ось бач, Амбросів Михайло якось пропхався до панства, вже був учителем, люди його любили й діти шанували, а тепер великі пани і панські посіпаки полюють за ним, бо десь там говорив, що треба відібрати землю від панів і роздати бідним селянам ... О, Господи, Твоя воля – певно, хто не хотів би добра своїй дитині, але що подіємо?

Мама позіхнула, замотала нитку на веретено, застромила в кужіль та й знов до мене:

– Івасю, кидай до лиха оті книжки та лягай спати, вже пізня пора, незабаром вже й перші півні заспівають та й гасу в каганці мало залишилось, а мені ж треба раненько вставати та обід при чомусь зварити.

Я слухняно склав у торбу свої книжки, помолився Богу й, роздягнувшись, сховався під кожух до Туська. Кожного вечора я і мама сиділи до пізньої ночі й час від часу приємно розмовляли. Мама була спокійної вдачі і погляди її на життя і виховання дітей різнилися від поглядів нашого батька. Тато, хоч і добрий, але нервовий і задерикуватий, старався завоювати собі авторитет і примусити дітей до безумовного послуху криком і різкою, а мама – тихою, спокійною та лагідною розмовою. За це ми маму дуже любили і старалися їй в усьому допомогти, а батька боялися й уникали його уваги. Тато, видно, любив маму й цинив її здорові думки, але завжди хотів показати свою зверхність у всьому і заперечував їй, але, заспокоївшись, виконував все за маминою порадою. Мамі не подобався батьків крик і ввечері, коли всі поснуть, мама казала:

– Господи, слава Тобі! Спокій – наче святі хату перелетіли!

Коли тато готувався їхати на заробітки, то вся наша родина стояла на подвір'ї й usługували йому: Тусько тримав у руках батіг, я запрягав коні, Келя й дядько відчиняли браму й придержували половинки, щоб бува вітер не зачинив, а мама тримала в руках торбу з хлібом і сіллю й ждала батькових вказівок щодо господарства. Тато гордовито виходив з сінних дверей, поглядав, чи всі коло нього і чи все в порядку. Коли тато вже всідався на віз, я давав йому в руки віжки, Тусько – батіг, а мама клала торбу з харчами. Тато, звичайно, давав мамі розказ на сьогоднішню господарську працю і, перехрестившись, виїжджав із подвір'я. Тоді ми з радістю зачиняли браму, розвелесені підходили до мами й з легкістю зітхали, а мама, склавши руки на грудях, йшла з нами до хати. Увечері, коли ось-ось мав над'їхати тато, – хтось чатував у вікні й, запримітивши, що їде тато, ми всі вилітали надвір, відчиняли браму, розпрягали коней, вели їх до стайні, де завчасно було заготовлено їжу. Тато, знявши упряж, вішав її під катрагою на кілочок, а батіг встромляв у стріху. Мама старалася завчасно насипати в миски вечерю, щоб простигла, поки тато вмиється й причепуриться. Це була дуже важлива обставина для домашнього спокою, бо тато не терпів гарячої страви, а тільки теплу. Коли, наприклад, в супі була гаряча картопля, то батько починав «сповідати» маму:

– Вже вік зживає, а ще й досі не навчилася яка повинна бути страва на столі! Тоді кидає було ложку на стіл і біжить до кварти з холодною водою. Ми тихенько в кулак посміхалися, а мама покручувала до нас головою, щоб ми не піддавали йому охоти до сварки й виправдовувалась:

– А, Господи,! І чого ж ти репетуєш?м Суп же тільки чуть-чуть тепленький. А що картопля всередині гаряча, то хіба ж я винна?!

Мама замовкала, а ми тихенько сьорбали той суп і з-під лоба поглядали то на тата, то на маму. Мама добре знала характер тата і своєю мовчанкою обеззброювала його – він сопів і їв без жодних докорів. Татові дуже смакувала мамалига і

пшенична лемішка з шквареним салом. Або з олією та пересмаженою цибулею. Покійна мати знала татові смаки і завжди старалася йому догодити, але завжди варила ці страви в ті дні, коли, тато був вдома, нікуди не виїжджав і не спішив. Одного дня, у Великий Піст, ще заздалегідь замовив зварити мамалигу до кваші. Опівдні мама запарила квашу, вкинула в запарку солодкий буряк і поставила на піч, щоб добре «виграла», а другого дня ранком узялася варити квашу й мамалигу. Все було б добре, якби не наднесло жидка Хаїма, який згадував їхати до лісу по стоси й вести їх до цукроварні. Скорим кроком тато прямував до хати, й це свідчило, що він буде несподівано кудись виїжджати.

– О, Господи, це вже кудись поїде, – зітхала мама, – що ж я йому дам їсти?

– Олено, я їду по стоси. Кинь у миску кілька ложок мамалиги й залий квашею, хай стигне: – наказав тато. – А ти, Івасю, йди поможи мені запрягати коней. Мама скоренько зробила так, як заповідав тато, а ми почіпляли упряж, приготували оброку в опалку, намостили на сани соломи для сидіння. Тато пішов до хати трохи попоїсти. А я стояв коло коней, щоб не порозпрягалися. За кілька хвилин у хаті зчинився крик і батько розчервонілий, як варений рак, вискочив у сіни.

– От, нещастя ти моє та й годі!...От так нагодувала... .

– Що таке тату! – говорю до нього. Він не відповідає, а ще дужче почав кричати:

– Ой... ще щастя маю, що не проковтнув, а то не тільки піднебіння, а й кишки б пропалив!... Просив же – приготуй хай стигне! А хіба ж вона послухає?! Їдь, спіши, дурний Демиде, заробляй гроші жінці на чоботи, щоб було що взути на святу Пасху, а вона нагодує так, що й й ноги витягнеш... .

А тут і мама вийшла в сіни... .

– Та не кричи бо, Демиде, не сміши людей, хай хоч люди не чують наших сварок за такі дурниці... .

– То я ще й дурний?! – скипів батько.

– Хіба ж я обзиваю тебе таким словом перед людьми. Я ж не винна – ось же й Івась бачив, як я зараз же наклала мамалиги

й налила кваші, поставила на столі, щоб стигло. Ти сам винен, – не треба було квапитись.

– Ага, – не квапитись! Тобі то легко говорити, а не розумієш, що на кропив'янську гору треба підбичувати, а хто мене підбичує, коли їхатиму сам?

З цими словами батько сів на сани й поїхав, не давши мамі навіть розказку по домашні роботі. Я повернувся до хати – татова ложка валялася під столом, а недалеко від неї струшена з неї мамалига і кваша. Тусько й Келя нишком сміялися, а мама загортала жар у печі – вона не сумувала й не плакала.

– Смійтесь, смійтесь, а тоді, як тато попікся, той на піч повтікали... Тусько, чому ж ти не подав татові кварта з холодною водою? А тепер смієшся?

– Я хотів подати, але коли тато кинув ложку на землю, я злякався і втік на піч, бо ще мені б дісталося... Мама засміялася і почала розпитувати Туська, як воно так сталося, бо він спостерігав усе, що робилося в хаті.

Першу ложку тато проковтнув, бо було мало мамалиги, а в другій був великий шматок мамалиги і він насилу впхав його у рот та й зразу ж зіскочив із стільця, виригнув з рота і мамалигу, і квашу та й кинув об землю ложкою. Тоді я злякався і на піч.

Мама знову усміхнулася й промовила, ніби сама до себе:

– І коли вже він навчиться їсти? Годуй, студи. Як маленький дитині. Обпік кишки... Де там у дідька ті кишки? Ще до кишок далеко... .

Мама згадала, що нам із Туськом треба йти до школи й почала подавати обід. Обідали всі разом, щоб менше задавати мамі клопоту, бо ж година за годиною непомітно збігали, а роботи по господарству було багато. Всі їли не кваплячись, тільки Тусько раз-у-раз ганяв ложкою по мисці, виловлював капусту й квасолію і сьорбав борщ із ложки так, що й слухати було прикро.

– Тусько, їж по-людському, – кажу я йому, – ганяєш ложкою попід наші береги, немов рибу в сак заганяєш. Та не сьорбай і не цямкай так. Що аж у вухах лящить. Гляди, а то буде тобі те що й татові... .

Мама легенько всміхнулася, пригадавши неприємну й комічну картину з татом, а Тусько за звичкою показав мені язика. І знов всі мовчки, та як належить за обідом, споживали все, що на столі. Коли це хтось лягнув хвірткою і на стелі показалась рухома тінь. Сінні двері відчинились і почувся голос нашої щасливої сусідки Килини:

– Ачу, ачу, бодай ти звітрилось! Так і хватає за спідницю, як собака!

– Оце вже тітка Килина йде, – промовила мама.

– Добридень! – весело гукнула тітка Калина.

– Дай Боже здоров'я! Сідайте, просимо обідати! – привіталася мама до сусідки.

– Спасибі! І правду ті старі люди кажуть, що тільки на тце серце хтось перейде тобі вповні дорогу з повними відрами, то цілісінкый день буде вдача. Оце ж по дорозі до вас перейшла мені дорогу з повними відрами ота, нехай Бог простить, Настя балухата та й привітавшись питає: – Тітко, а куди так раненько? Та куди ж, кажу, до сусідів, до Юрченків. А вона мені: – Якраз поспієте на обід, ось побачите. А воно, як бачите, так і сталося!

Мама взяла для неї ложку і просить сідати за стіл. Тітка перехрестилася, і поволеньки підійшла до стола й сіла. Мама поспішила зауважити:

– Та в нас і обід сьогодні якийсь невдалий Не хотіла багато розводитись я тим обідом – зварила тільки борщ та квашу.

– Ніби знали, що я прийду на обід. А я ж так люблю квашу, так люблю, що найліпшу страву віддала б за квашу. От я позавчора варила квашу та вийшла мені з нею така халепа, що сором і говорити... .

– А що таке? – поцікавилась мама.

– Тітка аж зайшлася сміхом, а потім, витираючи сльозу від того надмірного сміху, почала докладно оповідати цілу історію з квашею.

Отож звечора запарила я квашу і поставила на ніч, щоб побродила. А мій старий прийшов з праці, повечеряв і став

скаржитись, що йому щось у животі болить. Я полізла на піч, посунула горщик із квашею під самий комин, постелила й кажу:

– Роздягайся та лягай животом до теплої черіні і спи, а на ранок де й біль дінеться. Він, чуєте, ліг, а я пряду та пряду і про молодість згадую – вже й перші півні почали співати, а я пряду. Коли вже й очі мої почали злипатися, позіхнула я кілька разів та й подумала: та чи мене діти обсіли, чи, може прийде Мошко за борг грабувати? Відклала я скоренько кужіль, помолилась Богу, згасила каганець і лягла на тепленьку лежанку та й зараз же заснула та так міцно... ха..ха..ха..!

Тітка Килина так заходилася від сміху, що ми усі почали сміятися. А вона вела далі. – Крізь сон чую хтось гукає: – Слухай, стара, та встань же, засвіти каганець, бо зо мною щось сталося... Ну то встань сам та засвіти, бо я пізно лягла ... Та я не можу, каже він, – і що воно таке? Здається й нічого такого не їв, і на швидку не заводилось... нічого й не смердить, а щось, бач, сталося... Я бачу що це не жарти, встала засвітила каганець і на піч. Глянь, а в нього всі штани, сорочка і вся черінь ... Я тоді й накинулася на нього: – То ти ж кажу не каліка, не міг встати та піти на двір! Люди, кажу, мають цілу череду маленьких дітей та не мають такого клопоту, як я з тобою! Коли якось ненароком глянула на горщик із квашею, накритий ряднинкою, а він увесь у кваші... Тут тітка знов зайшлася сміхом так, що кілька хвилин не могла, довести до кінця своє оповідання.

– Вставай, кажу йому, – не гріши, не лайся, це кваша збігла на черінь. Скидай кажу штани та йди над цебриком вимиватися. Ой лихо моє з тобою. Невже ти не бачив, що тут грає кваша? Він кричить на мене та обзиває всякими словами, а я тим часом зчищаю та шпарую рудою глиною черінь. Він кричав кричав аж видно йому горло заболіло., а я собі голубонько думаю: кричи скільки хочеш, тільки паска не брав у руки – навіть із печі боюся злізти. Коли, це як гукне: – Ти що здуріла чи вчаділа? Доки це я стоятиму голий посеред хати? Вже ж досвіток ще, не дай Боже, хто із сусідів зайде до хати, перелякається, або подумає, що я з глузду отут з'їхав... Давай

швидше штани й сорочку! Як глянула, а він же стоїть як мати народила... Я тоді до нього: – Безсоромний, ти й справді з глузду з'їхав, – та хоч прикрийся ганчіркою ти ж бачиш, що я піч мажу! Он хтось загляне у вікно то по всьому селі розплеще, що старий Кирило здурів, бо по хаті голий ходить! Кинула йому ряднину, а сама кинулась до скрині штани шукати та сорочку. І як на те, які штани не візьму, кожні без цурки*... – Ти ще довго будеш возитися – гукає Кирило до мене, – хочеш мене заморозити? Я тоді скоренько до печі, відломила прутика, пришила, кинула йому штани, а сама до печі й заходилася варити обід. Ще довго сварив мене мій старий та докоряв, а я, голубко, варю йому скоренько затірку та все оглядаюся, щоб бува не оперізав мене паском. І знаю, що таки я винна, бо мені ще перед сном треба було подивитися до тієї кваші, але я взялася за старого, щоб не наважився дати мені лупня.

Ми всі реготалися, аж за животи бралися, бо тітка Килина свою розповідь супроводила такими виразами й комічними жестами, що від сміху годі було втриматися. Тим часом шкільний дзвінок, після довгого баламкання, вдарив спроквола три рази на знак, що через півгодини почнеться навчання. Цей дзвінок кликав і мене з Туськом до школи. По дорозі ми ще довго сміялися з Килининої кваші.

* * *

Осінь та зима несли в хату ту саму працю, що й і у попередні роки. Мама дбала про сніданок, обід і вечерю, мочила й витягала з холодної води прядиво/матірку/ сушила, тіпала, витирала, дергала, щітила, пряла нитки, снувала – на полотно та рядовину, прибирала городину, обшивала та обперала родину. Батько, обсіявшись та підготувавши зяблю для посіву ярівини весною, до самої Пасхи, а то й довше, крутив ціпом, а вечорами звивав мітки, або щось майстрував. Тільки дядько Олекса чогось дуже подався: змарнів, зчорнів, кашляв і важко дихав, а особливо в негожі дні. Він не мав жодних господарських

* дерев'яна паличка, сантиметр завдовжки, що пришивається замість гудзика.

обов'язків, хоч тато деколи й пускав кілька прикрих слів на його адресу, але тут же зупинився, пригадавши дядькову хворобу, та вже далі говорив спокійно – лагідним тоном, нібито то й не він ображав дядька.

На різдвяні свята я вже не ходив з колядою, якимось було соромно, бо вже ж я був великим хлопцем, а до того ще учнем двокласової школи. Лише відносив до вчителя і священника вечерю і прислухався де, хто і як колядує. Одні співали добре, а інші було як заревуть, аж мені соромно за них стає. Так і кортіло побігати та допомгти їм. – «Іде звізда чудна», чи «Днесь поюще купно іграймо», але боявся, що побачить хтось із дорослих та присоромить. А коли гурток підходив до нашої брами, то я був вивернув кожушину та шапку та й біжу межи колядників гукаю голосом поважного дядька: «А давайте но сюди заколядовані гроші, цукерки, бублики...!» А вони – хто куди, як мухи порозлітаються! На цьому й закінчувалося моє свят вечірне задоволення. Свою спадщину коляди я тоді вже передав Туськові, але він хоч і мав голос, та не мав слуху – дере було, як коза на прив'язі!

Тому його ніхто до свого гурту не приймав, бо за «козячий рев» ні один господар грошей не давав, а не чекаючи закінчення колядки, виносив по скибці хліба й просив скоріше йти з-під хати, щоб несамовитим криком не перелякувати сонних дітей. Отож, було прийде Тусько додому, а тато й питає :

– Ну що , сину, колядував?

– Колядував... – відказує Тусько, тихим голосом.

Тусько виймає з кишені роздрібленого хліба та зо-два бублики й сердито кладе на стіл, а тут мама:

– Тусько, оце і все? А деж гроші?

– Нема ... Омелько Луців забирав усі гроші і казав, що завтра віддасть й скільки належиться... .

– О, щось не везе тобі, синочку, з колядою. А чого та й чоботи такі в снігу?Та й на шапці сніг. Хіба йде сніг?

– Ні сніг не йде, а я хотів відібрати в Омелька свої гроші, а вони всі почали обкидати мене снігомЯ їм завтра покажу!

Ну годі ! – каже мама, – роздягайся та лягай спати, бо

завтра раненько підемо до церкви.

– А де ж торбина? – питає тато.

– Загубив... .

– Слава Богу, що хоч кожушини не загубив! – відзначається тато – він на свят вечір ніколи не кричав на дітей, бо вважав, що це великий гріх. Тусько брав жваву участь у посіванні і щедруванні, але також завжди приходив додому із запізненням, без торби, без подарунків і в снігу. За свої невдачі та пригодницькі посиденьки він усю злість зганяв на сестрі Келі, – то вщипне її, чи перекривить або шипне «чорна хмара»... чорна хмара». Це було її прозвисько за те, що любила «надуватися», дусатися і дивитися з-під лоба навіть без поважної причини. А Келя, щоб не бути в боргу і собі до нього: «смовз»... «смовз», відражнювалась цим образливим для Туська прозвищем. Щоб їх утихомирити, мама мовчки згиналася під припічок, шелестіла галузками дров і Тусько відразу тікав на піч, щоб мама була не зміряла його дрючком по плечах.

Після різдвяних свят знов настали робочі дні. Мама з жлуктом, чавуном та окропом дозольовала мітки та вироблені полотна, вивішувала те все по жертках і тинах, щоб добілювалось та вимерзало, а вечорами допрядала пачіски, миканки й клочча. Тато вимолочував в день решту не домолоченого збіжжя, а вечорами в хаті підготовляв свій реманент до весняної праці. Я гриз граматику, синтаксу, арифметичні правила, вчив географію, природознавство, читав різні оповідання, готувався до весняних іспитів за останню класу своєї двоклясної школи. Збігали м'ясиці, масляна й добігали останні дні Великого посту. Ось вже й Вербна неділя і Страсний тиждень. У це час, ще перед Вербною неділею старші люди вже перепросились, попрощали одні другим провини і віддавали свої гріхи священникові на моління перед Богом, а на Вербну неділю майже вся дітвора йшла до причастя та заїдала смачним солодким коливом, яким угощали старенькі бабусі в церкві та притворі, даючи до того ще шматочок калача, чи пампушки, або якогось солодкого пундика.

В цьому тижні мамі, татові та й нам, дітворі, було

багато роботи, – всі готувалися до Великодня, скрізь усе чистилось, підміталось, білилось, різали свині, гуси, кури. Фарбували яйця, писали писанки, терли хрін, коріння. Мочили шафран, пекли паски, начинали ковбаси, порося, тощо. Та й звичайно ходили до церкви на Страсті, на Діяння, до плашаниці. А потім свячення пасок, розговини триденні церковні дзвони, співи дівчат, цокання крашанками, писанками. В хатах лунали співи церковних та світських пісень, – село славило хреста, три дні люди віталися тричі: Христос Воскрес! і Воістино Воскрес! А потім знову наставали буденні дні важкої польової та городньої праці. Земля вкривалася зеленим квітчастим килимом, а садки білим і рожевим цвітом, на вербах рясніли жовті бруньки. Лісове віття загущувалося молоденьким листям, а пташки стоголосим співом, ніби разом з людьми, славили весну і воскресіння Христа. На повні груди зітхала земля запашним весняним випаром, все квітло, пишалося воскреслим життям, манило й підбадьорювало, кликало до життя й праці.

Вже й іспити в початковій школі закінчились, а я ще ходив, до вчителя на три години й готувався до своїх іспитів. На початку червня я нарешті здав іспити на «дуже добре» – як гора з плеч звалилася. Їдемо додому, вчитель Лисоволик щось весело розповідає татові, але тато, поганяючи коні, час від часу куняє чи заглиблюється у свої думки. Я тішився, що в серпні вже буду в семінарії, а тато, видно, думав де взяти гроші на ту дальшу синову науку.

Вступні іспити.

Ось і серпень 1910 року. Я їду до семінарії на вступні іспити сам, як палець, зустрічаюсь із такими ж «новичками», але всі вони багаті, гарно вдягнуті й взуті. Лише я свічу бідністю, про що вимовно говорять і мій одяг, і взуття. Я боюся до тих багатіїв підійти та й вони не наближаються до мене, дивляться з погордою, презирством. Здавалося вони думали: «І куди ти сунешся задрипане порося». Аж тепер я болюче відчув свою бідність, співчував своєму татові та погоджувався з його думкою, що «наша справа – плуг та рало». Та незабаром

над'їхав сюди простенький селянський віз, маленькими кіньми, а на возі сидів сивий чоловік, у свиті підперезаний строкатим поясом, у шапці. Коло нього чорнявий миршавенький хлопчина у поганенькому пальтечку, в зім'ятих ластикових штанях і білі сатиновій сорочці. Оце, – подумав я, – буде мій товариш. Я несміливо підійшов до возу та привітався. Старий засміявся :

– Ти також хочеш поступити до цієї школи?

– Так... – відповів я не дуже впевнено .

– О тут усе пани! Куди нам грішним до раю! – сказав із насмішкою старий. Він зліз із воза, стріпав із свити солому, а потім гукнув до сина: – Поправ штани а то бач як позакочувались – одна штанина довша, друга коротша ! Та обтріпайся, а тож аж на голові висить солома.

Скоро задзвенів дзвінок і ми пішли на реєстрацію. Нам оголосили, що завтра розпочнуться іспити. Конкурс був великим – на тридцять вакантних місць зареєструвалося аж 98 хлопців. Я дізнався, що мого товариша звать Кіндрат на прізвище Полуведько. Був він із села Боблова Немирівської волості Брацлавського повіту.

Довідавшись, що тільки одна третина із зареєстрованих буде прийнята до семінарії, ми не мали ніякої надії потрапити в число вибранців. А тим часом Кіндратів батько, – Микита Пулуведько, під'їхав під розлоге дерево в сусідньому городі, зараз коло огорожі, вийняв з торби хліб, сало і печену курку тай покликав нас обох до полудня. Але нам було не до їжі. Ми перевіряли себе з географії, арифметики, природознавства, російської граматики, хоч і не мали надії, що витримаємо іспит. Під вечір сини священників і багатих селян пороз'їжджалися, а Кіндратів батько мостився на возі, думаючи тут же переночувати. Ми з Кіндратом переконали його, що треба десь заїхати у подвір'я , щоб бува поліція не виставила нас звідси, а вночі де ж будемо шукати пристановисько. Трудно було переконувати впертого старого Микиту Полуведька, але син його Кіндрат вдався в нього своєю упертістю й нарешті і батько мусів погодитися з нами. На краю міста ми з Кіндратом знайшли будинок із просторим подвір'ям, домовилися із

господарем і переїхали туди, хоч і там ночували на возі та лише попросили господаря, щоб приніс нам чимось укритись поверх наших ковдр. Він приніс якусь стару подерту ковдру і таке ж пальто – ми втомилися, вкрилися й утрьох на возі дали хропака. Хоч день був ясним і теплим, але ніч видалася холодна, так само, як і ранок, коли ми вже о годині 7-мі були на ногах, – вмилися помолились Богу, напакували шлунки печеним м'ясивом і поїхали до семінарії.

У великій залі, о 9-ій годині, ми всі вже сиділи за партами і з хвилюванням ждали того «Страшного суду». Пригадую, що тема з російської мови була: «Пушкін і його вплив на розвиток російської літератури». З 2-ої до 4-ої години була писемна праця з арифметики – це була трудна задача з обліку комерційних векселів. З планом та поясненням. Я сидів на парті з Кіндратом і, знаючи його труднощі, підсував йому на вузьких смужках паперу кожне рішення. З годину ми вже подали свої писемні роботи на стіл, хоч більше половини учнів просили дати їм ще 10-15 хвилин на закінчення. О 5-ій годині було проголошено, що 39 учнів писемного іспиту не витримали й до усного не будуть допущені. Ми з Кіндратом утішилися, що не попали в той «Чорний список» і з радісними обличчями поспішили до старого Полуведька, який лежав на возі, думаючи якусь важку думку.

Ми ще й до воза не дійшли, як старий підвівся і промовив:

– Ну так, будемо їхати, хлопці?

– Ні, – гукнули ми обидва, – ми залишаємося на усні іспити!

– Всі залишаються? – перепитав Кіндратів батько.

– Ні – відказав Кіндрат, – 39 не допущено до усних іспитів!

Старий Микита повеселішав. А потім глянув на брички, що готувалися виїжджати разом з невдахами – хлопцями додому, злісно усміхнувся та додав:

– Ага, паничики, не допомогли вам ні брички, ні стаєнні коні. Так ...так... Ну, то що, Кіндрате, може і я поїду додому,

бо там же роботи тьма-тьмуша. Ти вже маєш товариша подорожнього, то вже якось разом приїдете, якщо завтра не виженуть...

Він знову засміявся нишком і додав : – Це як кудлаївського священика дівчата дізнаються, що ти, Кіндрате, хочеш поступити у цю школу , то... .

– А ви там нікому нічого не кажіть, аж поки я не видержу іспитів, а то... – гостро озвався Кіндрат.

– Та на біса вони мені здалися ... не менш гостро відповідав батько. – То ви вже якось удвох доберетеся додому, а тепер сідайте та доїдайте оту печеню, а то якось засмердиться. Мабуть знову підете до того самого господаря й там переночуєте чи одну ніч, чи дві, бо хтозна скільки вони тут вас будуть мучити .

Після перекуски старий Микита Полуведько вийняв із кишені білих десятчаних штанів калитку заглянув у неї, довго роздумував і ще раз глянув у калитку, пошолупався у ній своїми мозолястими пальцями, потім глянув на Кіндрата й запитав:

– Скільки ж тобі грошей залишити на дорогу?

– Тільки на дорогу !? А за нічліг треба ж щось платити, та й їсти щось треба ! – спалахнув Кіндрат.

– Їсти ? А я ж залишаю тобі оце сало, хлібину, яблука, гнилиці... вистачить на два дні. А за 30 копійок купиш квиток на дорогу От і все. Я думаю, що карбованця вистачить, – вирішив старий виймаючи гроші .

– А як обчас відлетить, або ще щось трапиться, то що буду робити?! Дайте два, а то поїду з вами додому!... – проголосив свій ультиматум Кіндрат.

– Їдь ! Думаєш мене цим налякаєш! Їдь, та підемо вдвох косити отаву. Та оратимем на зяблю....

– О ...вже!...Давай два. Кажу! Ну , чого дивитесь?! – гукав Кіндрат.

Я стояв ні в сих , ні в тих , бо вперше мені довелося чути таку поведінку в родині, вигуки до батька, таке недовіря сина до батька і навпаки , але старий Полуведько, видно, звик до таких

родинних взаємин.

– Дивлюсь, бо очі маю... . – І він зареготався. – На ось два карбованці та гляди не розтринькуй... . А тут гарні баришні є, кращі за оті попові! – він знову засміявся і, ніби з сорому переді мною, почав оббирати соломку із свитки, а потім запряг коні, сів на возі, поглянувши в наш бік, додав: – Ну, так ти ж там гляди! З цими словами він хльоснув батогами і поїхав. Ми домовились із попереднім господарем за два нічліги й пішли в садок готуватися до завтрішніх іспитів. Перед сном Кіндрат розказував мені про свою багату тітку, одружену з офіцером в ранзі капітана, про їхнє розпусне життя, оповідав також про інженерів і професорів, які ніби доводяться йому ріднею – то з маминої, то з татової сторони. Говорив навіть, що батько його колись починав учитись, але мама зачарувала його своєю красою і він покинув школу, одружився і став господарювати. Забігаючи наперед, мушу сказати, що протягом чотирьох років нашого спільного навчання виявилось, що всі ці Кіндратові теревені були чистою брехнею: ніяких родичів-інженерів і професорів у нього не було, а тітка його служила в офіцерській родині за няньку. Батько його не тільки ніде не вчився, а й не знав жодної літери – всі «записи» робив він, карбуючи знаки на палиці – так, як і мій тато. Хоч Кіндрат добре розумів, що я згодом «розконспірував» його забріханість, але він і далі продовжував оповідати мені нісенітницю про своїх уявних родичів із зарозумілим бажанням надати своїй «родовитості» якогось «аристократичного» обличчя.

Під час усних іспитів відсіялося ще 29 учнів, але ми обоє щасливо витримали всі іспити й шаліли від радості. Тепер ми – семінаристи. Їхали додому ми веселі, в піднесеному настрої. Кіндрат зліз з потяга на станції Фердинандівка, а я поїхав далі. До станції Самчинці, ще три «прольоти» нашої вузькоколійки.

Коли мій учитель з початкової школи, Петро Варфоломійович Лисоволик, довідався, що я вже повернувся додому і склав успішно вступні іспити, він зразу ж зайшов до нас, тепло привітав мене і побажав дальших успіхів у навчанні, Мати готувала вечерю, а тато бідкався, – як то йому доведеться

«тягнутися» на ту школу в такій бідності.

– Пане вчителю, та хіба я ворог своїй дитині? Я радий би оцій своїй дрібності і неба прихилити, та не моя сила... .

– Нічого, Демиде Ониськовичу. Запевняю вас, що тільки цей один рік потягнетеся й допоможете Івасеві, а в наступному році він буде мати стипендію.

Мама хоч і займалася приготуванням вечері, але, почувши надмірні татові скарги, вряди-господи підкидала й своє материнське слово, розважаючи тата, мовляв, «якось то Бог нам допоможе». На вечерю запросити батьки вчителя до світлиці й тато шанобливо просив його сісти на стільці, щоб не «не обібрався на лаві у білу глину», а потім поставив на стіл пляшку «вишняку», тобто вишнівки. Мама подала вчителеві залізну виделку – брати з миски вареники. А ми їх брали просто «своєю п'ятірнею». Тато перехрестився і взявся наливати вишняк у півскляночки, а мама, побачивши, що виделка недобре витерта, взяла її з столу й почала витирати рушником. Першим узяв чарку тато, потім учитель, а за ними мама і я. Тато, помітно зворушений такою урочистою хвилиною, звернувся до пана Лисоволика:

– Дай вам Боже, пане вчителю того, що ви собі бажаєте. Щоб не ви, то наш Івась не бачив би тієї школи, як свого вуха.

– Прийміть і від мене щиру подяку, – додала і своє слово мама, – дай Боже, щоб ви ще в нас були попом... .

Учитель на це засміявся і відповів: – Дай Боже, щоб Івась вийшов у світ і був добрим українцем! А попом, пані Олено, я не хочу бути... . На все добре вам!

Після цього всі випили по чарці вишняку й узялися до вареників із сметаною, у мене від тієї чарки в голові трохи закрутилося, а старші випили й по другій, після чого в тата й мами «розв'язалися язики» і розмова стала вільнішою.

– А чому ви, пане вчителю, не хотіли б бути попом? – запитала мама. – То ж найліпша посада – цілий тиждень священник не працює, тільки в неділю й свято відправить Службу Божу. А то все роблять наймити та наймички... . То родини, то хрестини, то весілля, то похорон – майже кожного дня свіжа

копійка та свіжі калачі... .

– Не знаю, пані Олено, чому мене не тягне на таку безтурботну посаду. Може, тому, що вона безтурботна, а я люблю працювати, бачити добрі наслідки тієї роботи, мати від неї задоволення, – відповів Лисоволик.

Тато прислухався до кожного вчительського слова, але думки його відбігали далі від тієї розмови. Він шукав відповіді на багато чого незрозумілого.

А скажіть мені, пане вчителю, чому таке лихо скоїлося з нашим сусідом, Михайлом Парамійчуком? Він із людьми добре поведився і ніколи не говорив по-московському. Добре вчив у школі, зібрав церковний хор. І тут враз його зненавиділи і почали за ним як хорти за зайцем... . Вже й до Думки його були вибрали, а полювати за ним не перестали. Чому воно так?

– Про це треба багато говорити, Демиде Ониськовичу, за ним гониться не народ, а багатії, жандарми і духовенство. Парамійчук любить свій народ і хоче поліпшити його долю. Він хоче, щоб у великих поміщиків відібрати землю й роздати її людям. Щоб у школах учителювали не тільки сини попів, а й селянські сини й дочки та щоб у школах навчали дітей нашою українською мовою, а не московською. А ще щоб в Україні друкувалися й газети українською мовою. І щоб у церквах правили богослужіння нашою мовою та по волостях, повітах і губерніях писали й говорили по-українському. А цареві й багачам це не до вподоби. Ось чому за Парамійчуком і тисячами таких, як він, влада московська полює.

– Чи й ви також так думаєте як Михайло Парамійчук? – боязно спитала мама.

– Так не тільки я, а, певно, всі сини й дочки українських селян, яким важко довелося здобувати освіту, – ствердив без надуми учитель.

– Ох, Господи, Твоя воля, – зітхнув тато, – а я собі думав, що коли вже вибилась людина в люди. Заробляє добрі гроші. Має панський одяг, то що їй до цієї бідноти? Не всім бути вчителями чи чиновниками. Хай би було так, як є –нащо той лишній клопіт?

– О, Демиде Ониськовичу, не так воно є, як ви думаєте. Що ж з того, що я одержую гроші, працюю не важко, краще одягнений і ліпше їм? Я бачу, що навкруги мене тисячі неписьменних селян, які своїми порепаними руками день і ніч важко працюють, не доідають, не досипають і ніколи просвітку не мають. Чи ж можу я отак спокійно дивитися на це людське безправ'я та страждання, злидні?

Вчитель Лисоволик все це говорив з таким глибоким переконанням і чуттям, що кожне його слово западало в мою душу. А мамі було жаль і цього вчителя, і Михайла Парамійчука, що за ним полюють стражники, і тих бідних, що важкою працею здобувають собі і своїм дітям на шматок хліба насущного. Вона сиділа, слухала, поглядала на мене, а потім потихеньку відверталась і витирала руками вологі очі. Наче серце її відчувало, що її Івасю теж доведеться тинятися по тюрмах, засланнях і чужих краях – за ту святу правду, за бідний, знедолений український народ. Пригадувалося їй, як я бувши ще у другій клясі, підбирував розкидані летючки – листочки паперу й читав про поміщиків та селян, про розподіл поміщицької землі поміж бідним селянством. Згадувала вона, мабуть, і те як, я читав уривки з історії України про славних гетьманів, що полягли за волю українського народу. Тато неспроможний був розібратися у тих всіх важких питаннях, що їх порушив тут за столом учитель Лисоволик. Він тільки зітхнув і промовив:

– Так, так... . Трудно перебороти цю неправду. Як то каже стара приповідка – «поки товстий схудне, то худий сконає».

Сонце заходило на спочинок, в хаті почало сутеніти. Вчитель подякував за вечерю й збирався рушати додому.

– Бувайте здорові! Тільки... нікому не розкажіть про наші сьогоднішні розмови! – остерігав він батьків та й на мене поглянув.

– О, Боже мій, навіть не думайте про це. Вже ж колись і раніше в нас такі розмови бували, але ніхто про це нічого не знає, – в один голос запевнили його мої батьки. Я й собі намотав

це «на вуса». Вчитель пішов до школи, а ми з татом пішли на сіно спати. За два тижні я вже мусів їхати до семінарії, до міста Вінниці, що було аж за 75 кілометрів від рідного села.

Мої думки тепер часто кружляли навколо мого майбутнього навчання у семінарії і життя поза рідною хатою – як то воно все буде? А батько і мати тільки думали й про гроші, потрібні на цю мою дальшу освіту. Сто карбованців, легко сказати! Це ж треба продати пару коней і корову, щоб такі гроші зібрати, а чим же землю обробляти, а що їстиме родина, як не буде молока? Батько тепер де б не сіли, щоб не робили – вся розмова оберталася навколо грошей. За тиждень до мого від'їзду тато почав нервуватися, завжди шукав якоїсь зачіпки, щоб із мамою посваритися, бо це ж вона настирливо намагалася, щоб я вчився далі. Я був зажурений і уже втратив всяку надію на виїзд до семінарії, бо здавалося, що становище буде безвихідне. Одного вечора мама каже мені:

– Івасю спробуй, ще останнього щастя – піди до баби Оверчихи і розкажи їй про свою біду. Ось і бабина хата – іду до дверей, і тремчу, як осиковий листок, хоч певний, що бабуся знає мене, як релігійного хлопця. Знає що тато і мама порядні, чесні люди... . Обережно відчиняю двері сіней, потім хатні. В хаті нікого немає, але я вітаюсь, – добрий вечір, бабуню! На полу щось заворушилось і з-під свити виглянуло бліде бабине облич. Старенька уважно приглядалася :

– Дай, Боже, здоров'я! – промовила стиха. – А чий ти сину?

– Я , бабуню, син Демида і Олени Юрченків. – Івась... .

– А...це той, що так гарно читав і співав у церкві? – згадала баба Оверчиха.

– Так. Це я .

– А, що синочку скажеш ? Що тебе заставило так пізно до мене прийти?

Я підійшов до баби поближче і розказав про моє лихо, про те, що мама мені порадила просити бабуню позичити сто рублів на дальшу науку.

– А скільки ж років ти будеш там учитися? – спитала

баба.

– Чотири роки, бабусю.

– О...не знаю, чи допоможе мені Господь побачити тебе вчителем, бо стара я, нездужаю... Хай тобі Бог помагає.

– Я вам з процентами поверну бабуню... – почав я.

– Навіщо мені ті проценти ... хай Бог тебе благословить і pomoже на все добре!

Баба Оверчиха піднялась, стала на коліна. Помолилась. А потім стала на лавку, заклала руку за образ, взяла там калитку, помацала її, розшморгнула і вийняла папір з царицею Катериною, перехрестилася і дала мені .

– На синочку, а будеш жити то колись повернеш

Я не тямився від радості, поцілував бабу в худеньку кістляву руку, попрощався і чимдуж майнув додому. Мама стояла на хвіртці і виглядала мене, а я не йшов, не біг, а летів стрілою, стиснувши в руці стокарбованцеву «катеринку». З мого веселого вигляду мама здогадалася, що все добре... – Ну як там Івасю ? – спитала.

– Все добре мамо! Ось, візьміть цю «катеринку»! – задихавшись відповів я.

– Оце й усі гроші!? – здивувалась мама.

– Так це ж один папірець із царицею Катериною дорівнює ста золотих рублів!

– О ...а я думала, що їх буде повна калитка. Де ж їх заховати? Хоч би не загубити такі великі гроші ... – заклопотано промовила мама. Не знаю, де мама їх заховала, мабуть за образами, а я після того пережитого хвилювання пішов до воза і ліг спати, хоч довго не міг заснути. Переживаючи радісну несподіванку. Тато, довідавшись про позичену «катеринку» не виявив особливої радості, мовляв, то все треба колись віддавати, проте в душі видно був задоволений, бо поки що криза проминула, а там, що Бог дасть.

У половині серпня мама напакувала мені дві валізи білизни і смачного печива, і попрощались по-християнському, батьки відвели мене на залізничну станцію. Я сів у вагон, потяг рушив, а мама і тато, ще довго дивились у слід потягові,

втираючи хусточками сльози. Я теж плакав і махав їм через вікно кашкетом. Позаду залишалось моє дитинство під теплою батьківською стріхою – попереду було інше нове життя.

Біля семінарії вже стояло багато бричок, а серед них Кіндратів батько й мати з возом. Ми привіталися, а Кіндрат надбіг і поміг занести мені мої валізи –був радий, видно, що має тут товариша, такого ж селянського сина як і він. Його прощання з батьком було покvapливе і досить холодне. Маму він, правда, чмокнув у руку, але до батька він навіть не підійшов, і старий Микита Полуведько будши далеко не чутливої натури промовив:

– Ну, стара, то ми вже будемо рушати додому, нема чого часу тут гаяти.

В семінарії гуділо як у вулику, бо сьогодні з'їжджалися учні всіх класів, а було їх мабуть більше як 120. У величезній залі-кімнаті стояло десь чи не сто ліжок з прізвищами. Мое і Кіндратове ліжко стояли поруч. Коло ліжок були невеликі столики з шухлядками на приватні речі кожному, а на стінах семінаристи розвішували, якщо хто мав скрипки, мандоліни, балалайки, гітари. Відразу по проїзду хлопці почали розважатися, хто грав на піаніно чи на скрипці, співали, гомоніли. Навкруги було нібито весело, але в мені зростала ніби туга. Всі бігали життерадісні, сміялися, смакували пиріжками, коржиками, а мені навіть їсти не хотілось, – я все думав про свою любу матусю, про сльози, що їх вона так часто витирала хусточкою, прощались зі мною біля потягу, а я цілував шорстку, спрацьовану руку. Плачучи вона цілувала мою голову, обіймала теплими руками.

Семінарія.

В семінарії було справжнє бурсацьке життя. Старшокурсники вимагали від нас, новаків, поваги й пошани до себе, а крім того ще й «податку», харчової данини. Вони кожного дня оглядали наші валізи, домагаючись призначеної «норми» печива, пиріжечків, повидла, варення – усіх тих присмаків, привезених з дому. Якщо хтось чинив спротив і не

давав призначеної норми, то йому загрозували «лунатиком». Роль цих «лунатиків» виконували старшокурсники Новиков і Цимбалюк, а процедура полягала ось у чому: опівночі, у місячну ніч, один із них напивав на себе простирadlo і з зажмуреними очима йшов ступаючи по чужих ліжках до стола, й вилізши на нього клав руку на скло нічної лампочки, щось голосно промовляючи, а потім загробним голосом закликав свою жертву. Лампа гасла, а чародійник-лунатик кидався на свою жертву, даючи їй доброго прочухана. Жертва мусіла теплячи зносити ту інквізицію, бо інакше «інквізитор-лунатик» замогильним голосом кликав на допомогу другого «лунатика» і обидва замотавши голову нещасної голови в ковдру, били її як «жидівського гамана». Тому кожен новак тримав ключі від валіз на похваті, щоб довго не затримувати тих «збірників податку» та не сподіватися усяких неприємностей.

Вночі, коли вже всі спали, я став на коліна коло свого ліжка і став молитися. Хтось запримітив моє моління, і другого дня мене було осміяно, як «молільника» і взято на глум. Після того я більше не пробував уосібнено молитися, а після спільної молитви лягав спати. У навчанні в семінарії я не мав жодних труднощів, але бурсацьке життя було вкрай осоружне, і я навіть подумував потайки чи не кинути семінарію. Але коли заїкнувся про це своїм батькам, то вони налякали мене, мовляв, тоді «віддадуть до панських волів за погонича». Ці сірі воли з величезними рогами так лякали мене, що я вже велів залишитись у семінарії, під «інквізицію лунатиків», аніж вмерти з розпоротим животом на розі панського вола. День за днем, я, одначе, все більше втягувався у бурсацьке життя, корився волі старшокурсників, і навіть сам почав уважати їхні вимоги, як щось традиційне, законне, ніби інакше бути не може.

У першій клясі я вчився дуже добре, Кіндрат помітно «шкутильгав» і мені довелося йому допомагати, і часто виручати. Обоє ми тоді ще не мали семінарської уніформи – чорних шинелей із срібними гудзиками і кашкетів із голубими кантами, батьки неспроможні були нам їх справити. З цієї самої причини нас не пускали до міста на прогулянку й ніхто не

приймав нас до свого гурту. Ми були якимись «гнаними», паріями, через бідність наших батьків і це гнітило нашу психіку. Я легше переносив цю «отверженість» і бідність, але Кіндрата це моральне приниження дратувало до божевілля. Його лють затьмарила йому розум, не кажучи вже про християнське смирення, витворювала в ньому сліпу ненависть до товаришів однокласників, що чванились своїми «форменими» шинелями. У скорому часі сталося те, чого раніше не було: у трьох учнів з шинелів одрізано всі гудзики. Піднявся лемет, лайка, слідство, але винного не знайшли. А перед Різдрвом у двох учнів у кількох місцях попрорізувано шинелі... . Знову крик, прокльони, допити, але злочинця не виявлено. Я догадувався, що то робота Кіндрата Полуведька, але «не впіймав – не називай злодієм», хоч і більшість учнів та вчителів догадувалися, що такий злочин міг зробити тільки Кіндрат, бо ж шкоду вчинено було тим багатшим учням, які відмовлялись позичити Полуведькові свої уніформи для прогулянки в місто. Всі перешіптувалися, показували на нього пальцем, але ніхто не наслідювався сказати йому у вічі, бо вже боялися, щоб через деякий час і його шинелю не було порізано. Але Кіндрат і виду не показував, що це діло його рук. Тоді йому минуло вже шістнадцять років, був середнього росту, мав чорне легко хвилясте волосся, прищувате лице з маленьким кирпатим носом і глибоко-сидячі, маленькі чорні очі. Ближче приглянувшись до нього, під час спільного бурсацького життя й пізніше, я знав, що Кіндрат мав жорстоку, батькову вдачу, «міг різати й сміятися». Товариші його не любили, прозивали «щупаком» і не раз він устрявав із ними бійку. До мене він ставився досить добре, бо я до я допомагав йому у навчанні й він враховував користь від нашої дружби.

Після перевідних іспитів до другої кляси учні весело роз'їжджалися додому. У своєму свідоцтві я мав більше «п'ятьорок», а решта була – чвірки або «чотири з плюсом». Учитель Лисоволик, побачивши мої оцінки, відразу ж поїхав зі мною до директора семінарії клопотатися про стипендію для мене. Ці клопотання були успішними і я останні три роки в семінарії вчився, як стипендіят, лише уніформу доводилося

батькам справляти на свій кошт, але я ціле літо працював з батьками на полі, на городі, в саду, возив снопи в пана на лану, щоб заробити собі на одяг та взуття.

На Зелені свята Кіндрат із батьком приїхали до нас. Кіндрат розраховував побути в мене кілька тижнів, «погуляти», але, побачивши, що я переобтяжений працею господарстві, по двох днях від'їхав додому і знову зустрілися ми з ним у серпні. За працею, я не зчувся, що промайнуло літо, і вже треба було готуватися до від'їзду в семінарію. Тепер я вже не був там новаком, а «своїм хлопцем» і «лунатики» вже не перевіряли моїх валізок, а за бурсацьким законом перенесли ті жорстокі випробування на новоприбулих новаків. Ми з Кіндратом в той час вже мали семінарську уніформу й мали право в неділю користуватися двогодинною відпусткою в місто під наглядом чергового вчителя або учня 4-ої кляси.

Треба сказати, що в другій клясі праці було більше і вимоги були суворіші, ніж до «новаків». Писемні завдання з математики, геометрії, фізики та раз на два тижні теми з літератури – все це займало три чверті підготовчого часу, а спів, теорія співу, гра на скрипці двічі на тиждень, теорія «словесності» й вивчання на пам'ять уривків з творів класиків, писемні праці з літератури, тощо – всього було аж по нікуди. Та ще треба було навідуватись до бібліотеки, читати класиків та інших поетів, і письменників – це забирало увесь наш вільний час та ще не вистачало його, особливо, як згадати про катехізис та історію церкви, бо ж треба було «зубрити» великі цитати з Святого Письма на пам'ять. Фактично не було часу думати про прогулянки – навчальної праці було «по зав'язку». Кіндрат трохи відставав, а відсталим учням перепусток до міста не давали, і це викликало у нього злість і поганий настрій. На Різдвяні й Великодні канікули також надавали стільки завдань з програми семінарії, що не було коли особливо думати про розваги.

Саме на масляну, коли я був у другій клясі, спіткало мене лихо – глибока застуда, що відняла в мене голос і перейшла у суставний ревматизм. Перемагаючи сильні болі, я

якось дотягнув до іспитів і в числі перших перейшов до 3-ої класи семінарії, але здоров'я моє погіршилося до такого ступеня, що незважаючи на поради лікарів, до яких возив мене зажурений батько, вже не було надії на моє одужання, а я втратив надію на життя. Жорстока хвороба прикувала мене до ліжка, бо стати на ноги, чи ходити я зовсім не міг, став безпорадним калікою, потребуючи постійного догляду і помочі. Мама плакала а тато продовжував їздити за порадами до лікарів, витрачав гроші на ліки, які мені не допомагали. Говорив я також так тихо, що важко було розібрати, чого я хочу. Але Бог не позбавив мене Своєї ласки. Хтось порадив батькам повести мене до старенького фельдшера Марищака. Запріг батько коні, помостив на возі багато соломи, застелив рядно, мама поклала кілька подушок, положили мене на тих подушках і повезли мене обоє батьки до того Марищака. Коли в'їхали в подвір'я, то впала мені в очі старенька Марищаківа хата і я подумав: – «О, Господи, коли не вилікували мене прославлені лікарі, то що може допомогти оцей бідний фельдшер?».

Назустріч нам вийшов шупленький, маленький на зріст фельдшер. Бачу, мати витирає хустинкою сльози, а батько скидає кашкет і вітається, а Марищак підійшов ближче до воза і говорить до мене:

– Ну, козаче, вставай та підем до хати!...

– Я не можу йти! – відповідаю пошепки.

– Хто тобі сказав? Можеш, можеш, ось вставай! Через місяць і бігати будеш.

Я піднявся на руках, спустив з воза ноги, а Марищак і тато взяли мене попід руки і повільно ходою пішли до хати. Довго вистукував та оглядав мої ноги старенький фельдшер, а нарешті сказав:

– Візьміть півокову пляшку і вкиньте в неї маленький кусочок сала, а завтра раненько понесіть її в ліс та поставте у муравлину кучу. Коли за годину налізе туди комарів (муравлів), – заткніть її корком і несіть додому. А оце, – подав він татові папірець, – рецепт. Зайдіть із ним до аптеки і там вам дадуть пляшку денатурату, спирту. Цей спирт вилийте в пляшку з

«комарами», заткніть корком і поставте на черинь на сутки. Через добу цей спирт буде вишневого кольору. Рано і ввечері робіть хлопцеві солоні купелі в глибокій та широкій кадці (діжці), щоб вода сягала аж до шиї, а зверху діжку прикривайте рядном. Вікна й двері у цей час мають бути закриті. Через годину нехай він іде на піч у гаряче просо розітріть його отим «комаровим маслом». Ручуся вам, що через місяць він буде бігати, як молоде лоша.

До мене Марищак звернувся і сказав: – не журись, козаче, ти через місяць прийдеш до мене пішки. Він так упевнено пророкував моє одужання, що моя безнадія зразу зникла, а натомість зродилась віра, що цей чоловік спасе мене від недуги. Я навіть спробував сам іти до воза. Але тато все-таки підтримував мене, боячись, щоб я не впав. Все було зроблено так, як приписав фельдшер Марищак – тепер рано і ввечері моя бідна матуся гріла воду, наливала півкадки окропу, розводила холодною водою, занурювала мене туди, вкривала рядном, а потім висаджувала розпареного, як курча, на піч і там натирала тим «комаровим маслом», чи пак олією, а вірніше – настоєм. Після того вкривала і я почував себе таким безсилим, що й маленький вітрець здається звалив мене з ніг.

Так проминуло 24 дні без видимих змін, але я, лежачи на печі, подумав – а чи не міг би я сам устати і пройтися по хаті? Боязко почав я злазити з печі, а потім, з лежанки на долівку, став на ноги – наче тримаюся, і не болить мені нічого! А ну ж пройдуся по хаті! Почав ходити. А тут і мама надійшла відчинила двері й побачивши мене серед хати, розгубилася – чи втішилася, чи злякалась, а коли я засміявся, то кинулась миттю до мене, і з радощів почала плакати. . . .

– Івасю, ну як тобі? Хто ж тобі допоміг зійти на долівку? Як же воно... . О, Господи, слава Тобі!.. Иди, синочку, на піч, щоб, бува, лиха не накоїв собі!..

Від радісної несподіванки мама розгубилася, витирала пазухою рясні сльози і це її зворушення передалося мені – я також заплакав, а щоб приховати свої «плачі» пішов на піч. Тим часом мама, переповнена щастям, поспішала розказати сусідам

про моє «воскресіння». Посходилися сусіди й сусідки і я мусів і перед ними показати своє чудесне виздоровлення. Сусід Федь вимахував рукою сварив попередніх лікарів оповідав про батькові переживання:

– От бачте, скільки тих грошей дядько Демид вивозили багатим лікарям, а вони тобі хоч би що... вже й надії не було на видужання хлопця. А вчора дядько Демид мене й самого перелякали, – кажуть «Федю, чи ти не продав би мені цієї дубової колодки?» А я кажу: «А навіщо вона вам». А вони самі в плач: «Та хрест синові... Не легшає йому... Я вже й до хати боюсь заходити ...то вже стара з ним сама возиться, але каже, що, мабуть, нічого з цього не буде». Аж мені стало важко на душі й кажу їм: «Ну що ж, якщо така Божа воля, то візьмете». А тут тобі диви! Так тебе вже нічого не болить, Іване? – не виходив з дива дядько Федь:

– Нічого, ось бачите, як я вже ходжу, – переконував сусідів вчора і почав перед ними скоро ходити. Тітка Килина і старенька баба Мотря христилися і примовляли:

– Отака то Божа воля! Он дірка в сволюку! – хоч би не наврочити. Оце ж буде радості, як приїде з поля Демид! Іди, іди, дитино, на піч. Що тобі зварити?

– Я їсти не хочу... – відмовлявся я.

– Треба, треба, сину, їсти! Ось глянь у дзеркало, який ти блідий. Може, ще колись у церкві заспіваєш «Розбійника».

Всі сусіди порозходилися, а я знову пішов у своє логвисько на ніч.

Батько не виявив бурхливої радості, коли побачив, що я вже тримаюся на ногах і ходжу по хаті, бо сумніви глибоко засіли в його свідомості й він звик до невідступної думки, що син його буде, як не цілковитим калікою, то півкалікою, а для нього це був тягар і моральний, і матеріальний. Батькові все не вірилось, що я здатний був цілком одужати. Але прийняв ще вісім купелів і на цьому закінчилося моє лікування – ноги не боліли і горло поправилось так, що через тиждень я вже читав у церкві «Часи» та співав на криласі, а ще через тижнів два пішов з батьками в поле. Всі люди зглядалися на мене як на якийсь

чудо.

Прийшов серпень, я знову готувався в дорогу, на від'їзд до семінарії. Не смів я вимагати від батька якоїсь обнови, бо моя хвороба висосала з батьківської калитки всі гроші до копійки та й опорожнився і мамин «вузлик». Хотілося мені мати хоч якісь хромові черевики, бо юхтові ніяк не пасували до уніформованого костюму й шинелі та ще семінариста 3-ї класи. Але що вдієш, коли хвороба випорожнила всі засіки? Одного дня я, збираючись до церкви, чистив старі черевики оглядав їх кругом і думав про себе: «І коли вже я їх позбудуся? Ще перед вступом до семінарії купив мені їх батько «на зріст», два роки я човгав у них, дві пари підметків виходив, а верх, як луб, хоч би тобі маленька дірочка, або шкіра репнула, то був би тоді привід говорити про нові черевики, а так ... Мама, як видно, відгадала мої думки і промовила:

– І черевики тобі треба було б купити, бо ці уже не підходять до цього вбрання. Та ще треба б зо-дві крамських сорочки, та й підштаників... А звідки його взяти тих грошей? Треба радитися з татом – може позичимо в Йойни на нову пшеницю та овес, побачимо. Правду каже оте прислів'я: як бідному женитися, той день малий. Так отой нам з тією наукою, ох, Господи, Твоя сила... Є костюм, – немає черевиків, а як черевики появляються – костюм витреться й зблякне, ніяк одне другого не догонить. І то так все життя наше в злиднях та нестатках проходить. То родини, то христини, то весілля, то похорони. Років кілька, як бабу поховали, а цього року дядька, то хвороба твоя... І все дай та й дай, а вторгувати ні за що. Не дурно тато каже, щоб щодня десь у кузні на ковадлі кував ті гроші й то навряд чи вистачало їх на всі потреби...

Я мовчки вислухав мамині вболівання й пішов до церкви, а тато ще вдосвіта поїхав з жидами до міста Лінці по крам. Не знаю коли відбулася нарада батьків, але наступної неділі мама взяла кілька качок та молодих курчат, а тато мішок пшениці й поїхали ми втрьох до Лінець. Попродавши все, пішли купувати для мене черевики. Коли жид-крамар розкрив коробку з-під тоненького білого паперу показалися чорні блискучі

черевики, я не міг приховати своєї втіхи, а тато, взявши черевики у руку, зразу ж забракував їх:

То куди вони годяться! Шкіра як лопушина, – маленький дощ поприскає і черевики пропали, а про болото і говорити нема чого! Отак – так ... Це все одно, що викинути гроші в болото... . Насилу мама, я й жид-крамар вкоськали батька. Після цього почалося змагання татове з жидом за ціну, – били один одного по руках, тато виходив з крамниці, потім вертався, знов бив жида в долоню й набавляв то десять копійок, то злотий (15 коп.), а жид у свою чергу по стільки копійок зменшував ціну від початково заправленої. З кожним плесканням по руках тато казав: «Ну, ей-ей більше не дам», а жид і собі: «Оце останнє моє слово! Ну ну! він мені дає заробити! Моєму ворогові це заробіток! Щоб я так жив, що я своє втрачаю! Ти віриш, чи ні?»!

Жид за черевики заправив чотири рублі, а тато давав два і поки дійшло до трьох то тато разів десять виходив з крамниці на дорогу, а жид вибігав і завертав його назад. Коли нарешті зійшлися на ціні, то тато розчервонівся і витирав з лоба піт та й жидові-крамареві теж росило злоба. Ми з мамою стояли коло крамниці й терпляче чекали, а у мене вже кишки «гнали голодний марш» і я думав, що додому їхати ще вісімнадцять верст... . Тут же батьки купили мені ще й шкарпетки за 10 коп. та й рушили до воза, але по дорозі тато зайшов до сидух, що продавали варені фляки (кишки, печінки, легені) й ми, зголоднілі після торгу, взялись обідати на возі. Фляки були смачні, закусили ще їх пирогом із яблуками і вже можна було їхати додому та мама нагадала, що треба купити мені сорочок і спідньої білизни. Вже, мовляв, як мед, так і ложкою! Батьки пішли самі купувати для мене білизну й сорочки, а мене залишили на возі пильнувати нові черевики, щоб яка зла душа їх не потягнула з воза. Я сидів щасливий – матиму порядне взуття, в якому не сором і між люди піти. А то було зайду до родини Бевзів, що їхній батько був за лакея в пана, а в них підлога аж сяє, а я стану своїми черевиками, підбитими залізними підковами та й нароблю на підлозі знаків. А ще як візьмуть мене дівчата до танцю, то вже так пошкрябаю ту блискучу підлогу аж

жаль за серце бере та й самому соромно. А одного разу дякові дівчата схопили мене за руки і давай учити танцювати краков'яка – крутили, обертали мене то в один, то в другий бік, а самі тільки ахкають та хустинками сльози витирають. Одна було поволоводить мною та й передає другій, а друга – третій і відходять після того в куточок та черевички скидають і пальці свої труть. Я думав, що вони хочуть мене в танці втомити, але, хоч і чуб у мене був мокрий, вирішив таки їх усіх перетанцювати» і ще сильніше вистукував закаблуками та ногами розкидав. Так я «викаблчувався» поки й сорочка прилипла до тіла та кланявся з манерами кавалера доброго тону. А тимчасом хлопці й попова племінниці, що пригравали до танців на гітарі й балалайці, реготалися аж за животи бралися. Навіть стара дячиха спостерігаючи, як я танцюю з її дочками, заходилася від сміху, опершись на одвірки. Нарешті залишили мене мої партнерки й побігли разом з усім товариством до другої кімнати, де зчинився веселий галас і сміх. Сів я на стілець віддихатись і, витираючи рясний піт хустинкою, сподівався почути кілька компліментів, але стара дячиха регочучи сказала:

– Молодець, добре танцювали ... через рік будете добрим танцюристом!...

Кіндрат узяв мене під руку і ми вийшли на свіже повітря:

– А де ж дівчата, Кіндрате? – спитав я.

– Та в кухні мочать ноги в холодній воді, – зі сміхом відповів він. – Ти ж їм у запалі танцю всім повідстолючував пальці й синців наробив. От вони й пороззувалися і холодне до пальців прикладають – так стара дячиха порадила...

– От таке! – зникновів я. – А чому ж ти раніше мені цього не сказав? Я б залишив той краков'як, хай йому грець...

– А хіба ж я знав, що так воно буде, – виправдовувався Кіндрат. – Ти, Івасю, тим не переймайся, нехай знають як над мужиками сміятися! Дячиха найбільше бідкається, що ти підковами підлогу попоров і Вірині «туфлі» попсував.

А проте, хоч мої старі черевички й чинили мені неприємності в товаристві, я й далі бував бажаним гостем і дівчата мене не цуралися. Тепер же придбавши новеньке гарне

взуття, я любувався ним і думав, що вже не буду мати такого клопоту і виглядатиму, як справжній кавалер.

Ось я вже і в третій клясі семінарії. Праці багато, бо крім головніших предметів добавилися ще спів, музика й гімнастика, – на них також треба часу, нема часу, як то кажуть і голову почухати. Кіндрат, якому я два роки помагав у навчанні, тепер почав доганяти мене в успіхах, – тільки одну математику робимо вдвох. З третьої кляси почалася практична педагогічна праця у зразковій школі, але Кіндратові вона не давалась: конспект укладав добре, а на практиці все йому йшло «навпростець», критика й зауваги щодо методів та способів навчання дітей не помагали йому і зводили його практичні виклади нанівець. Тільки його здібності в науці виручали, бо вивчав він добре і педагогіку й методику, пропедевтику й дидактику, але практично їх не дотримувався й «вилазив» на трійку, або трійку з плюсом. Але все це було б нічого, та поведінка його в товаристві й відносини з колегами були нижче всякої критики – товариші його не любили й називали «щупаком» за злісну підступність і жорстоку мстивість. Не зносив Кіндрат, якщо в когось із учнів була ліпша шинель – усього сприту докладав, щоб знівечити її: то гудзики «з м'ясом» повідрізає було, то кине під вішак і ноги об неї витре, або й ножем штрикне кілька разів, дірки в сукні поробить. Але робив це тихцем, шито-крито – і шукай винуватця, як вітра полі! Таку шкоду робив він із кашкетами та взуттям семінаристів, але, хоч і догадувались що заподіяна шкода – це Кіндратова робота, та «не зловив – не кажи, що злодій».

На різдвяні і великодні канікули цього ж року мої й Кіндратові оцінки були майже однакові, крім співів – Полуведько не мав ані слуху, ні голосу, то вже й мирився зі своєю вічною трійкою.

Влітку я працював разом з батьками в полі, лише на кілька днів було їздив до Кіндрата в Боблів, як до колеги на відвідини. Батьки Кіндратові не заставляли свого сина-семінариста працювати в полі, та й він сам завжди знаходив причини, щоб відпекатися від роботи. Не любив він і сільського

господарства ні тварин домашніх, був до них не милосердний так, як і до людей. Одного разу зловив чужого собаку, наклав на шию петлю і прив'язав до вершка пригнутого грабка, а потім пустив вершок дерева із завішаним на ньому псом, який тріпаяся, скавулів аж поки не задихнувся. Кіндрат і його батько дивилися на цю езекуцію і реготалися... . Чужим котам Кіндрат відрубав сокирою хвост і тому навколишні господарі виїжджаючи в поле, замикали котів у хаті або в коморі. Всяка чужа тварина, що випадково забігала на подвір'я Полуведьків вибігала звідти скривавленою, чи то батьком, чи сином. Цей садизм був мені бридкий і не зрозумілий, – видно, передався він у спадщину від старого Полуведька синові... .

Одного разу, коли я був на відвідинах у Кіндрата, він сказав, що як тільки батько привезе снопи й скине їх у клуню, то візьмемо коні з возом і поїдемо у Немирів до кіна. Сонце ще було височенько, коли Кіндратів батько привіз снопи, скинув їх, дав коням на опалку оброку, а сам пішов у хату поїсти. Кіндрат зняв з дишля опалку, поправив на конях шлеї, кинув на віз соломи й рядно, вискочив на воза, а мене попросив відчинити ворота. Потихеньку почав виїздити, а до мене гукнув: – Івасю, зачиняй ворота та хутко сідай на віз! Коли я вже був на возі, Кіндрат дав коням по кілька батогів і чимдуж погнався в поле. Я, будши певним, що він пожалів батька і їде по снопи, зауважив, що на возі немає рубля.

А на чорта мені здався той рубель? Ми їдемо до Немирова на кінокартину! – зухвало гукнув Кіндрат. – А ти думав я по снопи поїду? Нема дурних – у мене канікули! До Немирова, яких сім верст, їхали ми спокійно, а як тільки в'їхали в місто, Кіндрата наче гедзь укусив – батоги з коней не сходили, віз не котився, а летів і люди тікали з дороги. Я тримався руками за полудрабок і кожної хвилини чекав що він ось-ось перекинеться і ми обидва полетимо під огорожу. А Кіндрат, як несамовитий бив коней і лаявся найогиднішою лайкою, якої я й не чув. Було мені страшно й соромно, щоб бува не нагнатись на знайомих гімназисток чи гімназистів, або інспектора шкіл. Ось нарешті й будинок кінотеатру. Ми злізли з воза, обібрали на собі

солону, а коні відсапувалися, як після важкої кладі. Кіндрат чомусь увесь час сміявся ніби з насолоди. Повагом біля нас пройшов поліцейський, поглянув на впрілі коні, зміряв нас від ніг до голови, але покрутив головою і пішов. Виявилось, що кінокартина має йти не сьогодні, а завтра – про це сказав нам якийсь працівник кінотеатру.

– А сьогодні? Запитав Кіндрат.

– Кажу ж, що завтра. Який дурень вам наговорив, що сьогодні? – з нетерплячкою повторив чоловік.

– Та не дурень, а я сам читав афішу, що буде сьогодні! – гукнув Кіндрат.

Ну, хлопче, тобі ще треба повчитись читати... – розсердився чоловік. У відповідь йому Кіндрат брудно вилаявся і пішов до воза. Додому спочатку їхали підтюпцем, але попереду Кіндрат зауважив гурток гімназисток, які весело розмовляли й сміялись і він вирішив, очевидно, помститися на них за свою невдачу: збліднувши від люті, він дав коням два батоги, натягнув віжки й коні полетіли, як шалені, а Кіндрат, спрямовуючи воза до гурту дівчат, на всю губу вигукував вульгарні слова і матірню лайку. Я ліг на воза й затулив вуха, щоб не чути його гидких слів, а коли ми проминули гурт дівчат, Кіндрат стримав коней і реготався мов несамовитий. Я поглянув назад – дівчата-гімназистки сполошено оглядалися, думаючи що це були якісь п'яні волоцюги, або недоумкуваті парубки.

– А чого це ти лежав на возі? – задеркувато спитав Кіндрат.

– Бо ти знову вирішив утяти «коника» при зустрічі з дівчатами, а я не хотів, щоб мене впізнали... . В тому гурті могли бути і наші знайомі.

– Ну й чорт з ними! – знову зареготався він. – А дісталось їм на горіхи, га? Нехай знають... – тут він додав кілька нецензурних слів. – Я хотів був заїхати на тротуар і зколошматити їхні ряди, та оця паршива шкапина не пішла...

Тут він почаствував бідну «шкапину» батогом, а далі ми вже поїхали без пригод додому. Тільки в'їхали на подвір'я, як тут і батько Кіндратів підійшов виступцем до воза:

– Кіндрате, де ж ти чортяко, ото роз'їжджаєш тими нещасними кіньми? Як той злодюга схопив коні й погнався, снопи нехай киснуть на дощі.

– Де той у чорта дощ? – сердито крикнув Кіндрат.

– Де! Де!.. ось, може, й завтра пуститься злива, а снопи в полі! Тоді підеш розставляти снопи та сушити на сонці?.. Вже засвербіло тобі?... Добре їхав, що аж мило на конях позасихало! Не заводь їх у стайню, нехай трохи вистигнуть та тоді треба напоїти...

Ви ось не кричіть, готуйтеся і поїдемо з вами завтра ввечері до кудлаївського попа в гості. Ось і Іван чув, як запрошував мене піп, щоб завтра з вами приїхати до нього в гості... – почав Кіндрат плести видуману історію.

– А там і для мене буде якась опенька? – зареготав на все горло старий Полуведько. – Може хоч на старість погуляю з панами. А скільки у нього того череп'я?

– Чотири, скільки ж! – розуміючи батькові терміни відповів Кіндрат.

– Оце наплодив їх! – знов зареготав старий. – чотири дочки та четверо парубків – хоч у восьмерик запрягай! А на котру ж годину там треба бути?

– Та як добре смеркне і ми повинні бути там, – відповів Кіндрат.

– Ну, то ти вже напоїш коней, а сіна я сам занесу, – миролюбним тоном сказав старий, йдучи до клуні. Кіндрат втішився, що в суботу ввечері буде в Кудляях.

– Ну для чого ти батькові сплів історію, ти ж того попа і в очі не бачив? Може статися, що ми з батьком приїдемо, а їх і дома не буде, – сказав я.

– Не біда! Всі ж вони не вийдуть, хтось таки в дома буде, а батькові що? Йому найголовніше, що він посидить у попа в хаті за столом, а потім усім буде хвалитись, що ось, мовляв, вже й попи його до хати запрошують та вгощають. Звичайно це все він буде завдячувати мені... А батько гоноровий, ти його не знаєш, Іване. Він може скинути хуру сіна й на чужому полі, не довести додому, аби тільки йому сказали, мовляв завертай,

Микито, коні і й одвезеш попових баришень, чи якогось там чиновника до якогось директора, чи посесора в гості. Йому даватимуть їсти в робочій кухні, а він хвалитиметься, що його пани частували та розпитували про сина – як він вчиться та чим думає бути. А якщо там були б дівчата, то пів року буде видумувати. Як дівчата одна поперед другої підходили до нього й також розпитували про мене, скільки мені років, чи довго буду ще вчитись, чи маю наречену, чи думаю по закінченні семінарії одружитись та все припрошували до поданих страв, а він дякував і пальці облизував, мовляв, таке все було смачне. Й батько – хвалько, він тепер хоче мною хвалитися та хизуватися, до панів липнути.

Я слухав Кіндрата і в моїй голові не вкладалося – як можна дійти до такої підлості, щоб з цинічною егоїстичністю син міг так холоднокровно, без гризоти сумління виставляти на посміховище батька, який потурав синовим примхам і турбувався його ж таки долею ціною своєї важкої праці. Я бачив, що Кіндратові було байдуже до чести батька чи матері, добробуту родини, він міг знущатися над тими кіньми й загнати їх у бігу до скону, не думаючи про те, яку велику шкоду він цим зробить у батьковому господарстві. Для нього головне було – досягнути бажаного, діп'яти хвилевої забаганки, чи витівки.

В останнім клясі семінарії, майже кожен з нас задумувався – як то доведеться працювати, адже педагогічна праця була не легкою і відповідальною, без усякої опіки. Я, особисто, відчував навіть якийсь острах перед тим неминучим часом самостійного життя й праці. Але, розмовляючи з Кіндратом, я переконався, що він ані трохи тим не турбувався, бо вчителювати не думав, а мріяв бути поетом не меншої міри, як Пушкін, чи Лермонтов. Твори цих російських поетів він любив читати, знав багато з них на пам'ять та й взагалі читав досить багато і мріяв про життя у місті, а про сільську школу навіть і не думав.

В семінарії нам пощастило мати вчителя історії Кохана, свідомого українця, що по неділях збирав нас до кляси і читав «Кобзаря» Т.Шевченка, чи уривки з історії України, зокрема з

доби гетьманщини. Тому, що в семінарії був досить ліберальний рух, ми, семінаристи, часто залюбки співали українські народні пісні, а я в гурті товаришів читав твори Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, або заводив розмову про боротьбу нашого козацтва з поляками чи москвинами. Кіндрат завжди уникав тем з української історії, а коли ми дискутували між собою, то завжди зводив якусь бучу, щоб тільки перешкодити нам. Його історія України зовсім не цікавила.

По закінченні семінарії ми розбрелися хто куди. Я дістав посаду вчителя в селі Олександрівці за п'ять верств від дому. Мій молодший брат Тусько вчився у ремісничій школі й моїм обов'язком було матеріально допомагати йому. Кіндрат думав поступити до Лісного інституту, але на конкурсі провалився й силою обставин мусів скоритися долі й так піти вчителювати. Про Педагогічний інститут він і слухати не хотів.

Погоня за «мазепинцем».

В семінарії був у мене приятель Г. Полетюк. Він завжди уважно слухав мої розповіді про історичну боротьбу нашого народу і в його уяві я був «героєм майбутніх змагань України з-під московської неволі». У своєму деннику Полетюк так і писав про мене, даючи мені найкращу характеристику. Він також по закінченні семінарії пішов на вчительство і там заприятелював з молодим священиком-лібералом. Не знаю докладно чому між ними обома одного разу в приміщенні Полетюка зав'язалася гостра суперечка, що дійшла мало не до бійки. Наслідки цієї суперечки були дуже погані і, зокрема, мали вплив і на мою долю. Моєму татові якийсь верхівець привіз листа адресованого мені й сказав: «прошу передати цього листа Іванові сьогодні, а в крайньому разі – завтра. Нашого вчителя вчора заарештували (Полетюка), можливо така доля спіткає і вашого сина». Другого дня батько привіз мені того листа і сказав про арешт Полетюка. Переданий мені лист був від Полетюка, він писав: «Іване ! Мій піп спровокував мене на бій. В часі цього побойовища він схопив мій денник, де я писав – які ти привозив з дому книжки, «Кобзаря», історію України і описав тебе як героя майбутніх

змаганнях з Москвою за волю нашого народу. Вибігаючи з хати з моїм денником, цей московський агент вигукнув: «Тепер ти і твої товариші-мазепинці в моїх руках – всі підете на Сибір з вовчими пашпортами!»... – Ховай, що маєш. Жду арешту. Держись, Іване! Твій Г.П.».

Деяка українська література була вдома, але час наглив і я зразу ж поїхавши додому, закопав її у клуні, а батько мав закласти снопами те місце. У школі я все своє листування спалив, а книжки переніс до господаря, де я обідав і вечеряв, тобто наймав прохарчування. По кількох днях до школи під'їхала бричка з волосним старшиною і писарем. Я зразу догадався з якою метою приїхали ці гості, але до «гостини» я був уже підготований. Була весна, день погідний, теплий і «гості» попросили чогось напитись. Я запросив їх до хати «трохи відпочити», а сам пішов до кооперативи купити оковитої і чогось на перекуску. Додому повертатися не спішив, бо знав, що у моїй відсутності «гості» будуть переглядати мою бібліотеку й переглядати всі шухляди й шухлядки. Коли за хвилин сорок я повернувся, то побачив що «гості» переглядали мої журнали «Ніва» і «Всемірная панорама» – популярні російські видання.

Я вибачився, що трохи забарився. Старшина посміхнувся і сказав:

– У вашій хаті така прохолода, що я не мав би нічого проти, щоб ви пройшли на годину пізніше. Тим часом я приготував холодної закуски і почали чаркуватися. За чаркою в старшини й писаря розв'язалися язики і кожен про щось мені натякав. Та, видно, боялися один одного, стримувались і далі натяків не йшли. Аж десь далеко пізніше, мабуть у 1918 році, колишній старшина розказав мені чого вони до мене приїздили.

Я ідеалізував особу вчителя на селі. На шкільній лавці в мене виробилося й оформилося тверде завдання – закінчити Педагогічний інститут і вчителювати тільки на селі, щоб збудити це темне й убоге селянство, дати йому в руки книжку і розводити в ньому любов до науки і знання. Я мріяв про те, як я в неділі та святочні дні буду влаштовувати, тихцем звичайно,

збір молоді й читатиму історію нашого народу, «Кобзаря», байки і оповідання українських письменників, співатиму з ними народні та давні козацькі пісні, посилатиму здібніших дітей до двоклясової «вище начальної» містечкової школи, засную кооперативну крамницю, а там і другі села підуть за моїм добрим почином. Ні на мить не занедбував я думки про закінчення Педагогічного інституту, але почалася Велика імперіалістична війна 1914 року і обставини перекреслили мої мрії про дальшу освіту, – я мусів піти вчителювати, зараз таки після закінчення семінарії, в село Олександрівку. Воно лежало біля великого лісу, не було в ньому великих садків, не мало воно і своєї церкви, а належало до приходу села Лоївець. Отже я уважався тут і як за господаря, і за порадника. Староста завжди приходив до мене за порадою, а те, що потрібно було зробити для школи він виконував без жодної затримки. Дітей було багато, але я якось давав собі раду і діти мене любили. Я організував співочий гурток і сільська молодь щосуботи приходила до школи послухати наших пісень. Одного разу зайшов до мене староста і в розмові про школу сказав таке:

– Вам, мабуть, частенько ікалось, бо наша громада вас часто згадує.

– Добрим, чи злим словом згадує? – спитав я.

– О не злим, а тільки добрим, й усі дивуються, що ви молодий учитель, і так гарно ставитесь і до дітей, і до батьків та й до всієї нашої молоді. То було за попередніх учителів наші хлопці сходилися на вечорницях, напивалися, бились, а потім по судах волочились. А тепер усі біжать до школи, тягне їх туди. Мій Івась вже ось два роки, як залишив школу, а зараз кожного дня рейдає мені, що він хоче вчитися. А я й сам не знаю що його робити, бо він, бачте, переріс, йому вже соромно сидіти на одній лавці з малечею – обсміють... .

Добре, – кажу я – якщо він має бажання вчитись, то хай приходиться до мене щодня по школі – я буду його вчити і підготую до першої кляси двоклясової школи. Ця школа в Ситківцях, близьенько від Олександрівки і вам це навчання не коштуватиме багато, бо хлопець ходитиме додому, квартири

наймати не треба. А через два роки він закінчить цю школу й сам пробиватиме шлях до буття, принаймні, середньої освіти.

– Бачите, пане вчителю, він міг би явно закінчити цю початкову школу та до вас був учитель такий, що мало вчив дітей, – отак години дві хіба позаймається з ними, й тоді йде зайців бити. А було таке, що й по тижнях не вчив – ходив по дівчатах та по молодичях, а школа стояла на замку... .

– Гаразд, я підготую вашого сина до першої, а, може, й до другої кляси, – знов кажу я старості.

– А, пробачте, – скільки це буде коштувати?

– Нічого, – заспокоїв я його, – це мій обов'язок допомагати вам і вашому синові.

– Та як же це так... – довго чухав потилицю староста і було йому ніяково вийти з моєї кімнати, не поторгувавшись за ціну. Але я його запевняв, що для мене це буде великою приємністю вчити хлопця, який прагне знання.

У цій моїй школі було три кляси. Цього ж таки першого року мого учительства я мав до випуску вісім учнів, й старостевого Івана підготовляв до двохкласової школи, а молодших учнів підготовляв до переходу в старші кляси. Праці було багато. Вечорами сидів до 12-ї або 1-ї години, виправляв зошити, укладав програму на наступний день. Після різдвяних свят приїхав до школи повітовий «наблюдатель» і був приємно вражений що я, молодий учитель, так добре поставив школу і під оглядом навчальним, і матеріальним. Та, як то мовиться, – кінець діло «христить». Випускний іспит дав добрі наслідки: з восьми учнів четверо дістали похвальні листи та й інші четверо також успішно склали іспити. А Іван Гавловський, син старости, склав іспит до першої кляси двухкласової школи, – моя праця не пропала даром. Перед Великоднем я zorganizував у селі споживчу кооперативу і вона почала добре розвиватися. Протягом року заходили до мене сільські хлопці – я розказував їм історію життя нашого народу, читав вірші з «Кобзаря», байки Глібова, оповідання Б. Грінченка, А. Каценка, а потім вони й самі брали в мене ці книжки, та й помаленьку читали їх у своїх родинях. Але «шило в мішку не сховаєш».

Думка про дальшу освіту, про інститут, не виходила з моєї голови, а тому я й вирішив взяти собі в школу в затишному місці, а вільні години присвячувати на підготовку до вищої школи. Але сталося не так, як бажалося. Інтелігенції в селі не було і я заприятелював з молодим священиком Безбахом із села Лоївець. Чомусь він сподобався мені своєю ліберальністю – я вирішив одверто й щиро говорити з ним, висловлювати свої погляди на Церкву і віру. В цей час я захопився був поглядами Льва Толстого і студіював модний «кальвінізм». Священик у багатьох точках погоджувався зі мною і я з приємністю просиджував у нього ще кілька годин щодня і здавалося мені, що це чи не єдиний священик-ліберал серед маси старих, заскорузлих священиків з патріархальними поглядами на світ і життя. Та вкоротці виявилось, що я гірко помилявся – за цю помилку дбайливі руки мого «приятного ліберала священика» готували мені маршрут на Сибір, як «неблагонадьожного». Священик Безбах кривив душею зі мною, а фактично був донощиком до «власть імущих» та знайшлися і в той критичний час добрі люди, вирвали мої документи з духовної консисторії і я втік до Міністерства народної освіти у м. Кібіліч, де мені доручили завідувати школою. Було це далеченько від рідної хати – десь понад 70 кілометрів. Але незадовго довелося мені маршувати на фронт, – рятувати невідворотне становище «царя-батюшки».

Був це 1915 рік. Вдосвіта, 30 вересня, мій батько згорнув одержане червоне оповіщення, вклав у калитку, і, зашморгнувши її, повісив собі на шию й заховав для певності за пазуху – так робив він завжди із важливими папірцями. Він мусів ладнатися у дорогу до мене аж у Кібіліч. Перед тим він помолився богу, і як звичайно, похапцем їв затірку, погукавши на маму, що не добре вистудила її, мовляв через це, він попик собі піднебіння. Нарешті запряг дві невеликі шкапи, перехрестився до сходу й вирушив у дорогу до Кібіліча з тою проклятою повісткою, на якій було зазначено, що останній день оголошення до військового мобілізаційного пункту у м. Гайсині – 30 вересня. Батько спішив, бо їхати треба було 72 верстви, а в

дорозі могли статися різні несподіванки – то Каштанчик захворіє, то заколесник загубиться, то колеса порозсихаються і треба шукати річки, чи броду, щоб «замочити колеса», тобто, щоб шпиці набрякли у воді і не рипіли, бо можуть повискакувати із колодок. Батько мусів усе це передбачити, бо йому бувало й таке, що з подвір'я виїжджав ціленьким возом, а приїздив із стягненими мотуззям полудравками, бо в дорозі загубився стягель і щаблі почали вилітати, а п'ятьма пальцями стягля не зробиш – говорив він.

Приїхав до м. Кібліча мій тато аж під вечір. Перед самою школою дав кілька батогів лінивому Гнідкові, щоб як годиться, «з форсом» під'їхати до шкільної брами. У цей самий час шкільний сторож прибирав подвір'я і батько по-християнському зняв перед ним бриля і став голосно розмовляти. Я в цей час заправляв учнівські зошити, але зразу почув голос батька і вибіг на двір. Обцілувалися ми з ним і пішли обглядати школу і моє приміщення. Я думав, що батько приїхав до мене по гроші, аж виявилось що він привіз мені оповіщення про мобілізацію. Ця вістка не приголомшила мене, а навпаки – вона видалася мені порятунком від переслідування, яке почалося в Олександрівці: я здавав собі справ, що перехід у міністерство освіти – це тільки тимчасовий затишок, поки мої справи з духовної консисторії не перебере міністерство, бо тоді знову мала б розпочатися всяка таємна перевірка і слідкування за кожним моїм кроком, вже не священиками, а цивільними урядовцями. Тому єдиним спасінням для моєї безпеки була армія. Крім того, я увесь час мріяв, щоб у слушний час наступу перейти до австрійського війська, а там – потрапити до вимріяних «дійсних українців» до Галичини, звідки приходила хоч і не легально, українська література, де вільно звучала українська мова.

Про фронтові бойові небезпеки я тоді чомусь не думав, просто не уявляв собі тієї вогненної лави, яка нищила на своєму шляху всіх ідейних, безідейних, старших і молодших, офіцерів і рядових. Я жив великою мрією про світле майбутнє нашого народу, мріяв, що я, як маленьке кільце, частина тої великої ідеї, мушу і буду жити.

Увечері ми пішли з татом на вечерю до мого господаря – коваля за фахом, – у нього я харчувався. Вечеря була з трьох страв, а по всьому ще й чай. Батько був здивований такою багатістю вечері і не знав з чого почати. Він задивлявся на гарні срібні ведельця, ложку, ложечку, ніж і розгубився, не знаючи, що перше треба брати в руку. Щоб вивести його з неприємного становища, я взяв ложку і почав їсти суп. За ложкою пішли в рух ведельця, але тато побоявся, що ця річ буде неслухняною у непризвичаєній руці і вирішив брати куряче м'ясо власною п'ятірнею – так, як в дома. Серветкою він також волів не користуватися, бо вона була дуже біленька, – волів витирати пальці й вуса своєю хусточкою. Чай ми вже кілька років пили в дома і батько з ним впорався добре, тільки варення в чай клав не одну ложечку, а зразу три – любив солодке.

Після вечері я передав школу вчительці, попрощався з колегами вчителями і раненько, після світанку ми з батьком вирушили в дорогу до Гайсина.

– Івасю, ти ляж та передрімай, бо дорога не близька, – озвався до мене тато.

– Щось не спиться мені, тату, бо я все думаю як мені доведеться відбувати ту солдатську муштру, а там і воювати, стріляти у своїх же людей – українців.

– Ну що ж сину, на то Божа воля... .

– Божа воля, кажете? А я гадаю, що Бог створив людину і дав їй розум, душу, щоб без крові полагоджувати всякі непорозуміння – мирно, спокійно. Але багаті царі та купці не задовольняються своїм багатством, їм хочеться більше, та й значнішими хочуть бути, і від цього починаються розбишацькі напади одних на других, а потім і велика війна... . Але я, тату, воювати не буду. Всі вчителі й студенти, які йдуть до війська, дають обіцянку, що при першій нагоді будуть переходити до австрійців без бою. Ми, українці, дали товариську присягу, що будемо стріляти не в людей, а в повітря. Австрійський цар – Франц Йосиф – дав, принаймні, кожній підлеглий нації змогу вчитися своєю рідною мовою, а що дали нам російські царі? Злидні, безправ'я, пограбували наші культурно-історичні

надбання, зліквідували наші школи, нав'язали нам свою, чужу нам, мову, а тепер вимагають нашої крові... .

Батько слухав мої ніби виправдовування до задуманого вчинку, звільна помахував батіжком і підганяв Гнідка, що час від часу попускав посторонки і передавав усю вагу воза щирому Каштанчикові.

– Ой, сину, сину! Нічого ти і всі нічого не зробите отим багачам та всяким князям, – зітхнув батько. – Легше бідному пройти через вухо голки, ніж дійти до правди і справедливості. Кармелюк бився за правду, а що вийшло? Або ось наш сусіда Михайло Парамійчук: боровся, боровся з тією неправдою, ганялися за ним і попи і пристав, і вся повітова поліція була на ногах, щоб таки зловити його, а він бідолаха мусів кинути вчительство і дай Бог ноги... . Тільки військо й спасло його від вічної каторги. Зразу теж його всі люди шанували, не знали де посадити та чим угостити, а коли став у загони, усі відвернулися від нього. Щоб не родичі та добрі його товариші, то не мав би де й переховатися. Так і тобі, і тим студентам може статися. Краще залиш лихі думки, Івасю, живи так, як більшість людей, бо як там приповідка каже: «Один у полі не воїн» або «Тростиною обуха не переб'єш».

Ще довго ми з батьком продовжували б нашу дискусію, та сонце поволеньки почало висуватися з-за обрію, а в'їдлива рання мушня напосілася на наших коней. Батько заїхав в ставок напоїти коней та замочити колеса, а потім уже жвавіше підганяв їх щоб до полудня заїхати до міста Гайсина та в заїзді перестояти полудневу спеку, а потім і додому рушити. Прив'язавши до батога ж гілку ліщини, він увесь час вимахував нею над кіньми, поцмокував губами і примовляв:

– Вйо, маленькі, лиха б вам не було! Но, Гнідий! А, сто сот вашого батька... . Но, діти, но!... от проклята мушня – і де вона взялася? Мабуть таки буде дощ... .

Я сидів, заглибившись у власні думки, роздумував над історією свого народу, вимальовував у рожевих мріях прийдешню красу життя у власній, самостійній державі. В моїй голові, як у калейдоскопі, змінювалися картини багатих міст і

сіл, а в селах гарні муровані будиночки, навкруги них пахучі квіти, а далі пишні овочеві дерева, родючі ниви. А в селах гарні мощені вулиці, пішоходи. І міста будуть розкішні, гарні – такі, як можна тільки в казці вичитати. Не буде панів і не буде таких обідранців, що й зараз... . Отаке все мені мріялося аж до самого Гайсина.

Імперіалістична війна не подавала надії на шкоре закінчення, а навпаки – ще з більшою силою кидала свої вогнисті снопи, підпалювала та залучала у смертельні обійми все більше держав і народів, а вони, у свою чергу, в'язали і затягали мертві петлі на шиях своїх сусідів – держав, не втягнутих ще у ту бійню. Мої думки, що я їх висловив батькові в дорозі до Гайсина, склалися під впливом знайомства з українськими соціал-революціонерами – вчителем Петром Лисоволиком та односельцем Михайлом Парамійчуком, про долю якого згадував тато. Їхні погляди на війну та нашу національну справу були одностайні. А Парамійчук висловив колись їх дуже переконливо:

– Московський імперіалізм нас і нашу культуру нищив і буде нищити, а тому наша орієнтація повинна бути на Австрію. Наше завдання в армії – розхитувати дисципліну, вести пропагандистсько-просвітницьку роботу поміж українцями-військовиками за орієнтацію на Австрію. Для цього потрібно вказувати на життя і культурні здобутки українців-галичан під Австрією та подавати живий наочний приклад для порівняння – наше життя під Москвою. Потрібно провести цю роботу з такою силою і завзяттям, щоб солдати масово переходили в австрійський полон. Згубна війна для імперської Росії – це наше життя.

Саме це гасло і таку орієнтацію я глибоко заховав у своєму серці, знаючи, що мені не оминати фронту. Після призову мене приділено до 2-ої Житомирської військової школи на вишкіл, яку я в скорому часі закінчив і в ранзі прапорщика мене було кинуте у згарище світової пожежі. Через місяць з маршового полку міста Вінниці мене направлено у Лейб-Гвардії Волинський полк. Тут і довелося мені «понюхати фронтового

пороху»: Волинь, Шельвов, Ковель, Дикі Лани ... Російська армія терпить поразку за поразкою і морально розкладається.

Настав 1917 рік, події розвиваються з карколомною швидкістю – «отреченіє» царя Миколи II, Лютнева революція в Росії. В армії я заявляю себе українцем, веду пропагандистську роботу серед солдатів-українців за виділення окремої національної української бойової одиниці. Колишні бойові друзі – офіцери-росіяни тепер стають моїми ворогами. Поручники Верещагін, Кіров (майбутній комуністичний провідник), Потакін, полковник Овсеев і Зерняковський, а також генерал Кушакевич навіть не відповідають на мої привітання. Але події, зокрема націоналізація армії, невблаганно чатують над російською армією, – розкладена, вона без бою відступає до Збруча. В районі Лянськоруня я ще пішов у останній бій зі своєю командою полкової розвідки, а після того забрав українців-вояків і разом з ними поїхав до міста Деражня, де всі ми влилися в українську бойову одиницю – 34-й армійський корпус під командою генерала П.Скоропадського.

Невимовна радість буяла в мені, що нарешті сповнилися наші віковічні мрії про наше українське самостійне національне життя. Але треба було лише глянути на тих здеморалізованих і недисциплінованих українських вояків – їхній бойовий дух скоро вивітрувався, надія на опір ворогові в бойових змаганнях помітно підупадала. Мені доручили формувати сотню і треба було не гаяти часу, бо частини російської армії, як саранча вкривали українські шляхи й зі зброєю безкарно грабували міста й села прямуючи на Московщину. Одного дня, підчас муштрових вправ, до мене наблизилась двоє військових з генеральськими погонями. Після віддання честі, рапорту, один з генералів запитав: «Якої ви частини?». Я відповів. – «Бачу, бачу, що гвардієць... Ну, допоможіть же мені якнайскоріше привести оцих анархістів у міцну бойову одиницю – цього вимагає час!». Це був генерал Павло Скоропадський.

За тиждень моя і ще кілька інших сотень нашого полку та полкова кулеметна команда були вже у бойовому поготівлі, займали стратегічні позиції і роззброювали 2-й гвардійський

корпус генерала Рауха, в якому я служив до переходу в Національну армію. Пригадую темні осінні дощові ночі, небезпеку з усіх боків. Найтяжче було обеззброювати кулеметні команди та гарматні дивізіони. Оскільки Центральна Рада в Києві війська не мала, цілком наявною була небезпека навали відступаючої російської армії. Ми спішимо до Києва, зупиняємось у Вінниці, Козятині, навколишніх селах і розквартируємо військо. Загородили дорогу і російське військо змінює маршрут відступу...

Кожен з нас живе тією думкою, що ось-ось зорганізується наша величезна Українська армія і Київ буде цілий, а вся зброя залишиться нашій землі. Кожен болоче переживає долю Києва – чи вистоїть він? Зароджується і думка про зраду. Але хто ж зраджує? Скоропадський? Центральна Рада? Ні, Центральна Рада не може зрадити, вона ж у такі важкі й непевні часи свідомо взяла на свої рамена історичну вагу – майбутню долю нашого народу. Та ж у проводі стоїть проф. М.Грушевський! Ні, Центральна Рада не зрадить!

О 12-й годині ночі – метушня, закликають старшин до штабу корпусу. Ідемо, спішимо, обмінюємося думками і радіємо – напевно завтра вирушимо на Київ! О, наш дорогий Києве, на днях ти поглянеш на своїх дітей-героїв, що готові віддати своє життя за тебе і за самостійну Українську Державу! Ось і штаб. Помітно сумний і якійсь пригнічений настрій, а генерал П. Скоропадський пройшов з похиленою головою і навіть не привітався... Виходить полковник штабу – всі стаємо на-струнко. Старшини хочуть відгадати причини суму й пригнобленості... В руках у полковника папірець. Тиша. Він читає: «Корпус демобілізується, старшини зараз дістануть демобілізаційні свідоцтва і можуть їхати до своїх родин на невизначений час... . Наші голови немов у чаду, а сум огортає душі вірних синів Батьківщини. Хтось запитав: «Хто дав таке розпорядження?» Полковник відповідає: «Центральна Рада». Знову питання: «Чому? А хто ж захищатиме Київ? А козаки?». Відповідь: «Теж завтра демобілізуються... Київ? Не знаю... Ми виконуємо розпорядження Центральної Ради...».

В залі залягла тиша, а у всіх запало в серце слово «зрада». Творити свою державу без військової сили, в колі ворогів, це – зрада. І це слово кожен із нас поніс у всі закутки української землі. А невдовзі Муравйов використав цю історичну зраду Центральної Ради і пішов на Київ, в обороні якого стали триста штиків – патріотів під Крутами і там же віддали за це своє життя. Банди Муравйова громили Київ, а Центральна Рада втекла і взявши орієнтацію на міліарну Німеччину, покликала на Україну чужинців розграбовувати українське добро, недограбоване російською армією.

Цілу зиму я мандрував по селах нашого Гайсинського повіту, організовував хати-читальні та засновував бібліотеки. Тієї ж зими відбувся повітовий з'їзд селян і робітників, скликаний українськими соціал-демократами і соціал-революціонерами. В ньому мав взяти участь і жидівський «Бунд» – сіоністська партія, але представники її навіть і не писнули, відкривши українцям очі на свою толерантність, як і всіх жидівських партій і угруповань до комуністів. Молоді жиденята брали на з'їзді слово, паплюжили Національну раду, і горланили «за власть советов», бо в Росії в цей час вже відбулася жовтнева революція і постала советська влада, а в ній Троцький обіймав визначне становище. По вулицях жидівська молодь і діти виспівували популярну в той час пісню «Смело ми в бой пойдем, за власть советов і как один умрем в борьбе за это».

Навесні 1918 року на Поділлі піднялося повстання проти польських легіонів. Треба сказати, що там кожен поміщик мав свою охорону, винаймаючи за гроші у війську польському, утримуючи сотню, дві, або й курінь, залежно від маєтності. Розбещені польські легіонери поводитися з українським народом зухвало, а часом навіть вчиняли самосуд над селянами. Села Колюжів та Дзвониha постали першими за вбивство селянина з села Стрільчинець – Заїчка. Цілий день у Немирівщині гуділи дзвони. Озброєні рушницями, вилами, косами селяни роз'їжджали по селам і піднімали народ до повстання. Затремтіли серця польських легіонерів, бо «чорна»

хмара насувалася на них зі всіх сторін. Вістун-верхівець сповістив мене про події у Немирівщині, а за годину і в Гайсинщині загули церковні дзвони тривоги й небезпеки. Я зібрав кілька десятків добре озброєних селян і на восьми підводах узяли напрям на місто Немирів. Хлопці були веселі, співали військові бойові пісні, бо серця їхні запалювалися помстою «псякревам» за самочинні вбивства та за їхнє зазнайство.

... Ось висока могила, згадка про Богуна, «коліївщину» та вславлену гайдамацьку боротьбу, а при тому згадувалося і про полковника Палія й тодішні події на Немирівщині... З грудей почувися глибокі віддихи, кілька з тих, що їхали зі мною на возі почали гризти нігті, або «стригти» зубами солому, - це була ознака нервовості й люті. Ось Липки – широкий тракт з міста Брацлава на Немирів. В селі Велика Бушинка назустріч нам мчить верхівець, повідомляє, що з немирівського костела строчать кулемети. Моя команда дістала наказ зайняти Липки і о І-й годині, підтримуючи зв'язки з сусідніми відділами, обережно просуватися до Немирова для облоги костела, в якому заховалось кілька сотень добре озброєних польських легіонерів. Залоги, розташовані праворуч від мене, призначено було для облоги палацу княгині Щербатової, звідки також пролунало кілька рушничних пострілів. Тут наш терпець увірвався і ми вже перед першою годиною розстрільнею рухалися до Немирова. Дальші події розгорталися блискавично – польські найманці-легіонери не встояли перед українським натиском, костел було обложено, частина поляків утекла раніше, решта або гинула або розбігалася по садках, а далі по лісах аж до польського кордону. Разом з легіонерами утікали і польські магнати, залишаючи свої маєтки. Пізніше панські палаци перетворено було під школи, чи шпиталі. Так було в Ситківцях, Мельниківцях: маєтки панів Яловіцького і Червінського зайнято було під школи, палац княгині Щербатової також було використано для середньої школи. В Ометинцях у колишньому маєтку самітника-пана Червінського, оточеному розкішним парком, було відкрито шпиталь.

Серед подільських магнатів, княгиня Щербатова не належала до польського панства, вона була російського походження і не побажала нікуди втікати. Відома своєю широкою філантропією, вона щедро роздавала селянам і ліс на будову, і харчі на свята для бідних родин, влаштовувала курси вишивання тощо. Хоч її кільканадцять фільварків і дозволяли на таку широкозакроєну щедрість, місцеві поміщики називали її «дурною бабою, яка роздає своє добро». Попри все, це не врятувало княгиню від насильної смерті – більшовики її вбили.

Подорожі по селах повіту знесли мій організм, а до того я ще й захворів на черевний тиф який, вимучив мене до краю. А про те, поволі я таки «встав на ноги».

Влітку того ж 1918 року силами Київської української професури в містах Гайсині і Брацлаві влаштовуються тримісячні курси для провінції. Я зразу подався до Брацлава, де зустрівся з колишніми своїми друзями – Кіндратом Полуведьком і Максимом Біликом. Тут ми домовилися разом вступати до Кам'янець-Подільського українського університету, але на курси я вирішив поїхати до Гайсина, де були кращі професорські сили. Знаний професор Левицький читав лекції з педагогіки і методики, а історію України та історію письменства – знана професорка Мірза-Авак'янц. Це були видатні наукові сили і на їх лекціях аудиторії були переповнені. Постаті цих двох учених ніколи не забудуться і не згаснуть у моїй пам'яті. Слухачі проста впивалися цими лекціями і коли дзвоник видзвонював кінець, то сотні уст запитували – Це вже кінець? Так скоро! А чи завтра будуть ваші лекції?... І проф. Левицький, і проф. Мірза-Авак'янц, яка, до-речі, була надзвичайно вродливою жінкою, – обоє вони кинули в народ великий сніп світлого проміння на минуле і сучасне нашої батьківщини. Це був цілющий еліксир, що багатьох блудних синів повернув у лоно Матері-України.

Настала осінь. Я кинув учительство і вступив до спеціальної кляси української гімназії у Брацлаві – за рік вона мала підготувати до одержання атестату зрілості, а тоді, вже без перешкод, можна було вступити до Університету. Тут я знову

зустрівся з Полуведьком та Біликом, а також із Заїчком із с. Дзвоники. Кіндрат Полуведько жив бідно і я мусів взяти над ним матеріальну опіку – потрібно йому було і одягу, і взуття, та й грошей. Гімназійної професури було мало і сам директор Добровольський почав утрачати надію, що атестаційна кляса виправдає покладені на неї сподівання. Полуведько взяв у мене певну суму грошей і зник з гімназії, а я в жовтні того ж року поїхав до Кам'янець-Подільського Університету і записався на історико-філологічний факультет. Але в той час університет вже був укомплектований і ректор, професор І.Огієнко запропонував мені залишитися на передпідготовчому курсі з тим, якщо хтось із студентів вибуде, то я буду першим кандидатом. Я радо прийняв цю пропозицію, але сталося не так як бажалося.

Були це часи Гетьманату – урядування гетьмана Павла Скоропадського. Революційне бродіння в німецькій окупаційній армії, незадоволення селянства і робітництва поступуванням гетьману, а також загроза більшовицької навали з півночі – все це привело до переконання гетьмана – утворити свою Українську армію. І саме тоді мене, як старшину, мобілізовано до Армії. Багатьох старшин відправлено на станцію Жмеринка в старшинську групу що складалась із 350 старшин. Це була сильна бойова команда, що не потребувала ніякої підготовки і в кожній хвилині могла й стати на бій з ворогом. Але тоді, коли до нас дійшла чутка, що Симон Петлюра врятований і гетьман Скоропадський уклав військовий договір з генералом Денікіним, то бойовий дух нашої команди ослаб і в один осінній вечір сталася велика несподіванка для Гетьмана. З Києва до Жмеринки вночі приїхав вістун, зайшов до нас у казарму і закликав стати по боці Петлюри, обеззброїти гетьманські броневики на станції Жмеринка та виступити на облогу Києва.

Я перший дав згоду, схопився за рушницю, заклав в обойму патронів, але затвор зрадив мене і стався вибух у стелю. Я дав команду чоті – до лаштунку, а за мною пролунали команди й інших чотових. Кожен чотовий з'ясовував сучасне військово-політичне становище і пропонував – хто вірний

Гетьманові – може вийти зі строю і залишитися в Жмеринці, а вірні Директорії зараз же мусять вирушити до Києва і стати в лави війська Директорії. З моєї чоти вийшло шість старшин, заявивши, що вони залишаються вірними гетьманові, а з рештою – 25-ма старшинами я негайно пішов обеззброювати броневики: за яких 5 хвилин ми обеззброїли два броневики, інші два броневики обеззброїв поручник К. (точного прізвища його не пригадую). В моїй чоті був і хорунжий Максим Білик.

За півгодини ми вже їхали на Київ. На кожній станції нам відкривали семафори для вільного приїзду. На станції Попільня ми побачили трупи вояків-українців, це були жертви недавнього бою гетьманців з військом Директорії... Не пригадую тепер на якій станції нас прийняв Головний штаб Директорії, але запам'ятався мені генерал Осецький, як пізніше я довідався він був прихильником УКП (української комуністичної партії). Він пускав у свій штабний вагон, старшин групами по 5 осіб і давав пояснення про «нашу платформу», мовляв ми – це українські більшовики... Така концепція генерала Осецького гнітюче впливала на старшин і сіяла деморалізацію. На щастя, в наступних боях ця настанова генерала Осецького зникла без сліду, бо оточення і реальна дійсність промовляли зовсім інше.

...В Білій Церкві було організовано курінь Січових стрільців, що нараховував 250-300 вояків. У проводі були полковник Є. Коновалець, капітани Рогульський і Кучабський. Саме на станції Попільня курінь Січових Стрільців вступив у бій з військами гетьмана – свіжі могили полеглих, а в них – каски, ми й бачили, проїжджаючи ту станцію. Ми влилися в курінь Січових Стрільців. І мене й Білика приділили до сотні галичанина – поручника Сташинського – колишнього студента, завзятого і симпатичного молодого чоловіка. Наша сотня стояла з боку Волошинського монастиря. Кругом Києва копали шанці. Гетьманське військо було пасивне і тому ми щодня все ближче підступали до Києва, звужуючи перстень оточення. Навколишнє селянство дуже прихильно ставилося до нас – щодня привозили нам обіди й вечері на передову лінію. Нашим військам доводилось виконувати подвійну роботу: обеззброювати

німецькі ешелони які йшли з півночі до Німеччини через Київ та тримати фронт із відступаючими гетьманцями. Це було не легко, бо озброєнні німецькі війська не хотіли добровільно віддавати зброю, доводилося знімати військо з передової лінії і виставляти його проти німців, щоб не допустити до прориву цих ешелонів. За два чи три тижні гетьманське військо здалося, а сам Гетьман Скоропадський вилетів літаком до Німеччини.

О 12-й годині ночі наше військо підійшло під самий Київ. О 1-й годині ночі мені було наказано пройти із сотнею по Хрещатику. Серединою вулиці проходити було не можна, бо залишенці-білогвардійці обстрілювали нас із вікон дахів. Довелося двома розстрільнями йти попід будинками. О 4-й годині ранку я дістав наказ вирушити з сотнею до Кадетської Рощі і в Кадетському корпусі обеззброїти російських старшин. За годину ночі три наші чоти оточили Кадетський корпус, а я з однією чотою пішов до середини приміщення. Всі старшини були у повному зборі. Генерали і полковники озброєні, вишикувалися по одній стороні зали, а молодші старшини по другій, у коридорі перед дверима зали, я вишикував чоту і під команду «струнко» ми увійшли до зали. Виструнченим російським старшинам я відрепортував, що від імені Директорії Української Народної Республіки пропонується їм здати зброю. Старші офіцери зразу ж почали складати пістолі й шаблянки на стіл, а за їхнім прикладом це зробили й молодші офіцери. Я попередив їх що можуть спокійно відпочивати. З цими трофеями сотня з піснею маршувала на Печерськ до інженерних касарень.

Одного ранку я, проходивши Хрещатиком, на своє велике здивування, зустрів знайомого офіцера Лейб-гвардії з Волинського полку капітана Павлова. Він був зодягнений у пальто із закованим догори комірцем і дуже зніяковів, побачивши мене. На моє питання – яка зараз військова ситуація і чи мають достатню військову силу більшовики, він неохоче відповів, що в них велика сила і, на його думку, за тиждень вони вже будуть у Києві. Після цих слів він поспіхом попрощався зі мною і зник у якоесь найближче подвір'я. Мені й на думку не

спало, що Павлов, син генерала, працював агентом у більшовиків. А воно таки насправді так було, бо за деякий час я вже читав один більшовицький наказ, в якому зазначалося, що колишнього офіцера Лейб-гвардії Волинського полку Павлова призначено командиром дивізії.

«Пророкування» Павлова справдилось. За тиждень я з новоукомплектованою сотнею, де була половина наддніпрянців і половина галичан, вирушив на фронт проти більшовиків, на Чернігівщину. Було це перед різдвяними святами. Мороз перетягав понад 20 ступнів й снігу – по коліна. Проти нас стояли дві більшовицькі дивізії – Таращанська і в резерві – Богунська. Від станції Димерка до найближчого села – кілометрів 3, місцевість рівна. Таращанська червона дивізія відкрила гураганний гарматний вогонь, кулемети не вгавали. Моя сотня і три резервні розстрільними мусіли залягти, бо вогонь з боку ворога не припинявся. У моїй сотні було четверо пораниених і одного вбитого. Сонце саме ховалося за обрій і ми враховуючи це, вирішили за всяку ціну атакувати ворога й зайняти його становище. Червоні видно, теж урахувували цю військову ситуацію і відкрили загородну вогневу завісу та зняли таку снігову куряву, що не видно було нічого.

Сильний гарматний та кулеметний вогонь наче пришивав стрільців до землі – передній розстрільні важко було піднятися до наступу. Це врахував полковник Кучабський із резервного куреня послав одну сотню в розстрільнім строю нам на допомогу. Наші розстрільні почули в резерві вигуки «Слава» і наче наелектризовані знялися і з вигуками «Слава» понеслися на ворога. Смеркалося. Таращанську дивізію було розбито вщент і ми зайняли її становище, пристосувавши його в напрям ворога. Нам пощастило захопити багату військову здобич – крім різного роду зброї, дісталось нам багато харчів і спирт. Звичайно, після такого важкого бою, потрібно було дати зміну воякам передової лінії, але резерви у нас були слабкі й нічого було сподіватися на зміну.

Я наказав своєму помічникові – хорунжому Максиму Білику виставити передові застави й налагодити зв'язки з

частинами праворуч і ліворуч, а сам сів писати повідомлення командирові куреня про стан сотні після бою та зайняті становища. Відіславши пакет до штабу куреня я поклав голову на руки і чекав хорунжого Білика. Сильна втома після бою мимоволі схилила мою голову на стіл, я задрімав, але раптом прокинувся, бо хтось схопив мене попід руки – це був хорунжий Білик з червоними богунцями.

Зрада! Мене обеззброїли і вивели надвір до розстрілу та, на щастя, з усіх боків залунали кулеметні черги і червоні кати почали втікати й падати на землю. Я врятований. Вмить я «дав ногам знати» і щосили біг до резервної частини. Я не знав, що червоні вже зайняли найближче село і натрапив на їхній патруль. На окрик «Стої!» я скрутив убік, впав у сніг під навислий під тином повій. Патрулі підійшли до мене і направили багнети у те місце, де я заховався, знайшли мене у пової і повели розстрілювати. Вели мене якоюсь вузькою вуличкою, і мені здавалося, що ця доріжка вела за село до глинища. Я зрозумів, що готує мені доля у найближчі півгодини й блискавично повстала в моїй голові думка про втечу. Кожний кущик і деревинка, чи кучугура снігу піддавали мені інший план чи іншу орієнтацію на спасіння. В очах вже маревом стояла моя смерть, в голові роїлося безліч думок, але найпекучіша з них була – як це могло статися? Чому я в полоні? Хто міг це зробити? Без бою? Мене жахала не смерть, але розпачлива думка, що я згину не як чесний вояк, а як боягуз чи злочинець, що віддався до рук ворога не тільки сам, але й занапастив ще й двісті стрільців, зрушив лінію фронту, прискорив падіння Києва... Мене пекельним вогнем палила сама думка, що я згину не як чесний, відданий стрілець, що бився з ворогом лицарськи й не можу реабілітувати себе перед Головним штабом УНР, бо злочин зробила якась невідома рука... .

В цей час із-за рогу будинку з'явилося два вершники, вони їхали назустріч і я зразу перебіг думкою до цих червоногвардійців – хто вони? А може українці? В одному з них я інстинктивно відчув українську душу і впевнився в цьому, коли він звернувся до моїх «архангелів»: «Куди ви його

ведьоте?»). Мова його свідчила, що він українець. Один з моїх «тілохранителів» відповів: «За село!». Вершник-українець, побачивши на мені гарний одяг, наблизився конем до мене і я звернувся до нього: «Ось ці вояки ведуть мене до розстрілу, але вони роблять велику помилку, бо ви й ми – українці і в нас із вами одна ціль – боронити Україну від напасників, то чому ж убивати один одного? Кому воно потрібне? Тільки наші вороги будуть радіти!»).

Вершник сидів, задумавшись, слухав мене і відповів: «Да, конечно, я теж українець з Чернігівщини ... – а потім звернувся до моїх охоронників – ідіть, я сам поведу його...». Він їхав на коні, а я йшов поруч і через яких 20 хвилин ми були вже за селом, на полі. Я дивився на це милосердя з упередженням і тільки й думав про те – куди мені краще втікати, якщо він захоче пустити в мене кулю. Ось ми дійшли до якихось верб і неглибокого провалля. Я тихенько молив Господа, щоб Він допоміг мені врятуватися. Раптом вершник мій зупинився: «Стой! Відіш, у тебе хороші сапоги, шінель і костюм, а в мене всьо рване. Я тобі скину свої ботінки й шинель, а ти дай мені свою». Я погодився і ми сіли на снігу і обмінялися одягом і взуттям. Під час цієї процедури – «мінки» вершник почав міркувати вголос: «Чорт його знає, хто прав, а хто винуват, а тільки ми ідьом протів помещіков і капіталістов, а ваш Петлюра хоче оп'ять обсадить Україну помещіками». Я його запевняв, що це неправда, що ми воюємо за Україну без поміщиків і наша розмова продовжувалася ще деякий час, після чого, вже переодягнений у мій одяг червоногвардієць повів мене до штабу своєї дивізії.

Штаб стояв у великому кам'яному будинку двохкласової школи. Біля дверей стояла охорона – двоє червоногвардійців. Мій супровідник – бунчужний звелів охороні прийняти мене, а сам сів на коня і поїхав геть. Ще стоячи перед будинком, я почув усередині якийсь приглушений гомін, а коли мене привели всередину, у коридор, я побачив страшну картину – тут була вся моя сотня на чолі з Максимом Біликом. Галичани-«гуцулята» почали підходити й горнутися до мене і благальними поглядали

мовчки питали: «Чого ми тут? Чи скоро визволимося з цього полону?». Я мовчав і теж дивився на них таким запитливим поглядом. Лише хорунжий Білик та два матроси були в доброму гуморі, наче б вони тільки й ждали цього щастя. Підхорунжий Пришляк і чотар Хребтак тихцем дали мені знати, що хорунжий Білик з двома матросами наказали пропустити більшовиків без спротиву. Аж тоді я зрозумів, що все це була підступна, зрадницька робота Максима Білика... .

Величенький вестибюль і одна класна кімната були переповнені полоненими. Моя сотня скупчилася у вестибюлі, але вояків я не міг упізнати – одяг, взуття і навіть каски з них було знято, а їх одягли у рване, негідне лахміття. Всі вони тулилися один до одного і тихенько перешіптувалися. Мені було невимовно важко, хотілося звикнути з лиця землі, щоб не дивитися на цих вчорашніх героїв, а нині – бідних, обшарпаних і покірних, як ягнята. Пізніше хорунжий Пришляк і чотар Хребтак докладніше розповіли мені як усе це зробив хорунжий Білик з двома білоцерківськими матросами. Вони утрюх пішли до більшовиків і вели їх через заставу, подаючи пароль і перепустку. Коли застава вже зрозуміла, й побачила, що це більшовики, то ставити спротив було вже запізно, бо заставу було оточено і сам хорунжий Білик наказав здати зброю... .

Я слухав усе це і мені здавалося, що це якийсь лиховісний сон – не йнялося віри, щоб хорунжий Білик, українець, міг бути комуністом-зрадником. Адже Білика я знав ще з семінарії і вірив йому, як українцеві, а він не тільки сам перейшов до червоних головорізів, але віддав до цих звірів і мене, і, головне, ще двісті стрільців-героїв, які ще вчора готові були своїми грудьми захистити від ворожої кулі його самого – сьогоднішнього зрадника Білика. Я не міг збагнути, як українець-старшина міг так скоро втратити лицарські якості – честь і геройство, відвагу і завзятість та віру в Бога і своє сумління. А Білик увесь цей час стояв під дверима приміщення вчительки і насторожено щось підслухував. Обличчя в нього то перекривлювалось, як у важкохворої людини, то в ньому світилася радість і задоволення. Зустрічі зо мною він уникав.

Але моє сумління переобтяжило мене до краю і я підійшов до нього й запитав тихцем: «Максиме, як це все сталося?». Він одразу легко шарпнув мене за руку і шепнув: «Про це буде пізніше... А зараз послухай, що про нас говорять...».

Я й перед тим вже чув якісь несамовиті вигуки п'яної людини, що долітали з тієї кімнати, але не звернув на це уваги, а тут, біля дверей, ясно почув брутальні домагання п'яного комісара до господині-вчительки. Вона вимушено сміялася і давала згоду, але на що саме – я не зрозумів. Тут Білик почав мені розказувати, що п'яний комісар вже більше, як годину вигукував свої погрози-сьогодні власноручно постріляти усіх нас, але вчителька заступалася за нас, доказуючи, що ми невинні і даремно проливати кров не варто. Дійшло до того, що комісар погодився помилувати нас, якщо ... вона погодиться цієї ночі належати йому. Я обурився і з притиском гукнув: «Білик, не треба цього!». Тут раптом відчинилися двері і з'явилася постать молодої жінки. Вона щось шепнула на вухо Біликові, а я, опанований люттю, повторив: «Не треба цього робити!...». Вчителька догадалася, що мова йде про її жертвність, повернулася до мене і промовила: «Так треба і прошу заспокоїтися. Вас зараз відправлять до Ніжина. Для вас ця подорож буде спасінням», – додала вона тихенько. За якусь годину ми й справді стояли вже в дворі рядами по-четверо, приготувавшись до відходу на Ніжин.

Супровідні кіннотники були українці, чернігівці. Спочатку підтримували сувору дисципліну, а потім почали розмовляти з нами й частіше давати відпочинок у дорозі. Ми брели засніженими дорогами – до Ніжина було не менше двадцяти кілометрів. Дехто, знесилений, падав від втоми, але ми старалися підтримувати один одного. Касок на стрільцях вже не було, замість колишнього доброго одягу всі були вдягнені у старе лахміття, замінене так, як і мені. Одному тільки Біликові, як зрадникові й «своїй людині», вдалося зберегти каску і він ішов у ній. Дорогою кіннотник кілька разів збивав прикладом рушниці з його голови цю каску – «петлюровську гадину», як він казав. При цьому Білик падав, а каску підіймав і знову клав

на голову. Від цих кількарязових ударів вже й кров йому з голови цівкою стікала, але він таки маски не знімав. Нарешті один з кіннотників під'їхав, схопив рукою каску з Біликової голови і промовив: «Дурак, він тебе уб'є за цю бляху!». Подавшись галопом у хвіст колони, за якийсь час привіз Біликові стареньку дядьківську чорну шапчину. Я, Пришляк і Хребтак увесь час ішли разом, спостерігаючи все це. Нам здавалося, що таке приниження й знущання над Біликом, яке він стоїчно переносив, було карою – покутою за його тяжкий гріх, вчинену тяжку зраду, а може в нього, нарешті, заговорило сумління.

Нас привели до ніжинської тюрми, загнали у велику спільну камеру і дали час та по маленькому шматочку хліба. За яких години півтори зайшов у камеру комісар чи політрук і почав агітувати за «советську владу». В обідню пору нам дали «болтуху» і знову по двісті грамів хліба, а на закуску з'явився комісар із пропагандивною промовою. Ми зрозуміли, що нас вирішили перевиховати на «червоних». І справді, вночі наказали нам виходити в двір з вартовими й провели до станції, а там подали холодні, товарні брудні вагони й повезли до «старшого брата», у місто Орел, на «перевиховання». В Курську відімкнули двері й подали сиропу без цукру та по сто грамів хліба. У вагонах містилося нас по 60 осіб, мороз тиснув і холод пробирав до кісток – ogrіватися мусіли ми теплом своїх власних тіл. Крізь зачинені двері ми чули, як риплять на снігу чоботи й валянки залізничників, чули десятиповерхову «матірщину» та багато інших слів російського вульгарного лексикону. Цей лексикон був знайомий наддніпрянцям і не вражав їх так, як галичан і бідних молоденьких гуцулів – для них це була «першина» і вони кривилися з огидою.

До Орла приїхали на світанку. Відімкнули наші вагона і звеліли виходити, ставати четвірками й маршувати містом до якихось касарень. Завалене снігом місто виглядало порожнім, безлюдним, як після чуми – навіть собак не видно. Проїхало повз нас кілька саней з битими на м'ясо кіньми. Пізніше нам розповіли, що «Гетманская Украина» не давала їм ні хліба, ні

цукру, ані інших харчів, а тому тут такий голод... .

Нас привели до якихось одноповерхових бараків, занесених снігом і лише дим, що підносився сіреним стовпчиком, свідчив про них, як про людське світло. До бараків вела вузенька протоптана стежечка. З дверей вийшов якийсь комісар у патлатій овечій шапці з червоною п'ятикутною зіркою, в чорному козушку, синіх «галіфе» і чорних валянках. Наші патрулі виструнчилися перед ним, відрапортували – видно, що була це якась «шишка». За його наказом, нас по одинці пропустили у натоплений барак і ми взялися носити воду до умивальні, скидати своє лахміття, митися й приводити себе до людської подобі. За якийсь час цей же комісар виступив перед нами з пропагандою-промовою і закликав нас добровільно вступати до лав Червоної гвардії, а для більшого залякування закінчив промову, покривши страшним триповерховим матюком «контрреволюційних гадів» Петлюру і Скоропадського.

Його промова не викликала сподіваної ним реакції – у добровольці ніхто не спішив зголошуватися, хоч комісар обіцяв, що «там всево будет вдоволь» і, мовляв, тільки «дураки» і вороги не підуть за його пропозицією. Попід стінами бараку стояли двоповерхові нари з перетертою соломою – це були наші місця для спочинку і «роздуму». Дали нам ще окропу без цукру і по шматочку якогось чорного бруска, замість хліба – це була суміш дерев'яної тирси з висівками. Хлопці зразу накинулися на ці «бруски», але вони були цілком неїстинні. Їх жували, випльовували на підлогу й потім ще полоскали роти. Та скаржитись було нікому й ніяк, бо ж вибору, здається, не було... Власне, вибір міг бути тільки між зрадою і втечею з ризиком смерті від кулі, або голоду й холоду.

Я негайно почав укладати план утечі до Києва і той план хотів здійснити чимскоріше. Вдень я підібрав собі ще п'ять чотових-галичан, бо своїм землячкам не дуже довіряв, – вночі ми вирішили втікати. Правда, Біликові я також запропонував утікати, але він відмовився, хоч, на мою пропозицію, дати мені свого годинника, щоб проміняти його в дорозі на хліб, чи сухарі, – він погодився, вийняв захищеного годинника і подарував мені.

Цього годинника я і проміняв на повну шапку житніх сухарів у наших вартових і розділив їх між нами – втікачами ще перед тим, як ми вирушили в дорогу, бо так їх легше було пронести, не стягнувши на себе підозру.

Домовились, що тікатимемо о 12-й годині ночі, коли здійсниться великий сподіваний сніговий, а також вирішили нічого зі собою не брати, лише мати на собі теплу білизну, шинелі наопашки й шапку. Через дві, або три хвилини інтервалу, після кожного попереднього, ми домовилися проситися до вбиральні та йти в розвалений льох, а звідтіля разом іти просто до залізниці. Цей детально розроблений план нам удався і ось ми вже всі на залізниці... .

Вітер посилювався, вихрив снігом з такою силою, що на віддалі 20 кроків не видно було силуету людини. За яких півгодини ми наткнулися на залізничного майстра, що перевіряв справність дороги. Ще завчасу ми домовилися, що з росіянами буду говорити я, бо мої товариші-супутники російської мови не знали до ладу.

– Здравствуйте, – озвався я до майстра, – скажіте пожалуста далеко лі до станції?

– А хто ви будете? – поглянув він на нас.

– Ми пленніє австрійци. На предидущей станції пошли взять кіп'ятку і отсталі от ешелона, вот і решілі ідті, авось догонім его на следущей станції... .

– Мне кажется, что вы ребята не австрійци... – засумнівався майстер добродушним тоном. – Я б не советовал вам ідті на станцію, лучше обойдіте ейо і двігайте на полустанок, а там поїзд останавлівається і ви спокійно поедете на Курск. Здесь на станції вас арестуют... – додав він.

Його слова були щирі, правдиві й доброзичливі – я подякував йому і ми пішли на полустанок, до залізничної будки. Заметіль вщухала, але мороз тиснув, пробирав наскрізь. Ось і та спасенна будка. Я увійшов, привітався з будочником і його робітниками, які дрімали й відповіли мені півсонними голосами. Будочник сказав, що за годину-півтори прибуде товарний потяг із залізними вагонами з-під вугілля, має зупинитися на п'ять

хвилин і відійде до Курська. Я сказав хлопцям, щоб заходили до будки погрітися – тут ми почували себе, як вдома. За якусь годину і справді прийшов товарний потяг і ми залізли у відкритий залізний вагон-пульман, спасаючись від вітру, хоч мороз і дощуляв нам немилосердно. Рятуючись від нього, ми бігли, боролися, рухалися, як тільки могли, але вдосвіта я став відчувати, що мої легені наче замерзають. Хлопці по-двох сідали на мене й намагалися розігрівати мене, щоб я була не захворів у дорозі.

Нарешті зійшло холодне, зимове сонце і ось ми вже біля станції, де гуртами стояли тисячі полонених: австрійців, мадярів, сербів, турків та інших. Підстаршини Хребтак і Пришляк пішли до великої групи полонених, щоб довідатися хто опікується ними, який їхній маршрут, коли йде потяг на Київ і де можна зареєструватися усім нам, щоб дістати матеріальну допомогу й офіційні довідки, що ми полонені австрійської армії.

За півгодини пішли ми до Червоного Хреста по допомогу, а потім рушили на базар, бо були голодні, як вовки. Тут у перекупок парували великі горщики з фляками і цей запах до краю загострив наші апетити – ми купили цілий горщик цих варених потрухів, а до того ще велику житню хлібину. Перекупка дала нам дерев'яні миски й ложки і ми тут же, на втопаному снігу, смачно пообідали. Гарячий обід так підбадьорив нас, що ми вже й забули про небезпеку, яка могла спіткати нас у Києві, або під час переходу вогневої лінії фронту.

У Києві ми поспішили знайти свою «точку», тобто зв'язкових – вони зустріли нас із острахом і порадили чимскоріше залишити Київ, не розмовляти по-українському, бо можуть розстріляти, як «петлюрівців». Швидким кроком подалися ми до військовополонених і разом із цією тисячною різнонаціональною масою голодних, знеможених людей поволі посувалися за фронтом. Сонце сховалося за обрій, вітер ущух, але мороз знаходив щілинки й дірки в нашому одязі і давав про себе знати.

Ми вирішили кинути цей натовп полонених і

спрямувалися ліворуч від залізниці на села. У присмерку побачили церкву й велике село. Ось і хата вкрита бляхою, і хазяйство ніби заможненьке. Підходимо ближче з наміром отут переночувати, обігрітися, розпитати про наше військо і вдосвіта, із свіжими силами, доганяти своїх. До воріт підійшов дядько – господар, ми привіталися і я попросив дозволити нам зайти до хати, перепочити.

– А хто ж ви будете? – спитав господар. Я почав було вибріхуватися, засвідчував довідками Червоного Хреста свою брехню, але дядько не йняв віри, щось думав, а потім таки сказав: – «Добре, заходьте». У теплій хаті ми повеселішали, а особливо тоді, коли господар озвався:

– Роздягайтесь, грійтеся, а ось і вечеря скоро буде. Ви мені багато наговорили про себе і довідками освідчилися, а мені здається, що ви «петлюрівці». Та ви мене не бійтесь, хлопці. Тепер фронт іде понад залізницею, а години дві тому українське військо вийшло з нашого села. Вдосвіта я вас збуджу й виведу на найкоротшу дорогу, що йде до Калинівки, а там є ті, кого ви доганяєте... ось і вечеря готова! Наїдайтесь, бо ще шмат дороги величенький».

Вдосвіта ми чули, як господиня готувала нам яечню, а господар кілька разів виходив на подвір'я і тихцем розмовляв із дружиною, мабуть боявся, щоб на світло не нарвалася більшовицька розвідка.

– Вставайте, хлопці, будемо рушати, – сказав до нас, а ми, вже відчуваючи його неспокій, скоренько вмилися, перехрестилися й, на запрошення господині, поснідали яечнею, хлібом і теплим молоком та й щиро подякували господарям за гостинність. Господар вийшов з нами, перехрестився і тихо промовив: «А тепер за мною!». Він вів нас якимись видолинками, ярами, – привів на битий шлях і зупинився:

– Оцією дорогою дійдете до села, де повинно бути українське військо. А якщо його вже там не буде, то поспитайте куди саме воно пішло. Від того села до Калинівки буде десять кілометрів. А тепер прощайте, хлопці, хай вам Бог помагає!

Ми не встигли йому й подякувати, як він швидкими

кроками подався додому. Вже почало сіріти, коли ми дійшли до села, а по дорозі бачили розкидану солому, ще не затерті сліди військового взуття і кінських кованих копит. В селі довідалися, що тут ночувала петлюрівська кіннота, яка подалась на Калинівку. Селяни показали нам шлях до Калинівки і ми пішли в напрямку до цієї станції. Мене почало морозити, почував я себе недобре, але не показував виду. Ідемо прискореним кроком, а навкруги тиша, ніби й війни немає. Лише інколи, десь там далеко-далеко, ревне гармата, чи глухо застрочить кулемет. Аж ось назустріч їде кінна розвідка... Чия вона? Хлопці почали нервуватися й мене збентежила ця групка вершників, хоч я пробував потішати себе і товаришів, що це «свої». І справді, раптом Пришляк радісно вигукнув: «Та це ж, дійсно, наші! Я бачу тризуби на касках!».

Відразу зник неспокій і смуток, навіть моя хвороблива лихоманка вгамувалася. Привіталися з розвідниками, я розказав хто ми і звідки тікаємо. Начальник розвідки розповів, що позавчора по мені й усіх нас вже відслужили панахиду. Ми попрощалися і розійшлися: ми – на станцію Калинівку, а розвідники подались вимацувати ворожі становища.

Комендант Калинівки примістив нас у теплім вагоні, а о 9-ій годині ранку ми мали вже від'їхати до Вінниці. Мою хворобу вже неможна було приховати – відвідав мене, разом з комендантом і представником штабу, також і лікар. Його діагноз був непомилковий – тиф. Радилися що робити зі мною. Штабний старшина говорив, що завтра українське військо має залишити Вінницю, а лікар і комендант говорили, що в шпиталях повно хворих і поранених, возити їх із собою не було ніякої можливості – не вистачало транспорту... Мені порадили їхати додому на видужання, бо залишити мене хворого тут, це значило на вірну смерть – озвірілі «інтернаціоналісти» з петлюрівцями розправлялися на місці. На станцію Самчинці вузькоколійки, відвезли мене в супроводі двох стрільців і двох санітарів, а там – підводою, три кілометри, до рідного села Мельниківець...

Епідемія тифу лютувала вже по багатьох селах Поділля.

Я лежав у гарячці, переносив тиф черевний, а потім і зворотний. Від черевного тифу лікував мене наш сільський лікар Кукля і в травні, коли я оклигав і почав був ходити з лікарями на недалекі прогулянки, знову звалив мене з ніг зворотний тиф. Ці обидві тяжкі хвороби забрали в мене найкращі пори 1919 року – весну і літо.

На початку 1920 року захворіла на тиф і померла моя сестра Марія, залишивши троє сиріт і чоловіка. Мама, що забувши небезпеку, ходила доглядати хвору дочку – також по тижневі злягла і скоро віддала Богові душу, а через три дні помер на тиф і мій 20-літній брат Тусько /Феоктист/, який прийшов від повстанця Голуба відвідати хвору маму. Ця родинна трагедія відібрала у мене всяку охоту до життя. Брата Туська я любив понад усе. Був він свідомим українцем, відкривав у селах хати-читальні, привозив з Києва літературу для них, а де треба було, то й виступав із зброєю в руках. Батько й наймолодша сестра Тетяна / звали ми її Танею/ бачили моє неймовірно-тяжке переживання і, побоюючись, щоб я сам не відібрав собі життя, заховали мого нагана, а тітці Олександрі наказали слідувати за мною. Коли ховати покійника прийшов о. Яків і хор. Мої нерви не витримали, я кинувся шукати нагана, але його не було... заховали. Я був у якомусь очманілому забутті, ідучи за покійним братом. Поруч ішов лікар і двоє повстанців. Я чув плач людей, але я плакати не міг, був у стані якогось заціпеніння, наче це був не я. Покійний Тусько мав наречену – Параску Максимівну Мельничук, був навіть заручений із нею. Вона несамовито ридала, її не могли заспокоїти, а потім прийняла якусь отруту, бо хотіла лягти в одній могилі з Туськом. Її рятували і я почув «Спасли!», хоч мені було все байдуже.

Відкрили вікно труни для «останнього цілування», я підійшов і хотів поцілувати братові руки, але з його носа вже текла сукровиця, я почув трупний запах і тоді усією істотою відчув, що в мене брата немає, що це є лише мертва оболонка його тіла, а душа – веселість, радість, смуток, мрії – вже покинули це бренте тіло і відійшла геть. Я не поцілував його –

жаль та смуток поступово звільняли моє серце, я почав видужувати від глибокого горя, почав думати про сестру і старенького, спрацьованого батька. На другий день мені розказували як врятували Туськову наречену, Параску Максимівну, та про те, що вона тепер дуже хвора, а мама й сестри пильнують її і постійно тримають на оці.

На двох тижнях я почав поправлятися фізично й духовно. Мені було шкода Параски Максимівни, я думав, що треба зайти до неї та розважити її, але боявся, не був певний, що мені це вдасться та не закінчиться тяжким смутком і сльозами. Тому я й не пішов, подумав, що колись зайду пізніше, нехай час загоїть болюче.

Військові та політичні події мінялися блискавично. На обрії з'явилися отамани – Григор'їв, Зелений, Махно, повстанці – Голубович, Волинець, Хмара, Левченко, Чупринка, Заболотний та інші. Одні переходили до червоних, другі тікали закордон, треті здавались «на ласку» ЧеКа, їх використовували, як зрадників, а потім розстрілювали. Але такі, як полковник Хмара і Левченко бились з червоними до загину. Хоч дехто нарікає на ці повстанські загони, мовляв, ліпше б вони злилися одну армію під командою Головного Отамана Петлюри, а то кожен хоче бути незалежним у своїх діях та вчинках і розвелася та «отаманія» по всій Україні. Це таки правда, що ліпше мати одну здисципліновану армію, один залізний кулак, а не кільканадцять «кулачків» і кожен «сам собі пан», – бракувало нам отої залізної армії. А проте, ці малі повстанські загони іноді так дошкуляли ворогові, що він мусив міняти тактику, свої плани і часи наступу. А було й таке, що замість наступати, ворог кидав образ, зброю і панічно тікав – діяли повстанці... .

Був початок червня 1920 року. Довідаюсь, що польська армія, разом з нашим військом пішли на Київ. Далеко, гарматних вибухів не чути. Мені дали школу в моєму селі – я саме оклигую після зворотного тифу, а також після великої родинної трагедії. По деякому часі, саме в сапку, польська сотня, а може й курінь, маршує через село на Вінницю. Поляки вигонять мене з кіньми «в підводу». Батько й сестра Таня

наробили плачу й лементу перед цим вояком, але він був невимолимий – треба було їхати. Саме в цей час їхав Волинець із своїм невеличким загоном, зліз з коня, привітався, відвів мене на тік і каже: «Я відступаю на короткий час, як і все наше військо. Я домовився з Головним штабом, щоб ви залишились із кількома добрими повстанцями і виконували наше завдання, яке ви одержите від «точки», що працює на пошті в Райгороді. «Точка» вас знає, він – галичанин, студент. Я знаю, що ви пережили родинну трагедію, а перед тим вас змучив тиф, але Україна вимагає жертвенності. У мене іншого вибору не було і ось вам розпорядження Головного штабу. Завтра ви мусите зустрітись з «точкою» і одержати повніші інформації. До побачення!» Я прочитав розпорядження і без вагання поклав на ньому свій підпис. Волинець поїхав, а батька мого забрали поляки в далеку і неповну дорогу, замість мене. Я і тринадцятилітня сестра Таня залишилися на господарстві саме в сапку.

На другий день я познайомився з «точкою» і одержав ширші відомості щодо моїх обов'язків. «Точка» – це був студент родом зі Львова. Він просив підібрати п'ять повстанців – чесних, відважних патріотів – і ждати наказу. Я повинен був зустрічатися з ним хоч раз на тиждень, а якщо зайде якась нагла потреба, то пообіцяв сам прийти до мене. Я був здивований, що людина перший раз мене бачить, не знає прикмет мого помешкання, а збирається сам до мене прийти. Він глянув на мене, злегка усміхнувся і промовив:

– Ви, мабуть, здивовані, що я вже знаю, де ви мешкаєте, дарма що тільки сьогодні з вами познайомився, правда? Розвідка мусить знати в своєму терені людей добрих і злих, приятелів і ворогів... .

Домовилися з ним, що я навідаюся в неділю вранці і, попрощавшись, я пішов додому. Три кілометри пройшов так скоро, що й не зчувся як опинився на містечку коло своєї брами, а йдучи багато передумав, робив усякі припущення про ускладнення, що можуть виникнути при підготовці до якоїсь військової акції. По двох чи трьох тижнях мені дали завдання –

слідкувати за рухом ворожої армії, а в разі б червоні панічно відступали, то всю увагу звернути на брацлавський міст і не допустити до його зірвання, бо це була найважливіша комунікація для нашої офензиви.

Я спокійно вислухав цей наказ, а потім ми почали обмірковувати подробиці того завдання зі всіх боків. Наказ писати – легко, але виконати його не завжди вдається. Ворог відступає або за заздалегідь укладеним планом, спокійно, або несподівано, панічно. У першому випадку він нищить комунікації та різні споруди під прикриттям якоїсь військової частини, з якою довелось б битися нам, шістьом особам, проти куреня, чи сотні війська, а це – безглуздя. Знаючи наші здештаковані тифом сили і сили ворога, трудно чекати, щоб ворог відступав панічно, бо тоді б тільки ми могли завдати йому ще більшої розгубленості, панічності і втечі «хто куди». На жаль, такого стану у ворожому війську тепер годі було сподіватись, отже наша «шістка» могла б зривати воєнні об'єкти, але не могла б стати неперешкодою ворогові зірвати міст, що зв'язує правий і лівий береги річки Богу. Я, в ході нашої розмови, вирішив, що нам треба насамперед зробити рекогносцировку тієї місцевості та вивчити самий об'єкт і обіцяв наступної суботи принести результати її на папері і ще раз обговорити всю справу. Ми попрощалися і розійшлися.

Одного вечора я зібрав своїх хлопців, розказав їм про наше завдання та похід у м. Брацлав. Вирішили, що нам треба побути в порожній хатині, що недалеко мосту, провести там цілий день і зробити топографію місцевості навколо мосту. Домовилися, що другого дня, о 12-ій годині ночі ми виступаємо, беремо з собою легку зброю і по гранаті. – Згода? – спитав я хлопців. – Згода! – була одностайна відповідь. Розходилися поодиноці, щоб не викликати ні в кого підозри. Я не йшов, а летів додому, бо конче треба було домовитися із сапальниками картоплі на наступний день.

Найбільше мучив мене отой невдалий наказ. Чи ж можуть шість вояків перешкодити великій військовій частині ворога зірвати залізний міст? Про панічний відступ ворога й

думати не доводилося. Ми могли б із неймовірною відвагою кинутися на ворожу підбивну команду, розігнати її, навіть убити кількох ворожих вояків, але у двох селах, недалеко мосту, розташувався полк ворожого війська, який прикриває відступ цілої армії, чи корпусу. Фактично цей полк і має завдання – зірвати міст, щоб передові частини могли спокійно відступати до нової вогневої лінії фронту. Навіть у найкращому випадку, щоб наша шістка вийшла б без жодних людських втрат, то чи ми досягли б своєї цілі? Я з певністю думав, що ні, бо той полк вирядив би подвійну силу і замінований міст таки зірвали б.

Був це саме початок червня. Ніч ясна, тиха, тільки цвіркуни підкреслювали своїм цвірінканням урочистість ночі та виряджали нашу шістку в дорогу. Легенький подих вітру погойдував колосся пшениці й жита і вони ніби благословляли нас на добре і святе діло. Домовилися зібратися за селом, в кінці голотівських городів, з харчами та всім тим, що конче необхідне для кожного з нас. Ішли тихо, спокійно, без зайвих розмов, щоб не порушувати тиші тієї святої ночі, обходили села, щоб не попадатись назустріч людям. Ось ми вже й коло моста. З річки Богу потягнуло холодним ранковим повітрям. Зайшли у сторожову будку, але там нікого не було, навіть не було жодних ознак, що там хтось ночує – ліжко незастелене, стілець із відламанною ніжкою перекинений, наче б жде свого господаря, що прийде та поставить його на ноги, витре полою одягу та й посидить, спочиваючи від праці. Річка огорнулася вже ранковим туманом, коли я і Л. П. пішли до міста, залишивши чотирьох хлопців у будці.

У місті не було видно нікого, будинки світили пустокою, навіть котів та собак ніде не видно, немов чума якась пройшла по цьому місту й прибрала все живе. Від цієї пустки стало ж моторошно на душі. Аж у центрі міста побачив я страшного жида і попросив його почекати, не ховатись. В нього на обличчі виднів переляк, він трусився і коли ми розпитували про мешканців міста, він тільки відповідав: «Не знаю, не знаю...». У другому кінці міста ми зустріли якогось підтопаного міщанина, який розповів нам, що мешканці-жиди поховалися по льохах та

підвалах, бо тут були минулої ночі якісь озброєні люди і вимагали видати комуністів і здати зброю, погрожуючи карати розстрілами. Ми повернулися до мосту. Хлопці в будці тимчасом скип'ятили води на чай, ми поснідали й узялися за працю – хто накреслював рельєф місцевості, інші вимірювали кроки від мосту до визначеного об'єкту та, купаючись, зміряли глибину річку в тому місці. Сонце хилилося вже до підвечірку, коли я вирядив двох повстанців у розрядку до міста, щоб довідатися про більшовицькі денні й нічні відвідини та настрої мешканців. Нового нічого не було і ми опівночі вирушили додому й удосвіта вже спали на возах під возовнями.

Як було домовлено, в суботу я, зібравши докупи всі відомості, пішов провідати свою «точку», але в умовленому місці нікого не було. Я пішов на пошту і тут довідався, що вночі мій галичанин-студент десь виїхав. Не було його і в неділю, не було й через тиждень, коли я пішов до Райгорода знову. Чутки ходили різні – одні казали, що він виїхав сам, другі говорили, що він ішов до потяга з двома озброєними молодими хлопцями, а інші запевняли, що його схопила ЧеКа. Цей прикрий випадок поставив нашу групу повстанців у дуже скрутне й небезпечне становище. Ще раз зійшлися ми й постановили розійтися, про це не згадувати, але бути на сторожі.

По кількох тижнях повернувся батько «з підводою» і занедужав. На той час ми якось упоралися із сапкою, але вже був час підгортати картоплю – за це ми із сестрою Танею й узялися, а до того ще треба було поратися біля кукурудзи та іншої городини, а потім сапати буряки. Батько потроху одужував, я знаходив сапальниць, а сестра варила обід, готувала харчі на полудень, підвечірок і вечерю із допомогою тітки Олександри, татової сестри. Після вечері сідали ми було на призьбі й радилися з тіткою про конечну працю на наступні дні, а кінчали розмову тим, що в господарстві бракує рук. Тітка починала поважну розмову:

– Ти б, Івасю, щось подумав про одруження. Таня вже так затягнулася, що аж страшно на неї глянути, тато старий, а ти як підеш учителювати, то хто буде вести це господарство? Тусько

помер і залишив свою Парасю, то чому б тобі не одружитися з нею? Вона грамотна, гарна і статечних батьків дочка, – кращої не знайдеш і десь на стороні...

– Я й сам бачу, тітко, що Таня дуже змарніла – ці горщики, казани й баняки підносити на рогачах їй під силу. Адже часи тепер настали страшні, важкі й непевні – навкруги ллється кров, грабунки й здирства не вщухають... Чи я певен за себе? Може й я опинюся сьогодні, чи завтра у цьому кривавому крутіжі. Я, тітко Олександрє, вже давненько роздумував над своїм одруженням, але не бачу світлої та радісної стежки до мого одруження. Боюся, що як одружуся, то в цей непевний і важкий час у нашій родині збільшиться нещасних ще на одну, або дві особи... .

– Івасю, та це лихо довго не буде, – вела своє тітка, – воно скоро пройде, а роки біжать, ось тобі вже на третій десяток повернуло, не оглянешся, як і в старих парубках опинишся та й дівчину гідну втратиш... . Що має Бог дати, те й дасть – від своєї долі й конем не втечеш... .

– Тітко, а що ж на це люди скажуть? Ще й три місяці не минуло від трьох похоронів, а я вже буду протоптувати стежку до одруження! – заперечував я.

– Та ні, Івасю! На це й священник поблагословить, аби тільки без музик і танців! – переконувала мене тітка.

Звичайно, я розумів, що поради тітчині практичні, слухні, а коли вона пішла додому, я вставши, ходив нервово по хаті й обдумував що робити. В голові роїлися різні думки про події останніх років: війна в російській армії, громадянська війна, гетьман Скоропадський, Симон Петлюра, більшовицький полон, присуд до розстрілу, втеча з полону, тиф, повстанський рух, карні відділи ЧеКа, масові розстріли невинних селян, смерть сестри, мами й улюбленого брата Туська... Ця остання трагедія витворила в моєму серці страшну, невиліковну травму і мені важко було й думати про своє особисте щастя. Але події розвивалися з неблаганною швидкістю: в 1920 році більшовики ліквідували багато повстанських загонів – малих і великих / Холодний Яр полк. Хмари /, ліквідовано було всі фронти з

червоними, а це була втрата віри й надії про повернення нашої армії і її бойову активність і це спонукало мене взятися на педагогічну працю, як найкориснішу і найпочеснішу. Вже кілька разів відвідав я Параску Максимівну, колишню Туськову наречену, – вона наче б то була веселенька, але та веселість була якась неприродна. Через людей я чув, що її батьки були б раді мати мене за зятя і це віддало мені охоти говорити з нею про одруження. Вона погоджувалася на шлюб «якщо батьки поблагословлять». Одного вечора ми вчотирьох поговорили і домовилися, що за два тижні повинчаємося скромно, без музик, з близькою ріднею відзначимо наше вінчання. Ця скромна подія і відбулась увечері, при світлі. Погода була гарна, тихо, небо чисте, а коли ми через сорок хвилин виходили з церкви, то з ясного, чистого неба вдарив грім. Це була велика й прикра несподіванка – на небі ні хмаринки, тільки зірки переморгувалися, а тітка Олександра, що була мені за маму, промовила: – «О, Господи, Твоя воля!». Всі хто був на вінчанні спрямували свій зір на небо, але притишено замовкли, бо за народнім повір'ям це віщувало щось недобре молодим. Проте, вголос ніхто коментарів не подавав, а у воротах зустріли нас жінчині батьки, а мої тесті, та Беник і привітали нас хлібом і сіллю, за традицією.

У серпні цього ж 1920 року почали відвідувати нас «непрохані гості» та умовляли мене організувати на Вінниччині повстання. Я вже був приготований на такі пропозиції удаваних «ворогів совєтської влади», які насправді були чекістами, випрошував їх із хати і просив не турбувати мене і моєї родини, а восени я взявся за вчителювання. Карні відділи ГубЧеКа і червоної армії вдень насакували на села і забрали все, що попадалося під руку та впадало в очі. Шукали зброї, а забирали теплий одяг, взуття, срібло й золото. Пригадував одну неділю, коли вже морозець підтягнув землю і сніжинки почали вкривати її. На дзвіниці вдарив середній дзвін, разів п'ять баламкнув і затих. На вулицях показалися люди, прямуючи до церкви, одягнені у святковий найкращий одяг, шапки та взуття. – те, що їм ще залишилося після кількох тих бандитських грабунків. А

дехто брав на себе й кілька сорочок та штанів, мовляв, те, що на собі буде в надійнішим охоронку, бо досі на шляху та на холоді не роздягали, а забирали те, що було на жердках, у скринях. А проте, тієї неділі сталося непередбачене: карний загін влетів у село, оточив церкву й усіх вірних роздягнули й пороззували, позабирали все, що кому з карателів сподобалося, посідали на коней і шезли. Люди обмотували ноги онучами, а то й босі бігли додому, плачучи проклинали напасників московських – Леніна, Сталіна, Троцького, Кагановича і весь їхній рід.

У першій половині грудня мені наказали прибути до волості. Дороги були не засніжені, але заморожені й грудкуваті. Дружина, передчуваючи недобре, збирається їхати зі мною; я благав її не їхати – вона була вагітна і тряска дорога могла пошкодити її здоров'ю, але вона стоїть на своєму і ридаючи каже: – Це щось небезпечне, я мушу бути з тобою!

Мені довелося погодитись із тяжким серцем і ми поїхали разом. Але сталося те, що я передбачав: замерзла вибоїста дорога так розтрусилася дружині, що, після трьох днів тяжких мук, вона мала передчасні пологи й народила неживу дитину. Все це сталося вже тоді, коли ми повернулися додому. У волості уповноважений повівся зі мною чемно і попередив, що цієї зими мене можуть вислати за Дніпро, отже я мушу бути готовим до цього заслання. Переді мною стала сумна перспектива розлуки з молодією дружиною, яка перенесла всю ніжність і любов, призначену покійному Туськові, на мене і тим гоїла мій тяжкий смуток після родинної трагедії. Працюючи в школі, я організував драматичний гурток сільської молоді, яка охоче бралася до сценічного мистецтва. Готували «Невольника», в якому я грав головну роль – невольника, планували поставити п'єсу на третій день Різдва. Режисура була в моїх руках, а серед «акторів» був і голова сільради Микола Мельничук, а також кілька комсомольців, що виявили велике зацікавлення театром.

Наближалось Різдво. Настав Свят-вечір. Дружина поставила на стіл кутю, а я засвітив свічку – це був наш перший Свят-вечір після одруження. І раптом у хату ввалилась ціла юрба «непрощених гостей»: голова сільради, секретар

комсомольського осередку, жидок із ОРТО-ЧеКа /залізничного ЧеКа/ та ще кілька комсомольців. Жидок-чекіст оголосив мій арешт і дав розпорядження зробити обшук-трус. У два мішки убрали мій військовий одяг, білизну, шапку, хромові чоботи, простирала, забрали також мій годинник і цигарничку-портсигар. Усе це винесли на сани, а мені наказали йти за ними. На столі горіла свічка, стояла недоторкана кутя, а в хаті – сльози і крик дружини. Разом зі мною забрали й Петра Грищенка, який належав до мого драматичного гуртка, – обох нас повезли на станцію Самчинці й замкнули у підвал. Секретар комсомольського осередку, їдучи зі мною на станцію, тихенько на вухо сказав:

– Не бійтеся, ми дамо свою охорону – хтось буде з наших хлопців під час вашого арешту. Але ми таки мусимо поставити «Невільника» на третій день Різдва...

– Так, це було б добре, але хіба цей кат пустить? – відповів я.

– Не турбуйтеся, ми щось зробимо... – запевняв мене секретар комсомолу.

На другий день Петра Грищенка випустили, – він дав чекістам хабаря – 10 фунтів меду, бо мав пасіку, але що мав їм дати я? Одна надія була на секретаря та прихильних до мене комсомольців, з яких більшість була моїми колишніми учнями. І, справді, в скорому часі з'явився секретар комсомолу з доброю вісткою:

– Іване Демидовичу, сьогодні я привіз цьому виродкові наказ районного уповноваженого, щоб вас звільнив з ув'язнення до вистави. На вас буде ждати підвода і привезуть вас не додому, а до театру, де Гріщенко робитиме генеральну пробу.

На третій день о 3-ій годині ночі я вже не їхав, а летів до театру – вистава мала початися о 7-ій годині, а я ж був головною дієвою особою – невільником. Яке вражіння справив я на публіку – не знаю, тільки чув людське хлипання, коли я-невільник грав на бандурі і співав пісню. Для мене це було великою втіхою, що глядачі належно оцінили і сприйняли цю

історичну подію нашого народу, а чимало з них в душі й серці проводило аналогію із сучасністю та й моїм у ній становищі. На виставі був уповноважений від волості, який напросився до мене в школу на вечерю і просив, щоб там був і Микола Мельничук, що досить добре упорався із своєю роллю в п'єсі. Цей Микола був тоді головою сільради. Під час вечері уповноважений, випивши дві чарки «первака», дав нам таку пораду:

– Іване Демидовичу і ти, Миколо. Після цієї вистави ви повинні виїхати з села кудись далеко-далеко. Тобі, Миколо, раджу виїхати на Донбас, а вам, Іване Демидовичу, треба тікати і слід за собою замести. У сьогоднішній виставі ви пригадали людям часи давньої козаччини, а з тим в'яжуться спогади про ще не притужавілу петлюрівщину... .

– Та ви ж були на наших пробах ... – боронився я.

– А чи на пробах у вас проїжджали гайдамаки в шапках із шаблюками та козацькими патріотичними піснями?! Щоб такі дії відбувалися на пробі, то все й закінчилося б тільки пробую, а до вистави б не було допущено... . Ви ж і мене «підвели» цією виставою, але я постарався якось виправдатись... .

Він говорив з нами українською мовою з галицько-польським акцентом. Ця розмова відразу поглинула не тільки всі приємності і моральне задоволення після вдалої вистави, але поставила перед нами сумну перспективу негайної втечі. Ми попрощалися, а Микола Мельничук, як голова сільради, попросив уповноваженого до себе на нічліг. Ми з дружиною довгенько ще сиділи і міркували над цією «порадою». Куди ж тікати? Вирішив порадитися з директором школи О. Прилипою, з яким ми жили дуже добре. Він сам був сином «куркуля» і як, здавалося, моїм однодумцем. Ранком другого дня ми зустрілися, привіталися, розійшлися по класах, а в перерві я розповів йому про пораду уповноваженого. Прилипа повівся ніяково, уникаючи дати мені відповідь, мовляв, «не знаю, що вам радити», а в кінці дня, коли діти пішли додому, сказав мені, що одержав з воєнкомату розпорядження, щоб «всі вчителі здали свої воєнні білети на облік і то негайно».

Для мене це було великою загадкою – чому це така

неждана вимога военкомату прийшла саме в той час, коли ми з дружиною вирішили помандрувати десь далеко аж на Кавказ, щоб і сліди за собою замести? Без того воєнного білету, єдиного особистого документу, годі було й думати тихцем пускатися в мандри. Хто міг дізнатися про наш задум? Адже крім Прилипи досі ніхто про це не знав, а до того ще мене заскочило, що вимога военкомату і це розпорядження прийшло через директора школи Прилипу, а не до мене персонально. Невже Прилипа, цей син розкуркуленого, міг виконувати ганебну чекістську роботу? Думки хмарами пролітали в моїй голові, я був до краю розгублений і, йдучи додому, навіть проминув свої ворота і аж привітання сусіда сполошило мене і повернуло до дійсності. Хотілося не подати й виду сусідові, що мене хвилюють глибокі роздуми і я завів з ним розмову «про нечемних учнів, які іноді дошкуляють і все думаєш про те, чому вони такі вперті й неслухняні», мовляв, це й поза школою не дає спокою. Сусіда усміхнувся, розвів руками і сказав: «Такі часи настали – всі незадоволені, сердиті, а в хаті дістається і вчителям, а діти ж чують...». Я поспішаю шмигнути у власні ворота, щоб з яким сусідам не зупинитися на «розмову лукаву» – втрачаю довір'я до людей і згадую свого вчителя Петра Лисоволика, який унікав розмов із сусідами та «добрими знайомими». Казав бувало так:

– Якщо хтось відчиняє хвіртку, то я зараз же кидаюсь у ліжко і стогну. А жінка виходить і попереджає, що я хворий. Коли ж зненацька хтось заскочить у хату і застане за обідом, то я виходжу з-за столу, одягаюсь і спішу кудись іти. Раджу й тобі уникати всяких розмов з «добрими сусідами». Нікому не висловлюй співчуття, коли когось вигнали з хати, або коли влада потовкла когось до неприємності. Ліпше закашляйся, або понюхай тертого тютюну й розчихайся... .

Дружина була здивована й схвилювалася, коли довідалася, що наші плани викрито невідомо ким. Я ще не хотів вірити, що це міг зробити Прилипа, а проте... . За кілька днів він захворів і моя дружина, відкидаючи моє підозріння, приготувала для нього сніданок і я поніс його раненько до школи для хворого

«друга». Прилипа вже посміхався, але з ліжка не вставав. Я поставив на стілець теплий сніданок, підсунув його до подушки хворого, а з-під подушки висунувся... револьвер. Боже, де ж ті «чисті серцем» поділися?! Якщо оцей син розкуркулених батьків носить з чекістською зброєю, то кому ж можна вірити, з ким поділитися думками хоч раз на місяць? Прилипа помітив острах на моєму обличчі й, сягнув рукою під подушку. Від несподіванки мені відібрало мову і я, почувши шкільний дзвінок, поспішив вийти з кімнати хворого. Чотири години лекцій проминули блискавично і, мабуть, без особливої користі для моїх учнів, бо я не міг зібрати думок до купи. Додому мене гнала наче якась невідома сила – я спішив розказати дружині про своє несподіване відкриття, яке остаточно захитало мою певність щодо чеснот Прилипи.

Адже за вогнепальну зброю в той час розстрілювали тих, в кого її знаходили, а Прилипа тримав її під подушкою. Думки роєм снувалися в моїй голові, я ганив себе за довірливість, дарма, що бачив різних людей, але й досі не знав їхньої психіки, а зокрема – психіки рабів, продажних рабів. Духовна і фізична втома позбавила мене апетиту, я відмовився від обіду. Дружина не могла приховати своїх сліз – вона бачила як важко я переживаю своє «відкриття», яке й для неї було дуже гірким досвідом. Раніше я думав – ну що ж, кат не вічний, все має свій початок і кінець, так буде і з советською владою... Але щодень, що другий, що третій переді мною підіймалася, як чорна завіса, жорстока дійсність – жахливі картини людських мук, страждань і смертей. А тепер і над нашою родиною зависає Дамоклів меч – ярлик «петлюрівці». Хотіли були десь виїхати, а виявилось, що ми вже «на замку», бо без військового документу я нікуди виїхати не маю права. Раніше за мною наглядали здалеку, а тепер я помітив, що мене проводять з дому до школи, вартують під час лекцій і проводять зі школи додому. Мені й не снилося, що я колись матиму особисту охорону від якоїсь напасти. Але ж мене не охороняли – мене стерегли, щоб бува не втік... Ні, не буду нікуди рухатися, хай діється воля Божа.

Щороку в лютому, або в березні по мене приїздила

охорона НКВД /ГПУ і виряджала до вінницького «будинку відпочинку» /в'язниці/, тримала до вересня, а потім відправляла назад. Я вже почав звикати до такої «профілактики» і, якщо вночі мені снилися озброєні люди, церква і піп у ризах, то це був для мене вже певний «знак» та й дружина, вислухавши мій сон, заходилися готувати мені велику тюремну торбу. І справді, сон такий завжди був «пророчим». А як не бачив я уві сні попа, то допиту мені не робили, садовили до тюрми, а через сім місяців відправляли назад, до родини й до школи на вчителювання. А бувало й так, що шість, чи й більше місяців тягали по різних тюрмах «на екскурсію» – мабуть для того щоб «очними ставками» та «впізнаннями» інших в'язнів додати мені обвинувачення у якихось повстанських акціях. І кожного року я згадував «земляка», Арона Абрамовича Тарасовського, як він, висловлюючись перед виноробом Дольським, сказав: «Он піл нашу кров сразу, а ми будем пить его кров постепенно». Чи ж це не був глум наді мною? Він добре знав, що говорить неправду, бо я не тільки не пив «їхньої крові», а навпаки врятував його з родиною та й родину Мостунів спас від смерті. Але жиди хочуть людської крові не відро, не цеберку, а ріки крові з десяти мільйонів українців. І вони її випили... .

Ось згадав я про Мостуна. Він був купцем І-ої гільдії, цей Фроїм Мостун, але після революції пішов на працю в ГПУ, потім в НКВД. Яку роль він там виконував я не знаю, але його посилали уповноваженим на села під час «розкуркулювання» та колективізації. І був він безоглядно-жорстоким у «потрусинах» по хатах і по кутках, – після його «обшуків» ніби захованого зерна, в хатах залишалася пуста, а натомість стояли плачі, ридання, прокльони, чути було стрілянину і гавкотню собак. Фроїм Мостун не мав милосердя ні до старших, ні до малих дітей, ні до вагітних жінок. Зі всіх стягав чоботи, верхній одяг, навіть спідню білизну. З горищ летіли «кукли», пачіски, миканки, клоччя, вовна, мітки, клубки, виміталися сушені овочі та різне насіння. А коли хтось наважувався чинити спротив, то цей, знайомий усім Фроїм, чинив по кутках пекло із стріляниною. Усе це награбоване відвозив він у Немирів, у

районову Споживспілку.

Але одного досвітку, коли Фроїм віз напаковану хуру награбованого добра, з ліска вийшло троє озброєних людей і, закатувавши комуністичного розбишаку, застрілили його, а візникові наказали повернутися додому з усім награбованим. Ранок. В селі зчинилася метушня. Голова сільради Якута і секретар Андрущенко кричать, дають якість розпорядження. Я відчуваю острах, бо знаю, що мене покличуть на допит у справі вбивства, до якої я був зовсім непричетний. І справді, за короткий час до нашої хати вбіг виконавець сільради і подав папірець із наказом негайно з'явитися до сільради. Я йду. По дорозі зайшов до директора школи повідомити, що мене викликають до сільради. А в сільраді вже всі в повному зборі. Починають допитувати мене.

Секретар: – Товаришу Юрченко, де ви були вчора о 10-ій годині вечора і в 12-й годині ночі?

– Звечора перевіряв учнівські писемні праці, о 9-ій годині ми пили чай у присутності вартового виконавця М., а в 2-ій годині готувалися вже спати, але забіг до мене секретар комсомольського осередку Федь Парамійчук... .

– Добре, сідайте...

– А може б, мені дозволили йти до школи на працю – на мене чекають учні...

Якута: – Можна, ідіте!

Я й зараз дивуюся, як це так сталося, що я не попав під кулю в таку люту годину. Це свідчить, що крім виконавців за мною «наглядали» ще більш довірені люди.

У 1922 році, саме пізньої осені, мене покликали до ЧеКа і уповноважений попередив, що мене висилають з рідних околиць за Дніпро на неозначений час.

– Будьте готові до цього заслання, виберіть там собі місце осідку. Даємо вам на приготування один тиждень, – сказав він.

В моїй хаті запанував смуток після цієї вістки. Вагітна дружина конче хоче їхати зі мною. Я їй пробую довести, що цей вирок тільки для мене, але даремно.

– Де ти, там буду і я, – плачучи каже вона. – Що буде з тобою, то хай буде й зі мною. Не умовляй мене, я хочу разом з тобою випити цей гіркий келих до дна.

Я вибрав собі за осідок місто Кременчук, на березі Дніпра. На пораду пішов до родини Дольських, згадав що пані Дольська була родом з містечка Потоки, на Полтавщині, недалеко від Кременчука. В Потоках жила її сестра, до якої пані Дольська зразу ж написала листа і попросила хоч тимчасово прийняти нас із дружиною, поки ми влаштуємося на працю і знайдемо помешкання. Наказ про моє заслання за Дніпро в м. Потоки одержав я через сільраду за два тижні. Була неділя і вже вранці коло кооперативу зібралося мало не все село. Виряджати нас у дорогу, прибув навіть о. Яків Сінкевич, наш священник, церковний староста і паламар з коругвами, прийшов і голова комнезаму та й шкодував, що не може мені допомогти уникнути такого незаслуженого засуду.

– Порадьте, Іване Демидовичу, як нам жити в такі бурхливі часи? – звернувся він до мене. Що я міг порадити? Я був трохи «під хмілем» і сказав коротко:

– Шануйте один одного, будьте глухі, сліпі й німі, то не будете биті... .

Слова «глухі, сліпі й німі», сказані мною, стосувалися тих обставин, що в селі часто з'являлись повстанці, а щоб перевірити відношення селян до більшовиків, чи то повстанців, то такі військовики вдавалися до «хитрої дипломатії» і зверталися, вживаючи назву «товариш», а не «добродій» і навпаки. Якщо селянин казав «товариш», а це були «добродії», то кропили його нагаями до півсмерті. Те саме було і в протилежній ситуації. Мій тесть випив дуже гіркого келиха від одних і других. Він не розбирався в тих «титулах» і назвах, а було йому якось соромно й незручно називати безвусих молодиків «товаришами». – Ну й які вони мені товариші? – говорив бувало. – Я вже старий та сивий, а вони ж таки парубня!

За це нерозуміння й діставав, як «несвідомий», кілька дошкульних нагаїв по натрудженій спині й похилих плечах. Наші люди в той час були довірливі, незлобиві, могли навіть із

ворогом поговорити, та якесь не до ладу сказане слово не раз викликало у випадкового співрозмовника лють і його кийок, або нагай починав гуляти по плечах «несвідомого» дядька. Треба сказати, що в той час «військового комунізму» сваволя «місцевої влади», була необмежена. Найбільше цим користувалися, звичайно, т. зв. «каральні установи», як ЧеКа, в особах своїх представників. / ЧеКа – це «Черезвичайная Комісія» по-російськи, або по нашому Надзвичайна Комісія, що пізніше перетворилася на горозвісне ГПУ /Государствіное Політічское Управление / потім прибрала назву НКВД /Народний Комісаріат Внутреніх Дел / а пізніше МВД / Міністерство Внутреніх Дел / і тепер існує під відомою назвою КГБ /Комітет Государственной Безопасності, тобто Комітет Державної Безпеки/. Чекісти, під проводом Фелікса Держинського /поляка/, творили на Україні страшні беззаконня, користуючись безмежною владою, – це були безоглядні розбишаки, які за одне слово без суду і глузду могли розстрілювати окремих, негодних їм осіб, або й сотні й тисячі людей в ув'язнені. Дуже часто це були жиди, які легко просувалися на пости начальників каральних установ, слідчих або просто «уповноважених», бо під час «воєнного комунізму» розправи були короткі, без суду й слідства. Розбишацтво й беззаконня часом прикривалося «постановою» т. зв. «влади на місцях» – сільради чи комнезаму.

Ось така «ніби постанова» й була, щоб вислати мене за Дніпро. В ту пам'ятну неділю випроводжали й мене з дружиною з рідного села. Було багато сліз, рідня й сусіди зворушливо прощали нас, нарешті, провівши пішки за село, попросили сісти на віз і, коли ми рушили, ще довго махали шапками й хусточками вслід... .

З міста Гайсина поїхали ми потягом до Кременчука, переїхали Дніпро. А там вже наші Потоки мали бути недалеко. З сухарями та салом у мішках вийшли ми на станції у Кременчуці. Був саме місяць грудень, холодно, ніч темна і тільки й світла, що на станції. До нас із дружиною долучилося ще троє, як виявилось старшин Української Армії, яких спіткала така сама

доля, як і нас, – заслання.

Вирішили ми ночувати на залізничній станції, але тільки розташувалися, як о 12-й годині ночі нас попросили вийти надвір, поки закінчать прибирати зал-опочивальню. За годину ми знов увійшли і зайняли старі місця біля лавок, розклавши речі на підлозі, почали дрімати, але о 5-ій годині ранку знов нас турбують прибиральники. Ці нічні турботи так дратували нас, що ми вирішили підшукати якесь приватне пристановище по жидівських хатах. Старенька жидівка дозволила нам розміститися у підвалі, де ми й перебули до ранку, коли потягом вирушили до Потоки, а там і розшукали сестру пані Дольської. Вона перечитала переданого їй через мене листа, познайомилася з нами, вгостила чаєм, постелила нам на долівці для відпочинку після майже безсонної ночі і за двадцять хвилин ми вже спали багатирським сном.

На третій день ми пішли на реєстрацію до ЧеКа. Там виявилось, що в місті є четверо «безпритульних» українських старшин: крім мене ще один польського роду, другий українець і третій – колишній полковник Роман Варфоломійович Фурман, з якими мене пов'язала дальша доля. Це була дуже чесна, порядна людина, роками старший за мене. З цієї «чвірки» старшина польського роду десь дуже скоро зник і ми його більше не бачили. На наших реєстраційних довідках розписувався гарний із себе мужчина на ім'я Бродський. Я догадався, що це був син власника великої цукроварні і, коли я приглядався до його підпису, він промовив до мене:

– Что вы так присматриваетесь? Узнайте? – насмішкувато примружив очі він.

– Ні, – сказав я, – а батька вашого знаю... . Він усміхнувся і ми розійшлися.

Звідси нас направили у темний підвал, до начальника «Секретного відділення» Міхайлова. Нас стояло в черзі п'ятеро і декотрих він пропускав скоріше, а мене затримав на 45 чи 50 хвилин. Його сірі очі були такі злі, їдучі та пронизливі, що трудно було той погляд витримати. Розмова тривала довго, так що й сорочка на мені вже пройшла потом – Міхайлов обіцяв

мені всі блага, аби тільки я погодився служити сексотом. Я спочатку скаржився, що...не маю взуття, що моя дружина вагітна і потребує допомоги... . Але Михайлов настоював на своєму, обіцяв і нянькою дружину забезпечити, дати одяг, білизну, взуття, грошей на роз'їзди, а про харчі то, мовляв, і мови не може бути – все буде. Я побачив, що лагідно не відв'яжешся від цього диявола і нарешті сказав:

– Ніхто з мого роду не служив ні в поліції, ані в жандармерії та й у тюрмі не сидів. Тому ця робота видається мені такою страшною, що я скоро себе розконспірую і вас видам ненароком... .

– Подумайте, Юрченко, тільки нікому об етом ні слова не говоріте, а то в 24 часа ми вишлем вас на Соловкі... . Тільки жене можете сказати, посоветоваться, но чтобы она держала язык за зубами, а то і она пойдьот на Соловкі... .

Аж увечері скінчилися наші допити в ЧеКа – це були тортури моральні.

Надворі завихрила снігова хуртовина і я запропонував іти всім у Потоки ночувати, бо там була і моя дружина, яка залишилася із господинею. Вийшли в степ за місто. Ідемо, сопемо, куримо і ніхто ані словечка. У мене увірвалося терпіння і я запропонував, що б тут, у степу, признатися у своїх невинних гріхах... . Я перший розказав, як Михайлов домагався від мене співпраці сексота при ЧеКа, але я відмовився, бо нездатний до цієї жандармської роботи, мовляв, видам себе і це насторожить приїжджих засланців від зближення зі мною. Другим «сповідався» полковник Роман Фурман, але його вік, як видно, став на перешкоді й тому його довго не затримували. Третій – Прокопенко, який втік з-під розстрілу й після того цілком посивів, як старий дід, – признався, що йому наказано завтра з'явитись... . З цього можна було зробити висновок, що він прийняв завдання Михайлова, хоч Прокопенко сам нам цього не сказав, тільки почував себе дуже пригніченим. Четвертий – поляк, не пішов з нами, а залишився в Кременчуці, мабуть, також мав нечисте сумління.

Була пізня ніч, коли ми добрели «додому» в Потоки.

Дружина моя зразу помітила, що в мене щось не все гаразд, та й наша мовчанка свідчила про щось таємне, загадкове, небезпечне. А коли вже всі послули й захропіли, крім мене й дружини, то я розповів їй про свою розмову з Михайловим, який сказав «порадитися з жінкою», бо, мовляв, моя впертість може пахнути Соловками. Я хотів почути думку дружини, але вона кілька хвилин мовчала. По тих довгих кількох хвиликах нарешті промовила: «Івасю, ліпше смерть, як людська кров...». Почувши таку її відповідь, я втішився, як мала дитина. Відчув, що у такій небезпечній хуртовині людського життя я зможу героїчно, «з грюкотом» замкнути свої передсмертні двері. Героїчна відповідь моєї дружини, що незабаром мала народити нашу дитину, скріпила мене на дусі так, що й страх смерті зник без сліду – я відчув моральну підтримку. Після того я вирішив не з'являтися до Михайлова, бо ж зміни у моєму рішенні не було, то треба сподіватися хіба тільки того, що заберуть нас з Потоків і відправлять на Соловки, на вірну смерть. Та легше було б вмерти від кулі, ніж глянути на ті сірі, дикі котячі очі чекіста Михайлова. Проминув тиждень, а потім і другий, а за нами ніхто не приїжджав. Кожного тижня з'являємося ми з Фурманом на реєстрацію, а Михайлова я стараюсь не бачити... .

Відразу після реєстрації в ЧеКа я почав шукати будь якої роботи, але скрізь на мої прохання крутили головами, мовляв, зараз трудно знайти працю, навіть важку, фізичну, – своїх давніх робітників звільняють, а я приїжджий чоловік. На щастя, почув я, що в Потоках відбувається триденна районна вчительська конференція. Я збираюся, йду, знайомлюся з кількома вчителями, розкакую, як я опинився на Полтавщині, в Потоках. До мене підійшов стрункий, чорнявий чоловік, ми познайомились, він каже:

– Я – Грабський, директор семилітки в селі Рокитному. Мені бракує вчителів. Якщо ви погодитесь узяти 4-ту класу і викладати географію у старшій класі, то прийму вас, хоч і сьогодні можете переїздити. Будете мати дві кімнати і велику кухню.

– Я погоджуюся, – та й дружина моя не буде проти того,

– без надуми і з великою радістю в душі сказав я. – Тільки чи дозволите ви взяти до мого приміщення ще одного старшого чоловіка? Я не можу кинути його на призволяще, він українець, я його добре знаю, бо він із сусіднього села Вищої Кропивни. Харчів він ніяких не має, то може вмерти з голоду... .

– Беріть, беріть, то ж ваше приміщення буде. Думаю, що тісно вам утрюх не буде.

Ми негайно, із подякою, розпрощалися з нашою господинею і переїхали в село Рокитне, де я почав учителювати, а за свою працю діставав 30 фунтів жита /наполовину з вівсюгом /на місяць. Жили ми втрюх: дружина варила, пекла хліб, прала, латала білизну, а Роман Варфоломійович Фурман тягав з криниці воду, мив підлогу, носив до вітряного млина мое зароблене жито. Я радів, що ми жили разом у теплому приміщенні, але після Великодня, у червні, вчителям перестали платити натурою, ані грішми, – живи, як знаєш. Дружина, Параска Максимівна, вирішила їхати додому, бо підходив їй час родити й вона воліла бути у своєму родинному, затишному приміщенні, а не в убогому й голодному кутку – на Полтавщині. Продали ми свої шлюбні персні, щоб було їй на дорогу до свого прадідівського гнізда. Замість того, щоб їхати до своєї хати, вирішила їхати до своїх батьків, де була б їй надійніша опіка. Залишилися ми з полковником Фурманом удвох і взялися під примусом обставин – за комерцію чи пак «спекуляцію»: на провінції купували жито, кури, а перепродували у Кременчуці на базарі. А проте, з цієї спекуляції прибутку ніякого не було, а самі збитки та ногам дошкульне лихо. Але, як каже приповідка – «світ не без добрих людей». Отож, іду я з Кременчука, аж заточуюся, навіть на склянку махорки не заробив, а кілька недокурків у кишені самозречено тримаю для Фурмана – він узявся до рибальства. Іду, шкандибаю, коли це хтось гукає: – А почекайте, Іване Демидовичу, – оце вам від мене відерце карасів, а оце – глек кислого молока із сметаною, від жінки гостинець за те, що ви добре вчили нашого сина... . Я оторопів від несподіванки – такий багатий гостинець від батьків мого учня! Не звик я до таких гостинців, а грошей не мав, щоб

заплатити і тільки зворушено дякував. Та сумна вістка про те, що вчителів позбавили хлібного пайка, облетіла батьків дитей-школярів, а в тому числі й моїх учнів. Першим відвідав мене городник великого, колишнього панського, саду й запропонував легку працю в садку й на баштані. Я, звичайно, радо на це погодився. Моїм обов'язком мав бути тільки догляд саду й баштану, обхід із дробовиком, щоб стерегти врожай від злодіїв.

– За працю буду платити вам натурою, – сказав садівник-городник. – Відро садовини щодня, а динь і кавунів скільки хочете беріть, аби змогли донести додому... . – А за те, що ви так добре вчили мою всиновлену донечку, дружина і я просимо щодня приходити до нас на сніданок і на обід о 2-ій годині, – додав він.

Для мене й Фурмана це був справжній рятунок від голоду. Разом із садівником я, взявши на плечі дробовик, пішов у пробний обхід саду й баштану. На баштані земля була спушена і зрідка встелена огудинням динь і кавунів. Від вітрів сад обнесено високими тополями, колючим кизілем, райськими яблунями із золотавими яблучками. За цією стіною починались культурні дерева: черешні, вишні різних барв і смаків, слизи різних кольорів, яблуні й груші на різні пори року – ранні, середні й зимові. У північній частині саду простягнувся величезний ставок, а по ньому плавали численні табуни гусей, качок і навіть кілька лебедів. Я так захопився цією красою, що не зчувся, як ми опинилися біля будинку садівника і пішли снідати. Я узявся до свого нового обов'язку «обходчика» саду та отак, ідучи сам, думав собі: «а що я з цим дробовиком буду робити, коли якийсь старенький дідуган чи бабуся прихиятимуть ключечкою гілку вишні, чи черешні та їстимуть соковиті ягоди?» Не встиг я подумати про це, як гілка зашелестіла й побачив я матнистого дідка, який доїдав ягоди, а потім, витерши губи, перехрестився й пішов потихеньку. Незабаром те саме повторилося і з бабою. Я робив вигляд що нічого не бачу. Якось за обідом я розказав садівникові і його дружині про тих на вигляд добрячих, незлобивих діда й бабу, що їли ягоди в садку, а мені руки не знімалися карати їх за це.

Почав я просити, щоб садівник краще доручив мені рвати садовину – змалечку я звик до тієї роботи, гілок не ламав, бо тато й мама суворо нагадували мені про те.

– Я хотів дати вам легшу роботу, а ви вибираєте тяжчу, – засміявся садівник, але на мою пропозицій погодився. Впродовж червня, липня і до половини серпня я щодня ходив до саду й на баштан, зривав садовину, збирав кавуни й дині й приносив додому зароблену платню – ціле відро овочів, черешень, вишень, абрикосів, слив, яблук та груш, а динь і кавунів стільки, скільки міг донести і вони в нас у хаті не переводилися. Вгощав я тим добром і директора школи та його дружину – вони навіть заздрили нашому багатству. Мої зароблені овочі Фурман носив до Кременчука на базар, продавав їх і за те купував олію, масло, крупи й муку та всяке інше. А у вільний час він рибалив на Пслі. До нього в неділю раненько приєднувався і я з вудкою. Одної неділі нам попалася величезна щука, порвала Фурманову вудку й вирвалася на волю, а мені пощастило – щука довго «води́ла» мене по Пслі, а потім таки здалась. Коли Фурман протягнув їй через зябра лозинову вужелку й підняв на витягнену руку, то хвіст щуки торкався до землі-така вона була величезна. Вирішили ми її продати – якийсь старшина військовий запитав скільки хочемо за неї і я заправив 30 фунтів пшона. Він не суперечив, не торгувався, купив ту велетенську щуку й ми збагатилися на пшоняну кашу.

На правому березі річки Псла був також великий сад, а в ньому монастир. Ми бачили монахів у чорних рясах із золотими хрестами і круглими іконками – певно це були не звичайні ченці, а, мабуть, єпископи, чи митрополити. По їхньому боці ми частенько сідали в куцах із вудками та ловили рибу. Одного разу сталося так, що ми, нічого не зловивши, сердито змотуємо вудки і йдемо додому. Нас перепиняє духовна особа і просить зайти у монастир. Коли ми зайшли, посипалися до нас питання – хто ми такі? – ми відповідали одверто. На столі з'явилися харчі – смачні страви, від яких годі було утриматися і ми смаковито їх споживали. Ченці запросили нас заходити до них щодня, але амбітний Роман Варфоломійович Фурман сказав мені, що йому

важко переносити це голодне прощаттво і він ніколи більше на це місце не прийде. Залишили ми це затишне місце і подалися рибалити в лози, подалі від монастиря.

Від часу моєї праці в саду марево справжнього голоду відійшло від нас вже далеченько, навпаки – ми підправилися фізично, відремонтували взуття та одяг за гроші, зароблені від продажу моєї заробленої садовини, що була дорога в той час у місті.

Навіть пощастило нам скласти певну суму грошей на чорний день – ми поділили її порівну з Фурманом. У скорому часі ми подали прохання до старости України Петровського про звільнення нас із заслання і ранньої осені одержали дозвіл виїхати додому. Яка це була радість! Ми попрощались з директором Грабським, садівником та всіма добрими людьми, що рятували нас у біді. Грабському дякували за теплий притулок для гнаних невільників. Бо ж не кожний свідомий українець міг ступити на такий відважний крок людяності і прийняти нас на свого відповідальність. – Ми вас ніколи не забудемо! – говорили ми йому від щирого серця. Завбачливий Фурман завчасно відремонтував взуття й одяг, поправ білизну, отже ми готові були в дорогу, яка стелилася нам спочатку на Київ. Хтось із добрих наших полтавців дав нам листа до якоїсь пані лікарки, щоб у Києві дала нам притулок хоч на одну ніч.

Подорож пароплавом до Києва була приємна, вільна – пасажирів було мало. Наближались до могили Великого, безсмертного нашого Тараса Шевченка, голосно цитували уривки з його «Кобзаря» і з хвилюванням вдивлялися у місце його вічного спочинку. Київські пляжі були переповнені молоддю, стояли погідні, теплі дні. Захотілося й нам помитися на волі, погрітися на теплому, жовтому пісочку. Роман Варфоломійович пообіцяв годину «подіжурити» й розбудити мене, якщо я засну, але і його сонце розманіжило й він заснув. Я пікся на сонці години півтори, а потім, коли ми вже дісталися до київської пані лікарки з рекомендаційним листом, то в мене зуб на зуб не попадав, трусилася мене немилосердна лихоманка. Лікарка запропонувала мені зняти сорочку, а з нею почала

клаптями рватися і моя попечена шкіра. Помастила мене лікарка якимсь мастилом, дала таблетки і я з тяжкою бідою провів неспокійну ніч. Раненько ми подякували пані лікарці й пішли до ГПУ-ЧеКа. Зустріли нас дуже холодно, суворо, дали листа і спрямували до Бердичева, де начальник видав нам посвідки й наказав що-два тижні являтися на реєстрацію. Разом зі мною подорожував ще один чоловік з "підмоченою репутацією» із м. Іллінець. Фурман і я дійшли до «перехресної дороги», треба було розлучатися. Ми сіли, погомоніли, розцілувалися, як рідні брати, гукнули один одному «до побачення», але розійшлися назавжди і мені ніколи вже не довелося зустрітися з цією кришталево-чистою людиною.

При реєстрації мені заборонили жити вдома, а тільки в Київській області. Чи ж могла бути більша кара та знущання, коли ти, біля своїх рідних околиць, не маєш права привітатися з дружиною і маленьким сином?! Так, у мене в той час уже був синок Анатолій, який народився під час мого заслання. Дружина перебула щасливо критичний час у своїх батьків. Отже, побачення мої з родиною могли бути тільки нелегальні, секретні, щоб ніхто з «владь імущих» не побачив, бо це загрожувало мені додатковими репресіями, після відбутого заслання за Дніпром. Проблукавши осінь, зиму й літо на Іллінецьчині та Бердичівщині, я подав заяву на призначення мені посади вчителя в селі Лиса Гора. Ішов уже 1924-25 навчальний рік і я випадково довідався, що в тому глухому селі вчителя нема. Мою заяву задовольнили.

Село Лиса Гора розташувалося в левадах, між великими панськими лісами. Мешканці села склалися з двох третин українців і одної третини циган. Працьовиті українці жили добре, заможненько, а цигани рентували свої земельні наділи українцям за дешеву оплату. Лисогорська школа була дуже запущена, бо в ці лісові хащі ніхто з району не хотів їхати, але сільська громада приділила для школи попівську леваду з кільканадцятьма дубами, що їх можна була використати на ремонт.

Люди зустріли мене тепло, пообіцяли завжди мені

допомагати, якщо знайде потреба. Фінансові справи тут долагоджувалися на місці головами сільради чи комнезаму, а взагалі кажучи, моральністю чи високою чесністю лисогірська громада похвалитись не могла, всі ще з діда-прадіда звикли красти панський ліс на господарське будівництво та й навіть на опалення жидам міста Іллінець продавали його. Так жили їхні діди, батьки і так жили й вони всі. Пан не питав на що дядько зрізав дерево, а лаяв за те, що зрізав високо та зробив високого пня... .

Видавши дітям переводні й випускні свідоцтва, я взявся за ремонт даху школи. Голова сільради частенько навідувався до мене та цікавився, як посувається ремонт школи та навколо неї. Після ремонту даху на черзі була дроварня й льох, виходок, огорожа шкільного подвір'я. З кінці серпня всі ці заплановані шкільні ремонти я скінчив з допомогою громади і цим привів будівлю школи до порядку, якого в ній давно не було. А проте, залишатися тут довше я не збирався. Одного разу в розмові з головою сільради я запитав його про одного мешканця села, – гарного вусатого балакуна, який напрошувався до мене у товариство. Хто він такий? – питаю.

– А він до вас хіба ще не заходив? – спитав голова.

– Ні, не заходив ще, але може знайде, то хотілося б знати, як з ним поводитися і як реагувати на його розмови, бо він має вигляд інтелігентної людини. Що він робить тут у селі? – поцікавився я.

– Це отаман шайки конокрадів кількох навколишніх сіл. Сьогодні в нього пара коней, а завтра може бути четверо, або й десятеро. Сьогодні він чемний, ласкавий, завжди усміхнений, а завтра, якщо ви йому не до вподоби, то буде з вас шкіру пасами дерти й теж усміхатиметься. Сльози й благання його не діють, – остерігайтеся його, він дуже мстивий!

Після такої характеристики «інтелігентного» отамана мене аж острах взяв. Я можу в цьому селі, зробивши стільки добра людям, поплатитися життям, не догодивши словом такому розбишаці. Але якось воно обійшлося так, що той «отаман» перестав цікавитися моєю особою та я й часу не мав,

бо так поринув у вчительську й господарську працю коло школи, що йому й нецікаво було бути у моєму товаристві.

Дуже рідко хтось приїжджав у цю глуху лисогірську закутину, але одного разу восени прибув до моєї школи якийсь жидок-повстанець /так називав себе /удекорований на грудях «гімнастюрки» усякими брязкальцями-відзнаками та «орденами». Він домагався, щоб його зустріла сільська громада хлібом-сіллю, а на гостинець хотів одержати гроші. Я з головою сільради домовився, що в школу я його пушу, а збірки ніякої грошової ми для нього робити не будемо, бо, може, це якийсь пройдисвіт. Посидів той розцяцькований герой у мене в школі, оглянув її без видимої цікавості, а потім я вибачився і вийшов з учнями на подвір'я. Так і поїхав він ні з чим. А пізніше я довідався від завідувача школи села Красненського та й із Ситковецької десятирічки прийшла вістка, що він був і в них з такими ж претензіями на грошовий подарунок, але вони «розкусили», його і попросили «зачинити за собою двері», бо був цей прохач і справді пройдисвітом. Мені полегшало на душі після цієї вістки, бо я боявся наразити себе на нову халепу.

Протягом двох років у Лисій Горі я добре впізнав селян і сільраду. Діти були гарні, жваві й веселі, приємно було з ними працювати в школі. Та й з батьками їхніми я наговорився і напрацювався біля школи – вони, видно, цінити мене за мою щирю працю. А проте, я був на становищі «неблагонадійного» політично і був зобов'язаний продовжувати реєструватися у спецвідділах ІПУ, а коли почав домагатися, щоб мені надали право жити вдома, бо, мовляв, це право надав мені староста України Петровський, то мені відповіли: «А Петровський не має права снімать с вас ссылкі, а только власть на местах, которая вас суділа і має право освободить вас. В етом деле Петровский безсилен»...Ось чому я, мов окаянний, тинявся після заслання по чужих хатах, клунях і шобах, не маючи права перейти за «запретну зону».

Саме в цей час на Правобережжі сколихнувся великий релігійний народний рух. В цих роках ЧеКа розпочала ліквідацію, тобто знищення, церков і фігур-хрестів на

перехресних шляхах. З церков знімали дзвони і позолочені хрести, а високі дерев'яні хрести-фігури зрізали на паливо. Де за козацьких часів на перехрестях шляхів копали криниці і ставили коло них каплиці, а в каплицях, за звичаєм, був образ Божої Матері, або Розп'яття Ісуса Христа. Над криницею висів журавель з прикованою баддею, щоб кожна спрагла людина могла відпочити й напитися свіжої, холоденької водиці, помолитися Богу. Це вважалося за добре Боже діло і тому кожна віруюча християнська людина сприймала руйнацію фігур-хрестів і каплиць придорожніх, як святотатство, гостро-вороже християнству діло, яке довершували ті, що колись розпинали Христа. Це було найбільшим глумом ЧеКа над віруючими християнами і потоптанням історичних українських традицій, освячених віками. Линула чутка, що в багатьох каплицях і по хатах обновлялися ікони, розп'яття ставали світлими, ясними, ніби сьогодні помальовані. Таке чудо оновлення ікон звершилося, за народньою чуткою, в місті Калинівці й народ тисячами плавом плив туди до Хреста з оновленою іконою зі співами псалмів. Люди несли також нові фігури хреста, ставили і вкопували їх там, де перед тим безбожники-комсомольці зрізали стародавні. Невпинна, величезна хвиля народу, ображеного у своїх глибоких почуттях християнської віри, котилася, як лавина вулкану. Зупинялися в кожному селі по дорозі до «Калинівського чуда», ставали на коліна, співали молитви і взивали до Всевишнього, благаючи рятунку. Ішли старі, люди середнього віку, молодь і діти. Особливо багато було молоді. Рух цей набрав такої сили й розголосу, що це налякало і «верховодів» та й припинилося зрізання хрестів. Відчувши гнів народу, силу його віри в Бога, влада узялася до протизаходів: скликала фахівців-малярів, намагаючись довести людям, що «чуда» ніякого немає, бо, мовляв, дослідження показують, що оновлення ікон сталося «від подуву вітру та умов клімату».

Це «Калинівське чудо» і рух людей, новітніх хрестоносців, відіграв неабияку роль у в моєму тодішньому безпросвітньому житті, коли я, бездомний, тинявся після

заслання за Дніпро, не маючи певного пристановища. Ці наші українські Хрестоносці дозволяли мені заходити до клуні, чи шопи та погрітися у сіні, чи й переспати. З обережності казали: «заходьте вночі й виходьте вдосвіта». Бувало й таке, що заходив у клуню, а там тобі постелено старий кожух, подушку, а коло подушки добра скибка хліба і шматок ковбаси, чи сала... . По кількох роках довелося мені зустрітися з одним чоловіком, на ім'я Петро, який у змінах носив нові важкі хрести-фігури в часах «Калинівського чуда». Зрадів я йому та й питаю:

– Ви щось помарніли дуже... Чи не маєте якої хвороби?

– Маю, – каже він, – але ліків на неї нема... . Побито мене дуже... .

– Чим же закінчилися ті Хрестові походи на Калинівку?

– Усіх активних учасників з родинами зіслали в північні ліси, а одиноких – на Соловки загнали або порозстрілювали тут же у Вінниці, – сумно відповів він.

– А мене, мабуть, «калінівське чудо» спасло, бо живий залишився, – додав він. Ми попрощалися з ним і розійшлися, бо я прямував до Бердичева «на відмітку», тобто на чергову реєстрацію. Там мені сказали, що мої документи передано до Немирівського району і я не мушу більше до них з'являтися. Ця вістка огорнула мене надією й іскринкою радості, бо ж Немирів – це вже була моя рідна сторона, отже я мав право з'єднатися із своєю родиною, хоч і перед тим, коли змінилося районування, я вже жив ближче до своїх рідних, хоч і був «відщепенцем» та не мав права з'являтися у рідному селі. Але бажання побачитися з дружиною і поцілувати маленького сина перемагали усі заборони й перешкоди.

Ось і пригадав я собі, як я поборював ті перешкоди. Однієї зими були такі сніговії, що й світу Божого не видно, а я брів по пахви в снігу додому привітати мученицю-дружину й пригорнути малятко-синочка. Вже було поночі, коли вступив у натоплену хату – засніжений, обмерзлий. Обійняв зрадлу дружину, поглянув на сплячого сінка, розсупонився, сів на теплу лежанку обігрітися, аж тут добрі хлопці повідомили, що приїхав «уповноважений» /чекіст/ і цікавився, чи я буваю тут.

– Краще вам негайно вийти з села, Іване Демидовичу, бо ви ж самі знаєте, що може бути... – попередили вони мене. Я одягаюсь і вночі знову вирушаю на хресну, тернисту, а вірніше, засніжену й заметену дорогу. Іду на містечко Іллінці, а там Липовець і станцію Козятин. Сніг мете, оглядаюся назад і бачу якусь чорну точку.

І хто б це брів у таку негоду? – думаю собі. – Мабуть такий бездомний, як і я. Гукаю... бачу сани, запряжені одним конем. Чоловік під'їжджає ближче, я називаю своє ім'я і прізвище та куди мандрую. Виявляється, що це – фоліошник, що розвозить людям вибиті сукна з овечої пряжі. Він мене знає і просить сідати та й підвозить до Липовця. Я дякую йому і бреду далі, планую переночувати у вчителя М. Білика. Поки добрів, то й каганці заблимали, а сніг і далі притрушує дорогу.

Люди допомогли мені розшукати школу і я, перепрошуючи Білика і його дружину, дістаю дозвіл переночувати в них, а ранесенько встаю і чимчикую далі, до станції. Дорогу занесло снігом, знову зривається хуртовина. Я, втомлений до краю, ледве бреду, опановують мене думки про смерть і виникає бажання – як би отак попасти у занесену снігом криницю. Мучать мене докори сумління, що занапастив я не тільки себе, а й, дружину і синочка Анатолія... . А тимчасом упріваю в боротьбі з немилосердною стихією. Аж тут раптом хтось гукає мене і я відступаю з несподіванки. До мене наближаються добрі коні й залубні-сани. «Мабуть хтось із району» – думаю собі, але станція – я добре знаю – вже на «запретній зоні». Ну, що Бог дасть, те й буде, – думаю собі. Розказую тому чоловікові хто я і що я, куди іду.

– Квиток до Козятини маєте? – питає мене, пропонуючи підвезти.

– Ні, ще не маю... – кажу і з дива не можу вийти, чи вірити цій людині, чи ні.

– Ось вам квиток, – промовив він, відмовляючись від грошей. – Я маю брата такого, як оце ви... . Через сорок хвилин прийде потяг на Козятин. Бувайте здорові!

Він поїхав, а я вслід тільки встигнув крикнути «Дякую!» і

стояв кілька хвилин, не вірячи сам собі. Ні, таки правду люди кажуть, що «над сиротою і Бог з калитою».

Ще й іншим разом справдилося це прислів'я народне, коли я пішов на чергову реєстрацію до своїх катів. На «перевірку» зібралось нас чимало – таких, як я, безпритульних. Після реєстрації вийшов я зголоднілий, бо не їв з учорашнього дня й тріски, а в кишені й грошей не було, щоб десь попоїсти. Коли це підійшов до мене місцевий лісничий і запросив до якогось ресторанчика. Я дякував, але мій вигляд був, видно, такий мізерний, що він таки переконав мого добродія в тому християнському обов'язку-заповіді – «голодного нагодуй». Після обіду він мені каже:

– Ви не журіться...у мене є лісу багато, я не збіднію, погостивши вас... .

Цей добряга ще взяв мені квиток на потяг до Липівця і, підночувавши в Лінцях, я тихцем крався лісами додому на побачення з родиною.

Початки колективізації.

У 1927 р. мене переводять на вчительську працю до рідного села Мельниківці на Вінничині. Що рік, що другий – все тісніше затискають селянству очкурі та окрайки: підганяють до СОЗу, комуни, колгоспу. У довколишніх селах ті СОЗи зорганізовані нашвидкуруч, так само скоро й пощезали. У великому селі Красненькому "вродилась" комуна, пішов про неї великий розголос, але проіснувала така ж лише один рік, хоч влада повдягала "комунарів" у дублені кожухи, кожушинки та валянки на показ усім. "Комунари" пересварилися, позабирали свою худобу, птицю, реманент і розійшлися по своїх прадідівських гніздах. Зорганізовані нашвидкуруч СОЗи /товариства спільного обробітку землі/ по кількох селах ледве животіли. Вони не спромоглися навіть побудувати якесь накриття для сільськогосподарського реманенту та майна, яке мокло, іржавіло під відкритим небом, занедбана без хлівів була й худоба. Обурені жінки, побачивши стан такого "господарювання", скликали "сходку" і постановили забрати

худобу додому, а не чекати, поки побудують хліви. Легко було розбирати чужі будівлі, але будувати нові короварні і стайні було важко. Найбільша нагінка селян до колгоспів почалася у 1929 році. З цього року московська інтернаціональна банда розпочала свій "генеральний наступ" на українське село, кинувши гасло про "суцільну колективізацію". Трактори почали розорювати межі селянських ланів, а селяни збували за безцінь своїх коней, хоч у скорому часі ніхто вже не хотів їх купувати, а деякі господарі з плачем вивозили коней у степ, на волю, скидали з них обротьки, цілували й прощалися із своїми улюбленцями, що їх плекали роками. Не хотіли віддавати їх у безгосподарні руки колгоспних недбалів. Табуни таких "вільних" коней скоро маліли, бо спритні спекулянти підганяли їх до кордонів Польщі й Румунії і продавали. Під насильницьким тиском у психіці селянства вселялася безнадія повороту до "свого, гласного" вже не було і лишалося тільки спожити те, що можна було спожити із праці власних рук. Заливаючи розпач самогоном, селяни доїдали свиней, курей, качок, гусей і кроликів, а кролячі шкурки промінювали в кооперативі на сіль.

Наступ на українське село і насильницька колективізація ішла в парі з гаслом "знищення куркуля, як кляси», а під назву "куркуля" московсько-комуністична банда підводила не тільки заможного селянина, а й того, хто не бажав добровільно іти до колгоспу, називали таких селян «підкуркульниками». На Поділлі по селах не було багатих хліборобів – тих небагатьох вже постаралися вивезти на північ до Росії, разом з родинами на вірну загибель, а будинки їхні руйнували, або вселяли в них «незаможників». На решту одноосібників почався шалений наступ т. зв. продподатками (продовольственный налог), що їх подвоювали і потроювали, забираючи у селянина все до зернини, а за невиконання такого податкового «пляну до двору» цілу родину розоряли до нитки – забирали одяг, взуття, хустки, шапки, різне господарське приладдя, а на шлях виливали квашенину. Розбишацтво таке переводилося по кутках села і займалися ним окремі штаби, бригади під кермою надісланих з

міста «парттисячників» при допомозі місцевого "активу» з комсомольців і «незаможників». Притягали до тої ганебної роботи і вчителів та школярів.

Я в ті роки був увесь час під наглядом НКВД. Слідчівководави часто шарпали мене і вдень, і вночі на допити, забирали на кілька місяців до вінницької в'язниці, після чого я знову повертався до вчительства. В 1931-1932 роках я, повернувшись із чергового «вінницького курорту», дістав посаду завідувача школи у селі Остолопові. До школи призначено було ще двох учителів, з них одного комсомольця, якого часто відривали від шкільної праці на сільську "політичну роботу», тобто участь у «розкуркулюванні» і стяганні «продподатку" з одноосібних селянських господарств. При цьому став він свідком, як якийсь «парттисячник» з люттю вирвав у немовляти в колісці соску, а дитину викинув через вікно у сніг. Такої звірячої поведінки не міг витримати вчителькомсомолец і в штабі, у присутності прокурора і представника НКВД, порвав і кинув їм у вічі свій комсомольський квиток. Доля його, очевидно, була сумною, але мене знову забрали в скорому часі до в'язниці.

У вересні 1932 року, після кількох місяців ув'язнення, допитів і перебування у переповненій вінницькій тюрмі, мене призначено було до семилітки у селі Мельниківцях. Це був рік мук, сліз і стогону українського села. Кожного дня я йшов до школи і чув ті плачі і прокльони, бачив як «розшивали» дахи, клуні, били вікна, валили комини, чув голосіння напівголих і босих дітей. Після цих картин як же тяжко було братися до викладів шкільної програми, відчував, що надходять останні дні, коли цим милим дітям буде вже не до навчання. В обідню перерву я частував їх жменькою кукурудзи, чи шматочком мамалиги, але хіба це могло їх урятувати? Одного дня, відпустивши додому дітей, ми, вчителі мали залишитися на півгодинну нараду. На нараді директор школи Прилипа повідомив, що НКВД і обласний прокурор наказали, щоб завтра зранку вся школа з гаслами "Кулаки і підкулачники, здавайте державі хліб!" була готова іти на село. Сказали, щоб дітей

посилати на горища забирати всяке насіння, сушню, сушені гриби, тощо. Коли ми залишилися удвох із директором я сказав йому:

– Я не піду! Дуже прошу тебе – звільни мене від цього. Я ж вчитель, вихователь дітей, а не бандит, не грабіжник, не злодій... Я буду хворий завтра, добре?

– Ой, не роби цього, – перелякано озвався Прилипа. – Зглянься над своєю родиною, бо це ж фронт, ти розумієш? Ніхто нікому не вірить, не рахується з людськими почуттям. Я не заставлю тебе лізти на горища, а стоятимеш у кінці колони і наглядатимеш, щоб діти не розбігалися по своїх хатах.

Вдома я розповів дружині про те «завтра», про мій спротив і небажання йти на ту гемонську роботу, куди посилає НКВД. Дружина залилася сльозами і благала мене, щоб пожалів її і дітей та послухав поради директора Прилипи, бо інакше милосердя не буде і я залишу дітей сиротами. Тієї ночі я не міг заснути, думки обсїдали мене – про завтрашню зраду або муки сумління і смерть десь на Соловках. А що ж скаже село, знаючи мою ширу вдачу, правдивість і національну ідейність? Досі я був таким в очах селян, а завтра? Вранці я набрав у кишені кукурудзи і пішов до школи. Директор зустрів мене доброзичливою і схвальною усмішкою. До мене назбігалося багатенько дітей і я кожному в кишеню кладу тихцем жменьку кукурудзи, а свій полуденок тримаю на 12-ту годину дня. Діти лазять по горищах, їдять сушню, розривають маківки і висипають мак у рот. Я роздаю їм свій полуденок і вони жадібно з'їдають крихти хліба та здивовано дивляться на мене мовляв, чому ж я сам не їм, а віддаю все школярам. А мене пече біль, коли бачу їхні голодні оченята.

За кілька днів шкільний інспектор доручив мені перевірити стан дитячих садочків у двох селах. Поїхав я в одне село і застав там не садочок, а жниво голодної смерті: діти – брудні, обгиджені своїми екскрементами, бо харчували їх тільки меленим насінням цукрового буряка. Вигляд цих малих скелетиків з роздутими животами – це був жах. І він був по всіх сільських дитячих садочках. У друге село я навіть не їздив – там

також картина була та самісінька – все вмирало. Боже, який цинізм! І це творилося в державі, де виписували гасла про "щасливе життя"! Кружляли чутки, що влада заборонила лікарям подавати сільському голодуючому населенню медичну допомогу. Його свідомо виморювали!

Голод 1932 -1933 року.

Взимку 1932-33 року влада дає наказ об'явити "последній і решітельний бой" за суцільну колективізацію, хоч у 1930 році вже було 80% селянських господарств в Україні колективізовано.

Голод по українських селах насувався страшною примарою. Батьки, як очманілі, бігали, шукаючи якоїсь продохвини, чогось їстівного для спасіння своїх дітей від голодної смерті. Рвали й сушили цвіт і листя акації і ховали це на горищах. Ще коли я одружився, батько виділив мені одну десятину землі, на якій я розвів садок і мав город. Мали ми з дружиною ще й власну корову. Це наше маленьке господарство й було основним джерелом прожитку для родини, а головне – діти мали молоко. Під час колективізації мою десятину землі було забрано і приєднано до колгоспу, але мені доручили й далі опікуватися садком, бо в колгоспі не було кому тим займатися, між овочевими деревами я насадив кукурудзи і вона рятувала мою родину, мали кукурудзяну муку, а для корови гичку. Але рятувати треба було не тільки себе, а й близьких родичів – батьків дружини і свого рідного батька. Батьки дружини, вигнані із своєї хати й розорені за несплacenня «доведеного до двору» непосильного податку, мусіли шукати притулку й хоч сякого-такого прохарчування у своїх дочок. Так і ходили вони по черзі то до однієї, то до другої, то до третьої дочки й жили в них по тижневі, хоч це і вважалося "незаконним", бо несамовиті "уповноважені", енкаведисти та їхні посіпаки пильнували, щоб таких знедолених вигнанців ніхто не приймав і не підтримував. Я знав, що й мені не минути кари за те, що я підгодовую батьків дружини, але добрі люди приховували й не доносили владі на мене.

А я тим часом щодня ходив до школи, хоч кількість учнів у школі катастрофічно зменшувалася. Одного дня, повертаючись із школи побачив на своєму подвір'ї під вишнею якусь опухлу жінку. О, Боже! В ній я ледве міг упізнати Катю, дружину Онаня Люльки, найліпшого на всю околицю музики. Катя закінчила була двокласову школу, одружилася, але скоро повдовіла, лишилась з малим синочком. Вдруге вийшла вона заміж за бідного музику Онаня, який був чесною і релігійною людиною, що не побоявся відмовитися від вимоги безбожників грати перед церквою під час посвячення пасок на великдень. Тільки бідність врятувала його від заслання. Тепер опухла від голоду Катя просила мене спасти її двох дітей. Я запросив її до хати і насипав їй у мішок відро лущеної кукурудзи, а друге відро не лущених качанів. Бідна Катя попросила ще й голих кукурудзяних качанів, що лежали на купі.

– А що ж ви будете з ними робити? – питаю я її.

– Я буду їх товкти і мішати з кукурудзяною мукою та і щось таке пектиму дітям, бо в нас нема нічого... . Очі її були повні сліз.

Ще й досі я відчуваю докір сумління, що не догадався тоді дати їй хоч дві склянки молока. Це, може, тому, що в хаті були мої тесті, а після них мав прийти ще мій батько – ми підготовували і мого по черзі із моїми сестрами. Аж у 1941 році зустрівся я з Катею – їхній родині пощастило пережити голод і залишитись живими. Мабуть віра спасла всю родину Люльків.

Настав жахливий 1933 рік. Ще перед тим обласний прокурор скликав усіх вчителів і «актив» села Мельниківці і сказав, що всі ми мусимо розділитися по бригадах і йти стягати хліб для робітників фабрик і заводів. Він додав, що це конче треба зробити всіма заходами, але, мовляв, ніхто не має права застосовувати "фізичних мір впливу". Якщо такі випадки будуть, то треба його повідомити про це. Мене призначають у бригаду на Голотівський куток. У хаті збирається "актив" і комсомольці з довгими гострими палицями, якими можна було легко руйнувати припічки, печі, комини і черіні. Два «ответчики» виконавці бігали по кутку й приводили господарів,

які не виконали накладеного на них продподатку. Ось привели Петра Голоту, він каже:

– Мені вчора принесли папірець на пуд пшениці, а сьогодні вже вимагають не один, а два пуди. А де ж їх узяти? Я навіть не сіяв, бо не мав уже насіння... .

Бригадир кричить:

– Ти не виправдуйся, а давай державі хліб! Бо інакше ми самі підемо шукати де ти хліб заховав! Чуєш?

– Шукайте, – похнюпившись каже Голота, – та й ви нічого не знайдете, бо нема... .

– Як не знайдемо заховане, то конфіскуємо майно! – кричить бригадир.

– У мене вже нічого нема, – плаче тітка, що її привели до хати. – Навіть вузлик опіханої пшениці на кутю забрали, а діти сидять і лежать голодні... . Навіть черевички забрали – їх троє дітей взували по черзі... . Де ж ваше сумління?! Бога б ви побоялись так грабувати!...

Партгосійник Якута, присланий з міста, кричить до неї:

– Ти лучше, тьотка, іди додому да откопай пуда трі пшениці, а Богом нас не пугай – наш Бог – Ленін! Улепьотивай додому, а то ми с тебе снімем і сапогі, і трі юбки, і трі тьоплих платка – у нас єсть кому наделіть! Провалівай!

Вбігає заплакана Тітка Настя і кричить на повний голос:

– А хто тут старший? Хто посмів так знущатися з мого старенького? Та ж послали його по воду в таку ожеледь аж до Заголотової криниці, коли ось тут перед носом є аж три криниці!

– А хто вкинув його у глибокий льох по 20-ти східцях, що він насилу видряпався, спасибі чужі люди помогли? Нелюди ви, отак потовкли мого старенького... . Хто тут старший? Тітка Настя кричала так голосно, що всі замовкли, навіть секретар сільради, Чекіст Костельнюк, опустив голову, ніби щось читає потім озвався:

– Я тут старший. Чого ти розкричалася? Я твого старого у льох не спускав... .

– А, то це ти, ледащо?! – безстрашно гукнула тітка Настя.
– Я ж твоя хресна мати! Тобі ж залишилося три чисниці до

смерти! Ніхто й не помолиться за твою грішну душу!.. А ми ж із дідом і польової землі не мали, а тільки смужку городу, але ми не хочемо чужого... . То за це ви так потовкли мого старенького, нелюди?

Тітка Настя залилася сльозами, а парттисячник Якута вивірився на неї:

– Убійся, тьотка, отсюда, нам некогда с тобою возітсья, нечево тут молітсья!... Виконавці вводять глухенького Онаня Люльку, якого з бідняків перевели у «підкулачники», мав нову хату.

Костельнюк до нього:

– Дядьку Онаню, скільки ви приготували пшениці для держави? Дядько Онань іронічно посміхнувся і не встиг відповісти.

Комсомолец Парамій до нього:

– Дядьку Онаню, вчора ми дали вам завдання – розшити клуню і перемолотити ті сніпки – чи ви це зробили?

Дядько Онань якось лукаво усміхнувся і каже:

– Хлопці, ці сніпки на клуні лежать вже років десять, аж почорніли. Якби в них було зерно, то мишва давно б перетерла їх на січку... . А головне, що вимагаєте пшениці, а хіба не знаєте, що хати й клуні пошивають житнім околотом... .

Цей спокійний, іронічний тон Онаня виводить Костельнюка з рівноваги, він бігає між активістами, перемовляються і раптом гасне лампа. Онаня валять на підлогу, стягають чоботи, він не дається, ідуть в рух кулаки, закаблуки й обчаси... . Коли лампа знову засвітилася, в хаті була калюжа крові, кожух і клапті сорочки. Онань босий у білих штанях і сорочці побіг у село Остолопів, за півтора кілометра, до прокурора... . Я прийшов додому і написав скаргу до прокурора, повідомляючи, що вже почали бити людей, навіть збивають до крові і знущаються. Прокурор передав цю заяву секретареві сільради Костельнюкові, а він помахав нею переді мною:

– Це ви писали?

– Так, я, – відповів йому.

– Ну, тепер побачимо, хто кого покарає, – загрозив мені.

По селах шалів терор. Вночі вивозили цілі родини, руйнували хати, забирали все "під мітьолку", навіть вузлики з освяченим маком, насінням, квасолею. «Реквізували» кролячі і котячі шкірки, одяг, взуття. Чекістська банда вигонить людей з хати, плачі й голосіння, відчайдушні крики і слізні моління лунають селами. НКВД дає наказ вистріляти всіх собак, щоб їхнє гавкання вночі не перешкоджало злочинській роботі. Стероризоване село німіє, а голод починає косити: збирати своє жахливе жниво.

Наприкінці лютого 1933 року мене знову арештовують і етапним порядком впроваджують до брацлавської тюрми. В'язнів було повно не тільки в камерах, а й по коридорах в'язниці. Вони гинули, як отруєні мухи і вночі дужчі в'язні волочили мерців униз, на подвір'я і складали у стоси. Щоранку енкаведист-політкомісар, жидівського роду, вилазив на ці стоси трупів і викрикував: "Петлюровци, голубовци, шепіловци, волинци, вас всех ждѣот твѣордая рука пролетаріата. Ми всех вас отправім к вашім праотцам! Ви слишіте меня? Ви бандіти, врагі советской власті! Но оно воздаст вам должное". Цей політкомісар у повному військовому одязі, з двома "кірпічами", з усіма відзнаками, захлинаючись люттю виголошував цю свою промову на стосах трупів і я чув її впродовж цілого місяця мого перебування у брацлавській в'язниці, звідки потім мене перевезли до в'язниці у Вінницю. У вінницькій тюрмі довелося мені побачити «людоїдів», чи вірніше "труподів" – опухлих із голоду мати і дочку, які відрізали були руку померлого свого діда і почали варити, коли наспіла до хати контролю і їх заарештували. Жили вони в селі Олександрівці, де я колись вчителював один рік. Я бачив їх у в'язниці, але впізнати не міг – це були напівбожевільні істоти. Про другий випадок оповідали мені – це була жінка з нашого села, на прізвище Мороз: вона відрізала руку свого мертвого сина і з'їла. Всіх цих нещасних, не при своєму розумі людей, постріляли. Такі "людоїдські випадки", траплялися рідко, але про них багато говорили, переказували і вони залишали жахливе враження.

Ще тоді, коли я був у брацлавській в'язниці, моїй дружині

пощастило передати мені трохи їстівного, а головне сухарів, кусничок сала. Цими крихтами я ділився із своїми спілкамерниками, бо неможна їсти і бачити перед собою багато голодних очей. Жінки боялися тоді ходити з передачами, бо наражалися на напади на шляхах – і на ті скромні вузлики, що їх вони несли, і на них самих – лиходіїв тоді не бракувало, а голодні люди шукали всякої можливості бодай трохи роздобути їжі перед маривом голодової смерті.

Моє заслання на Північ.

Вінницька в'язниця була переповнена, але в'язнів там не тримали довго. Укомплектовували по 40-50 вагонів, пакували туди людей, як худобу і відправляли до Москви, а там далі на північ. Велику партію в'язнів, в якій був я, спрямували на далеку північ, на станції Плесецькая і Ємца, на гашення лісових пожеж. На станції Ємца ми застали дуже багато донських і кубанських козаків з родинами. Кубанці прибули раніше і зразу ж узялися корчувати ліс, щоб використати ту площу для садіння городини. Не знаю, чи їм пощастило діждати плодів своїх рук, але донці з родинами впродовж двох місяців спожили свої, привезені ще з дому харчі, й почали пухнути і вмирати, а найперше смерть косила їхніх малих дітей і жінок. В нашій партії «заключонних» також люди почали гинути, як мухи, при чому вмирили найчастіше дебели, кремезні з вигляду чоловіки. В разі потреби нас, в'язнів, посилали вночі на гашення лісових пожеж, а вдень ми працювали на «лісоповалі», тобто різали, рубали лісові дерева. Праця на лісоповалі вимагала великої фізичної сили, витривалості, а її у виснажених і змучених в'язнів кожного дня ставало все менше й менше. Годували, а вірніше, вигублювали нас солоною порожньою юшкою, яку називали «супом». Після такої їжі, мучені спрагою засланці ковтали лід, бо ж води не давали і в більшості людей вже не ставало сили боротися проти голоду, холоду і непосильної праці. Якщо на лісоповал щодня виходило, наприклад, 100 чоловіків, то з них 20-30 вже не поверталося, а падало трупом серед лісу. З нашого транспорту 800 чоловіків дуже скоро залишилися лише невелика

горстка людей.

Гашення лісових пожеж, які траплялися на півночі досить часто, це було пекло, а в ньому гинуло чимало засланців, роздавлених палаючими велетенськими соснами на смерть, а ще більше зазнавало пошкодження зору та важких опіків тіла, бо відповідного одягу для охоронного прикриття в'язні не мали. Цього вогненного пекла я ніколи не забуду: ми муіли копати широкі канави з максимальною швидкістю, щоб зупинити велетенську стіну вогню, палаючого лісу, яка насувалася, з тріскотом гугоніла на нас, дихаючи смертю, димом, розкидаючи шалені вогненні іскри на всі боки, кидаючи горючі гіганти-сосни, як засвічені сірники, на нас – мізерну людську комашню знесилених засланців.

Треба однак сказати, що ця смертельно-небезпечна праця мала одну позитивну сторону – за неї видавали добру пайку хліба й цукру, а це був скарб для тих, звичайно, які поверталися з того пекла живими, чи не ушкодженими. На тому страшному північному засланні мені пощастило вижити серед небагатьох з нашого усього транспорту, дарма, що я не мав ані порошоків тієї кукурудзяної муки, яка рятувала нас удома. Порятунком я знайшов у лісових хащах, де було багато бруслини, грибів і клюкви. Бруслини і клюкву я варив, додавав трохи цукру і їв з хлібом, а коли потепліло і намножилося в лісі грибів, то я визбирував їх під час праці в лісі, також варив і їв з часником, що його прислала мені з дому дружина, довідавшись про місце мого перебування і страшні умови заслання з мого листа.

Після важкої, каторжної праці я бувало ніколи не лягав спочивати, як інші, а заходжувався коло грибів з часником. Ними я підгодовував і двох молодих хлопців – спухлого Володю і Петруся. Володя, після моїх грибних страв, позбувся екземи, що обсіпала була його нещасне вихолоджене тіло, та й слабій Петрусь піднявся на ноги – обоє почали виходити на роботу й заробляти більше хліба. А навкруги нас виростали могили. Деякі вже вкривалися мохом, валялося й череп'я голів, цілі кістяки, чи кістки рук і ніг. У цьому царстві смерті я зустрів молодого 17-літнього хлопця, який поховав тут батька, матір, сестер і дядька.

– Ото бачите, – казав він, – там величезна галявина розляглася. Стояли колись там наші довжелезні бараки, а навкруги сосновий ліс. Було біжиш щосили, дивишся – діти батьків ховають, плач, крик, ридання. Обернешся у другий бік, біжиш у протилежну сторону і чуєш такий самий крик, зойк, лемент – інший похорон. Отак можна було кільканадцять разів пробувати утікати від того розпачу, а втекти неможна було ніяк – ховали вдень і вночі, той смуток висів, як пелена, плач і ридання були скрізь, звучали у вухах, не давали спокою душі. Отак і всі мої рідні, близькі одне по одному вмирали... .

Згадавши родину, молодий сирота гірко заплакав, а потім, обтерши сльози брудним рукавом ватянки, знову заговорив до мене, бажаючи наболілу душу одвести:

– Я оце хочу погомоніти з вами, розказати дещо, бо хтозна що буде з нами. Ота велика галявина була колись густо обставлена дерев'яними хрестами, невеличкими могилками, але пішла чутка, що має над'їхати якась чужоземна комісія. І тоді враз загула сотня тракторів і зрівняли той наш цвинтар із землею, повиривали усі хрести, сховали, як кажуть, усі кінці у воду, залишили безлюдний, розораний степ. Нема тепер і сліду, що там поховано тисячі людей – дорослих і дітей малих, що в тяжких голодових муках померли... . Отак воно, напевне, і по інших місцях робиться – тяжкі злочини ховають від чужих очей, та й своїм памороки забивають, що не було, мовляв, нічого і ніколи. Недалекий, мабуть той час, що й по наших братських могилах перейдуть ті трактори, бо нема сили вже звідси вирватися та тікати... .

Але я зібрав усю силу волі й бажання втекти із заслання будь якою ціною стало моєю єдиною метою. Після праці на лісоповалі та лісових пожежах мене перевели на роботу «по снабженію паровозов топлівом», тобто я мусів щодня пиляти, рубати й колоти дрова зі зрубаних вже дерев небудівельної якості, бо не вугілля, а дрова жерли паротяги у своїх топках-печах і дров тих, звичайно, потрібно було дуже багато. Працювали ми тут по бригадах, бо робота мала тривати безперервно – вдень і вночі, – потяги з навантажених лісом

курсували безупинно. Ще перед тим, коли скінчився п'ятий рік мого заслання, я подав заяву старості України Петровському про моє звільнення з півночі, – на пораду декого с добрих людей. Думаю – а може доля на цей раз усміхнеться мені хоч краєчком уст.

У 1937 році мене й справді викликали до НКВД й оголосили, що завтра одержу документи на право життя в усіх містах і селах СРСР. О жадана воля! Одяг і взуття в мене порвані – латка на латці. Як же думаю, я стану таким обірванцем перед дітьми? Коли глянув трохи далі запримітив одного «барахольника», що носить під полою гарні, чорні валянки. Я підійшов до нього, домовився за ціну й пішов у виходок розв'язувати вузлик із грішми. Повернувшись, тицьнув йому вузлик з грішми, а він мені дає прикриті валянки. За цим всім слідкував вартовий міліціонер... Піднявся крик, шум, міліціонер вириває в мене з рук валянки і каже: « Ти знаєш що ти купив? Це п'ять років повторного заслання! На, ховайся з ними де можеш до завтрашнього виїзду звідси!» Я кинувся в ліс. Старенька жінка пустила мене переночувати. Другого дня мені розказували, що цей міліціонер вже не одного визволив з холодної п'ятирічної пастки. Таких "спекулянтів" не судять, а залишають на повторний термін заслання «за спекуляцію». Під цю категорію міг би так легко потрапити і я, але отой міліціонер врятував і мене, а другого дня я вже був у потязі.

На станції Няндома наш потяг зупинився набрати палива. Кондуктор запевнив, що потяг буде відходити аж о четвертій годині. З нашої групи "звільнених" багато вийшло погуляти та подихати свіжим повітрям. Один чоловік познайомився зі мною і докладно розпитав звідкіля я родом та за що судили. Він викликав у мене інтуїтивне довір'я і я йому розказав усе, бо ж крім служби в Українській армії та вчителювання я ніде більше не був. Він уважно вислухав мене і, назвавши своє прізвище – Крутіков, сказав /по-російськи /, що він член комітету соціал-революціонерів з-за Уралу і що вони роз'їжджають по всіх таборах, намагаються зустрітися із засланими, або звільненими й порадити їм що робити, щоб урятувати своє життя.

Він авторитетно заявив, що дрібні арешти влада намагається продовжити у багаторічні, або підвести в'язнів під розстріл. Таких випадків вже багато, а тому комітет есерів радить бути обережними й не їхати додому, а старатися виїхати якнайдалі. Крутіков радив – замість того, щоб мені їхати додому, податися на Донбас, навіть дав мені адресу – тимчасовий притулок у добрих людей і сказав, що ці люди допоможуть мені приписатися і придбати паспорт. Я одержав якийсь паспорт від нього і листа до його рідного брата, що працює на шахті, в Рутченково.

Ось я і в Донбасі, в Рутченково, шукаю шахту 17-біс... . Довкола якийсь туманний присмерк. Шукаю число будинку, іду спотикаюся... . А думки роєм кружляють у моїх голові. Переді мною дружина, діти, але... здається, що це вже не для мене. Було в мене таке передчуття, з яким я вже мирюся, що саме так нищаться родини по всьому СРСР і я з того – не виняток... . Після двохразового стукання, жінка відчинила мені двері, а я вручив листа від Крутікова – це був брат її чоловіка. Вона побачила, що цю людину можна пустити до хати. Вдома був і брат Крутікова. Я розказав їм хто я і чого прибував до їхньої хати, а потім господар сказав, як він думає допомогти мені. «Будете тиждень жити в мене, отут на кухні. Про харчі нічого не думайте. Я постараюсь за цей тиждень поговорити з добрими людьми і тоді скажу вам, що треба зробити з припискою до Рутченково і шахти 17-біс. Тут ви повинні дістати річний паспорт. В шахту вам лізти небезпечно з усіх міркувань, а на лісний склад вас приймуть – там людей потрібно. А далі буде видно".

За тиждень пішов я на «прописку» й по паспорт. Довгенько оглядав мене той молодий чоловік, від якого залежало – дати, чи не дати, а потім спитав: – А ви працюєте? Я відповів, що маю працю на лісному складі. "Хочете мати річний паспорт?" – знову спитав він. "Так, я хотів би..." – сказав я, даючи йому свій тимчасовий паспорт, одержаний від Крутікова, хоч Крутікового підпису там не було, але, видно, той підпис, що був видався молодикові задовільним. А, може, й мав

цей завідувач паспортним відділом чимало таких "клієнтів", як я... . Пашпорт я дістав і призначили мене на нічну зміну в лісовому складі. Праця була важка, руки пухли від неї, отже вирішив я пробувати щастя знову на вчительстві. Для цього поїхав до м. Сталіно й зайшов до відділу обласної народньої освіти. Поставив свою валізку коло дверей і сам поїхав елевейтором /у нас казали "ліфт"/ аж на 4-й поверх. За столом сидів жидівський хлопчина, років не більше 16-ти, як мені здалося, але був самовпевнений і запитав: "Скажіте чого ви хатіте?"»

– Я хочу одержати педагогічну роботу в одній із шкіл, – відповів я.

Жидок дав мені для заповнення анкету й сказав, щоб у кінці серпня навідатися і взнати про результати. Коли я прочитав ту анкету, то зрозумів відразу, що школи ніякої мені не дадуть, а стягну я ще більше лиха на свою голову, бо там треба було подати усі подробиці життя – чи був під арештом, де був, що робив і т.д. Після такої анкети мене могли позбавити не тільки права на життя в Донбасі, а й вислати під найменшим претекстом у місця «не столь отдалённые», звідки я не так давно прибув.

Тим часом завідувач лісового складу Соколов обіцяв мені місце рахівника на тому ж складі, переконавшись у моїй "грамотності". Він свою обіцянку здійснив і я сидів на тій спокійній роботі й нікуди не рухався аж до приходу німців.

Коли вже я "оббувся", як кажуть, в Донбасі, знайшов собі помешкання в родині шахтаря, а вірніше – куток в одній кімнаті та почав збирати трохи грошенят, – з голови не виходила думка, щоб пов'язатися якимось із ріднею на Поділлі, побачити сина. Але як? Моє теперішнє ім'я було їм чуже, а справжнє ім'я розшифрувати було ще дуже передчасно й небезпечно.

Та слухом, кажуть, земля повниться. Незабаром підійшов до мене один кріпильник з шахти та й просто в очі: – Іване Демидовичу, невже це ви? Пізнаєте мене? Я ваш колишній учень з Остолопова – Степан Кукса... . Чи давно ви тут? А казали що ви на засланні десь... . Я остовпів з несподіванки. Що

було йому сказати? Признатися? Удати помилку? – Так, це я, Степане, але краще не будемо тут говорити. Я звільнився вже з тюрми, тут працюю вільно-найманим. Ти, може, додому збираєшся їхати? – Так, скоро поїду – тільки грошей підроблю трохи. Може вашим щось передати? – Як будеш їхати я дам тобі листа до моєї сестри Килини – вона там недалеко від вашого села живе. Але більше нікому про мене не кажи нічого – хай не знають, бо ще не час, розумієш? Ти добрий хлопець і я вірю, що ти зробиш так, як я кажу... .

Я продовжував працювати в конторі лісного складу рахівником, старався бути непомітним, боявся, щоб не зустрітися ненароком із "землячком" з рідних місць та на моє щастя спалахнула 2-га Світова війна.

Друга Світова війна.

1941 рік став переломовим у моєму житті, як і в житті багатьох таких, як я, – гнаних і переслідуваних. Одні прийняли жахливу смерть у застінках НКВД, коли вже розпочалися військові дії. Німці блискавично наступали, а червона армія панічно відступала, здаючи не тільки "п'яді землі", а величезні простори ворогові й нищила все, що могла, на наказ влади – запаси хліба, харчів, зривала динамітом фабрики й заводи, заливала водою шахти, щоб не дати їх у руки німців. Мобілізація чоловіків до армії велася хаотично, набирали в першу чергу танкістів та артилеристів. Воєнкомати, партійці, а особливо жидівське населення, поспішало евакуюватися вглиб Росії, на Урал, в Узбекистан. А переповнені в'язниці НКВД підпалювало, замінювало, висаджувало в повітря, а з них неслися жахливі крики, зойки, несамовитий розпач тисяч нещасних жертв.

А такі, як я, жадібно ковтали вільне, бодай від жидівсько-комуністичної банди, повітря, жадали свободи руху, надіялися на краще майбутнє, хоч надії ті були неясні. Вони, ці надії, як знаємо, завели багатьох, але я відразу спрямував свої стопи додому, до своїх рідних місць і своїх близьких. Поля навколо шахт були вкриті відсталим молодим ялівником і ховатися в

ньому не було як. Я придбав м'яса і хліба й вирішив іти, їхати чим трапиться, але більше йшов пішки, як їхав, мріяв відвідати рідних і добрих знайомих та приятелів, якщо вони ще живі.

Нарешті дістався сяк-так у рідні сторони. Заночував у селі Ометинцях, а вдосвіта рушив до свого села Мельниківці. Думав, що зустріну когось, привітаюсь, а воно, моє село, зустріло мене безлюддям, холодно й похмуро глянуло на мене – ні тинів, ні городів, ні садків, ні втоптаних стежок, а хати – якісь «кучі» незграбно вкриті соломою. Тільки один безголосий півень закукурікав, вітаючи мене. На вигляд тієї руїни не витримав я й умився сльозами.

Огорожу православної церкви було розібрано, а каміння розкидано по шляхах. Йду до річки, бачу круглу вербову кладку, а коло неї переклад – так, як і було колись тільки шляхи геть забаюрені. А ось і город наш, ось три яблуні-пепінки, які я колись посадив – це були тільки залишки від мого давнього великого садку... .

Сонце вже піднялося височенько, коли я наблизився до батьківської хати, в якій жила молодша сестра Тетяна з чоловіком. Виходжу у відчинені сінешні двері, прислухаюся і чую, як Тетяна розказує чоловікові Іванові, що уві сні зустрілася зі мною... почала плакати... . Затремтіли й мої гарячі, братні сльози і, щоб далі не мучити себе застукав я у хатні двері, запитав, чи можна зайти.

Не встиг я й дверей відчинити, як Тетяна, уздрівши мене, знепритомніла і впала. Узялися ми із зятем Іваном відливати її водою... . Вмиваємося ми теплими сльозами, цілуємось, говоримо, говоримо без кінця. Розказує Тетяна про смерть нашого батька у страшному 1933 році, коли смерть косила немилосердно – жадлива голодова смерть. Не було вже кому ховати померлих, гробокопателі виволікали з хат та з бур'янів трупи старих чоловіків і жінок, дітей і матерів, в'язали по двоє і тягнули конем на цвинтар до спільної ями. І хоч наш тато мав для себе готову домовину й дубовий хрест, але не було кому ті тягарі підносити – поволокли і його з такою ж «шаною» як і всіх... . Заповнивши одну яму, копали другу, а там третю,

четверту... І не знати в якій могилі його закопано – повмирили й ті, які тоді тягали трупи померлих. Великі цвинтарища були і в кожному місті – обносили їх високою огорожею, а на брамах червоною фарбою писали: «Здесь пороховые погреба». Такі обгороджені «погреба» були у Вінниці, в Києві, в Харкові, у Брацлаві, в Сталіно – їх я бачив на власні очі. Коло них і озброєну сторожу ставили, щоб ніхто не докопувався «до правди». Я взявся знову за вчительство, організував школу в селі, поборював господарські труднощі – брак палива, підручників, паперу, але мав моральне задоволення від улюбленої праці. Обоє синів забрано було до армії, а Параска Максимівна вчителювала у віддаленому селі – ми не зустрічалися.

У 1943 році востаннє попрощався я з сестрою Тетяною, умилися сльозами ще раз. Збираюся виїздити до Німеччини, – совети наближаються, відступають німці, кордон на Захід – відкритий. Параска Максимівна зустрічається зі мною, благає взяти її з собою, відновити шлюб, але я рішуче відмовляюся, мовляв, вона вибрала собі те, що бажала, а я їй тепер чужий чоловік. Передають мені листа від сина Анатолія, який ще до війни зрікся мене, як батька, а коли його запитали: «Якби ти зустрівся на фронті з батьком – що б ти зробив?», то він відповів: «Перша куля – батькові». Я відмовився приймати листа і сказав: «У мене сина нема!». Так я втратив свою родину.

Еміграція.

В Німеччині я деякий час працював, як робітник, у «бавера», тобто фермера. Сільсько-господарська праця була мені знайома змалку і я виконував свої обов'язки сумлінно, дивуючись як, в умовах війни, німецькі фермери могли так продуктивно вести господарство і збирати на своїй малородючій землі такі великі врожаї, докладаючи угноєння і невсипущої праці рук і машин. По сусідніх селах працювали також такі «ауслендери» (чужинецькі робітники), як і я. Ми знайомилися між собою, а коли скінчилася війна почали організовувати табори ді-пі (бездержавних).

Ще 14 квітня 1945 року альянтські війська зайняли концентраційний табір у Західній Німеччині – Берген-Бельзен, звільнивши понад 10 тисяч виснажених в'язнів, яких розподілено на національні групи. Українців приділили до польської (західних українців) і до російської (східних) груп. Після двох тижнів перевезли всіх поляків (а з ними й українців) до містечка Целле та примістили у великих будинках «Гінденбург-Казерне», обгороджених високою, дротяною загорожею, біля якої стояла польська військова охорона. Виходити з табору було заборонено. По таборі ходили чутки, що всіх поляків вивезуть до Польщі, а большевицькі комісари розвідували, чи не ховаються в таборі й їхні громадяни – «западнікі», а може й наддніпрянці. Кожного дня ситуація в таборі погіршувалася і таборовики-українці трохи відпочивши та набравшись сили, вирішили втікати. Перерізали в одному місці дротяну огорожу і подались у місто. Серед утікачів був і молодий чоловік, член ОУН – Григорій Цебрій. З ним я зустрівся у приміщенні обласного провідника ОУН. Треба сказати, що я, ще будучи у Вінниці та в околицях її в 1941 році, коли повернувся з Донбасу, щиро вітав і приймав революційно-націоналістичні групи – Похідні групи ОУН, які прибували з Галичини на Наддніпрянщину. Я допомагав їм у їхній праці, познайомився з провідником ОУН, став прихильником, а пізніше і членом Організації. Ця політична праця захопила мене і я забував про особисте життя.

Мій життєво-практичний досвід чималою мірою придався у справі рятунку наших людей від московської і польської небезпеки. По кількох днях ми з Цебрієм поїхали до міста ГанOVERу, де оформився Український Червоний Хрест – його посвідки рятували українців від насильного вивозу «на родину». Ми дістали посвідки для всіх, кого знали, а, на щастя, зустрілися в цьому місті з одним канадійським вояком-українцем, який запровадив нас до бюро сотника канадійської армії Б.Панчука. Сотник Б. Панчук, якому ми розказали про наші обставини, прийняв нас прихильно, почав кудись телефонувати і по довгих телефонічних розмовах порадив нам виїхати за три дні до

українського табору, який саме організовувався на англійській зоні Німеччини. Нашій радості не було кінця! За стараннями одного з друзів ОУН винайнято було два автобуси для жінок, дітей і старших осіб, яких я організовував і ними опікувався. Решта українських політв'язнів, перерізавши дроти польського табору, на світанку вийшли на призначене місце біля автобусів. Всі молодші та сильніші йшли пішки біля автобусів, бо не могли вміститися в автобусах. До того українського табору було біля 28 кілометрів і звався він Мюнстер-Лагер. Коли ми вже досить пізно прибули до нього, то серед великих шпилькових дерев і кущів побачили велику браму-ворота з написом: «Дісплейсед Персонс Кемп УНРРА, Мюнстер-Лагер». Табір цей містився біля невеличкого міста Солтау, за 25 кілометрів на південь від міста Гамбургу, в англійській зоні Німеччини.

Комендант табору, інженер Дроздовський, прийняв нас прихильно та примістив у бараках. Це було в липні 1945 року. Кожного дня до табору прибували десятки, сотні українців – самотніх і з родинами, шукаючи захисту і тимчасового притулку. Табір ставав дуже перенаселеним і тому, заходами інженера Дроздовського, УНРРА зорганізувала другий табір – Гайденав, куди з нашого табору виїхали всі українські родини, а в Мюнстері залишилися самітники. Разом з родинами до Гайденав виїхав і я.

Життя в таборі Гайденав закипіло – відкрили, з моєю активною участю, народню школу, де вчителював увесь час, відкрили гімназію, дитячий садок, народній університет, різні технічні курси. Засновано було й видавництво, друкували газети, книжки. Пізніше почав діяти і театр, давали вистави, концерти – силами таборовиків і «гастролерів» з інших таборів. Вчителі, професори і технічний персонал спочатку працювали безкоштовно, а пізніше діставали маленьку платню. Чи не найраніше постала в таборі Церква – греко-католицька і православна, лунав спів церковних хорів, лунали колядки й щедрівки на Різдво.

Я зжився зі шкільною діворою, любив дітей і знаходив у них радість і втіху та любов до себе. Чужі діти ставали мені

рідними. Я після школи радо вітав їх у залі, де вивчав з ними колядки й щедрівки, готував до шкільних пописів. Особливо старанно і щиро готувалися ми до Шевченкових роковин, діти вивчали вірші, співали «Заповіт», пісні на тексти Шевченка. Ця освітня праця передавалася й родичам – матері повеселішали, а батьки відвикали від самогону.

Незабаром навідалися до нашого табору т.зв. репатріаційна комісія – виловлювала «своїх громадян», згідно Ялтинської угоди. Але нас не залякали – нарід вийшов хресним ходом з церковним співом і червоні комісари зникли, як бульки на воді. Пізніше комісія ця переглядала списки таборян і викликала людей із «східняцькими» прізвищами, що кінчалися на «енко». Попав і я в число тих викликаних на комісію. В таборі почали були організовувати «заступництво», бо наші документи всі (посвідки Червоного Хреста, тощо) перероблено було на «західняцьке» походження, а моє місце народження було «Перемишль». Але акцент і незнання польської мови зразу видавали таких удаваних «західняків». Це знали червоні комісари і на тому старалися «впіймати» свої жертви. Заступництво й полягало в тому, що замість такого «енка» мав піти галичанин. Але з моїх колег-учителів ніхто не відважився йти за мене і я боронив себе сам, твердив те, що стояло в документах... .

Нарешті почали нас розвозити по всіх країнах світу – треба було записуватися чи в Парагвай, чи в Австралію, чи в Бразилію. Люди радили мені одружитися, а тоді думати про виїзд. Мені сподобалася пані Валентина Тимофіївна Гребінка, але мій колега Володимир Зуб переконував мене, що в неї туберкульоз – така вона була змарніла, аж темна і дуже худа. Зупинило мене й те, що була вона молодша за мене років на 12 чи й більше. Мала вона сина Ігоря, який вчився у гімназії і був щиро прив'язаний до мене, любив слухати мої спогади з минулого або з історії України. Мене найбільше турбував «задавлений туберкульоз», а Володимир, довідавшись про моє рішення одружитися з В.Т., обвинувачував і докоряв мені, що я беру на себе велику відповідальність за її здоров'я... .

– А хіба ми, Володю, не беремо на себе відповідальності за здоров'я шкільної дівчорі? – казав йому я.

– Але ми з ними бігаємо, співаємо, а там що Бог дасть!

Православний священник, о. Ігор Губаржевський, якому В.Т. друкувала ірмоси для церковної служби, сказав, що вона мусить за церковним законом чекати п'ять років, бо чоловік її «пропав безвісти» і може повернеться. Але ми добре знали, що з того пекла енкаведівського ніхто не повернеться – він попав під насильну репатріацію і слід по ньому запався. Зі свідками оформили це в німецькому «Штандесамті» і вирішили взяти поки що цивільний шлюб. Після цього священник, довідавшись, що В.Т. не мала «церковного шлюбу» за першим чоловіком, дозволив нам вінчатися. Весілля наше було скромне, гостей-приятелів осіб 25, а їли, що Бог послав – дістав я фунтів три свинини, насмажили картоплі, щось хтось спік, зробили якийсь холодець, хтось приніс миску свіжих яблук, квашеної капусти, огірків... .

Наступного року народилася Наталочка. Ми з Валею раділи – вона так хотіла мати дочку! А деякі наші приятелі таки посуджували нас – мовляв, і року не додержали, ще й кров чоловіка не застигла, а вона вже тішиться... . А була й така приятелька, що почала ганити нас, що ми, мовляв, «старців і калік будемо плодити», а хто ж їх буде доглядати та годувати... Мене не діймали бабські ляпання, бо я вважав, що маю право на родинне життя – від мене забрали родину: жінку, дітей і мою молодість і особисте щастя. Я лише просив Творця, щоб ті мої сини не забували про мою нещасну долю, як батька... Шлюб з Валею і народження Наталочки ошчасливили мене – турботи про них обох виповнили моє життя.

Америка.

... Ми їдемо до Америки! Вже перейшли всі формальності, ніякого туберкульозу у Валі не знайшли, я спокійний. Наталочці вже скоро буде три роки – вона моя найбільша втіха й радість, я переніс на неї всю любов свого батьківського серця. Їдемо кораблем до Нью-Йорку. Причалуємо до цього велетенського міста 14-го травня 1950 року кораблем «Дженерал Баллоу».

Починаємо новий етап життя, – в Німеччині залишили вимріяні сподівання про повернення на вільну Батьківщину, у свої прадідівські гнізда, а виїхавши до США, взяли ми з дружиною жмуток того євшан-зілля, що нагадував нам про убоге, але вільне і тому життєрадісне життя в таборах Німеччини. А, головне, не забули взяти з собою гасла: «Бережіть молодь! Всю увагу зверніть на молодь, бо це наше майбутнє!»

Наш перший рік в Америці був важким, бо економічна депресія спричинила велике безробіття. У порті зустрів нас наш співтаборянин, оунівець Василь Матвіїв, який, виїхавши раніше до Америки, постарався про «афідавіти» для понад 30-х наших українських родин з табору через Церкву, а також винайняв «переходове помешкання» на т. зв. «давнтавні», на Сході 2-ої вулиці, де ми змогли прихилити голови бодай з місяць, поки не знайшли собі власного помешкання на верхній частині міста, на 100-ій вулиці Вест. Це було п'ятикімнатне «субвейне» помешкання – три кімнати не мали вікон, ванна була в кухні, але мали ми окремий маленький туалет. З нами поселився також Ігор, Валін син від першого шлюбу, який на той час вже мав 18 років і приїхав окремо на власний «афідавіт», висланий йому російським мужеським монастирем, бо Ігор в таборі був келейником Митрополита Полікарпа і дуже релігійним хлопцем, прислужував у церкві, був іподияконом. Цей російський монастир у Джорданвілі, в стейті Нью-Йорк, старався допомагати утікачам з СРСР і від себе виставляв виклики-«афідавіти», даючи самотнім людям – мужчинам притулок і харчі в монастирі. Ігор скористався цим і попросив у них такий «афідавіт» – вони виписали його, але потім він приєднався до своєї родини, знайшов працю, а за рік-два відділився від нас, жив окремо.

Валя за кілька днів по приїзді знайшла, при допомозі знайомих, працю на кравецтві, а я майже три місяці був без роботи і це доводило мене до розпачу, бо треба було сплачувати борги – ми ж приїхали без гроша за душею. Позичали ми у своїх знайомих і приятелів, які також не мали ще заощаджень і відривали від себе, щоб допомогти нам. Серед таких родин

особливо вдячні ми були родичам Северинів, Суходолових, Козіїв, не кажучи вже про Василя Матвіїва. Взагалі, колишні співтаборяни трималися дружньо, часто зустрічалися, старалися допомагати одні одним чим могли. Найтяжчим боргом нашим була сплата «за ключ» – 240 доларів – у той час це була велика сума, бо Валя, наприклад, заробляла тижнево не більше 25-30 доларів. Цей «ключ» це була фактично спекулятивна ціна за право зайняти помешкання. Таку суму брали дженітори будинків, або спритні комерсанти з наших таки людей. У нас цю суму зажадав українець, Володимир Баранецький, який в той час вже працював на кравецькій фабриці, але вже раніше винайняв помешкання іншій родині – тимчасово – яку він виписав до Америки, а потім «продав» той апартмент нам – це була сума 8-місячного чиншу, чи як казали, «ренту». Коли я нарешті знайшов працю в якомусь маленькому українському ресторанчику, де мив начиння і прав рушники (господиня була українка, деспотичного характеру, витискала з мене всі соки), то ми з усіх сил тягнулися утрюх, щоб сплатити усі борги і, головне, за той «ключ». Коли власник будинку – старий італієць – довідався, що ми заплатили таку суму, то був дуже обурений, адже люди, які жили перед нами, акуратно сплачували йому рент. Тому, що я працював удень, Валя мусіла піти «клінувати» від 6-ої до 12-ої ночі (прибирати в урядових будинках), бо треба було доглядати маленьку Наталочку. Так ми й чергувалися: Валя пильнувала донечку, купувала харчі, варила й прала вдень, а я був за няньку ввечері.

Але мене тягнуло до громадської праці, до українського суспільно-політичного середовища, я глибоко відчував потребу організації української школи для наших дітей, які починали легко губитися і чужомовному оточенні. Незабаром постала організація молоді СУМ – для старших, а за пару років організувалися і відділи Юнацтва СУМ, з яким виховники переводили сходи́ни і намагалися дати їм деякі знання про Україну. Але виховники – це не педагоги, не фахові вчителі. Сама Організація СУМ не мала де збиратися для виховної праці – тимчасово тулилися на 2-й Євеню, де скупчилися й Головна

Управа ООЧСУ, і 2-й Відділ ООЧСУ, де була величенька зала на збори і сумівські імпрези та й Осередок СУМ також був там недалеко, у підвалі. Усі організації Визвольного Фронту вирішили купувати власний будинок і нарешті по шістьох роках, в серпні 1957 року, перейшли у свій 4-поверховий будинок навпроти Томпкінс Парку, на 10-ій вулиці Схід, і почали господарювати. Перший і четвертий поверхи були вільні (на інших розмістилися управи ООЧСУ і СУМ) і однієї суботи я зустрівся з головою Осередку СУМА, Г. Цебрієм, який саме був у веселому настрої, тішився, що вже всі організації Визвольного Фронту розмістилися і є ще приміщення для Школи Українознавства, про яку я не раз говорив йому. Як голова молодечої організації, Г. Цебрій почав говорити про скарги родичів на своїх дітей, які блукають вечорами по брудних нью-йоркських вулицях, ведуть дружбу з бешкетниками-чужинцями, переймають від них брудні слова й шкідливі звички, гублять рідну мову, навіть у хаті говорять між собою «мішанкою» або каліченою англійщиною. Ці розмови були вступом до головної теми – відкриття Школи Українознавства при Осередку СУМА ім. Тараса Чупринки в Нью-Йорку. Цебрій з місця запропонував мені взятися за організацію Школи. Я принципово погодився, але остаточне рішення відклав на один день, бо треба було подумати про склад учителів та обладнання школи для нормальної навчальної праці.

При цьому пригадав я собі, як важко було переводити це у таборовому житті в зруйнованій Німеччині – знаходити вчителів, приміщення, шкільні столики, чи парти, столи, таблиці, вішалки для одягу, а головне – зошити, папір, олівці, чорнило, ручки, пера та інше учнівське приладдя, не кажучи вже про підручники, яких не було. Почали ми вчити дітей під відкритим небом, на землі, копали маленькі ровики для спуску ніг, а на землю клали дошки, на них – папір, що його батьки знаходили по румовищах та й олівці – і так вчилися діти читати й писати. На щастя, деякі діти везли із собою книжки. За кілька днів УНРРА дала нам приміщення для школи – цілий барак і все, що потрібно... .

От собі й думаю – чому ж тут, у багатій Америці боятися відкриття Школи українознавства? Другого дня я дав згоду Цебрієві на відкриття школи та забезпечення її педагогічним персоналом, бо вже переговорив з кількома вчителями, які погодилися працювати в школі. Треба сказати, що на той час вже організація «Самопоміч» зробила заходи, щоб організувати школу і вже мала директора п. Вишиваного. Коли я дав згоду взятися за організацію Школи при Осередку СУМА, де було згуртовано на той час багато дітей, то я й гадки не мав, що між Осередком, Школою і Батьківським комітетом можуть виникнути якісь колізії, що будуть ворогувати, бо ж ідея у всіх була одна. Я плекав у своєму серці співдружність у навчальній і виховній праці. Але несподіване й негадане сталося, та про це пізніше.

Тим часом скликали ми батьків, обрали Батьківський комітет із 25 осіб, повісили оголошення про відкриття Школи Українознавства при Осередку СУМА, де щосуботи і щонеділі буде відбуватися реєстрація дітей до школи. Г. Цебрій при кожній нагоді пояснював, що в іншій подібній Школі Українознавства наша молодь буде підпадати під вплив «інакодумаючих», а сумівська організація не тільки не збільшиться внаслідок цього, а й буде щороку маліти. За тиждень вже зареєструвалося біля сотні людей, а по двох тижнях – 108 учнів і п'ять вчителів: І.Юрченко, Г. Ярош, пані пані Гуменюки, Е. Сидор-Чарторійська. З Божою поміччю Школа почала навчання. Здавалося б, можна було легенько зітхнути і спокійно вести цю важливу виховно-національну працю, але так воно не сталося, як бажалося. У цей удаваний затишок культуро-творчої праці насунувся розгардіяш, дарма, що гадалося – «все лихо вже поза нами». Над Школою Українознавства зненацька з'явилися якісь зловісні, чорні хмари, відчувалися притишені звуки грому, а за цим пролетіли чутки, що нашу школу закриють, а тих, що її відкрили в невідповідному будинку, будуть судити. В суботу раненько я зайшов до старшої кляси і побачив на столі закритий пакет на ім'я директора Школи Українознавства, тобто мене. Це був

машинописний лист, але автора не було, лист був анонімний і переповнений застрашуваннями. Григорій Цебрій теж перечитав того листа й промовив: «А може й справді залишити цю школу, щоб ще не довелося й у американській тюрмі побувати?». Я дивився на нього й думав: «Чи ти, чоловіче, випробовуєш мою стійкість, чи й справді так думаєш, як кажеш?». Учора ж говорив, що школа при Осередку мусить бути, бо інакше молодеча організація буде маліти кількісно і якісно, а сьогодні вже капітулюєш, чи що?

Батьківський комітет перелякався тієї «страшної людини» з магичною паличкою, що погрожувала в листі й самоліквідувалася. Залишилися тільки я, як обраний раніше голова Батьківського комітету, і п. Воробель. Я ніколи не забуду цього чесного, працьовитого, правдомовного українського патріота. Одного разу я запитав його жартома, чи не думає і він «резигнувати»? Він відповів: «Ніколи, бо я не бачу тут нічого злого, а тільки добре робите для нас і наших дітей». А проте навкруги повіяло холодом і байдужістю з боку Осередку, дарма, що школа продовжувала нормальне навчання. У такій атмосфері працювати було важко – допомоги не сподівайся. Але я розганяв свою тугу в щоденній підготові до шкільної праці – цілі вечори просиджував над друкарською машинкою – готував граматичні правила правопису та вправи для старших і середній кляси. Схоластичний спосіб навчання не вабив і не заохочував молодь до науки, не розвивав любові до рідної мови, пісні – треба було оживити методи і я задумав пустити молодь на сцену. За один рік я переконався, що сцена збуджує в молоді бажання вивчати мову, заохочує до деклямацій, вивчення ролів у п'єсах, вишліфовує вимову, дикцію, наголоси. На підготовку сценічних виступів молоді я витрачав, звичайно, багато часу та енергії, але наслідки були дуже добрі. Навіть самі батьки дивувалися – як гарно «пописуються» їхні діти у тих виступах.

У всіх школах, де б я не викладав, я користувався методом аналітико-синтетичною, яку застосовували в усіх слов'янських школах. Я завжди вів дві середні кляси: 5-6, 6-7 і 7-8 не тому, що це було найлегше, а тому, що в них закріплюється правопис і

1-ша та 2-га частина граматичних правил. Це значно полегшує працю педагогів у старших класах, де викладається історія літератури.

Другий рік навчання Школа Українознавства, як і попереднього року, провела у немальованих приміщеннях – холодок тривав. Воробель повитирав порохи, попідмивав низом стіни кляс і так ми продовжували навчання. Ні Батьківський комітет, ні Осередок СУМА не відвідував Школи Українознавства, не цікавився ні її життям, ані її потребами. Цього року кількість учнів школи зросла до 160 осіб, збільшився і педагогічний персонал в молодших клясах. Одного вечора я зайшов до книгарні «Арка» і замовив у власника її п. Пастушенка багатенько підручників. Пакунків з книжками було чимало і я спитав, чи книгарня буде ще довше відкрита, щоб я встиг забрати всі книжки. П. Пастушенко здивовано спитав – чому я сам мушу це робити, мовляв сумівців – молодих хлопців є досить, треба попросити двох із них і за одним разом все забрати. Він, звичайно, мав цілковиту рацію. Я взяв один пакунок книжок і пішов до Осередку СУМА, де коло столу сиділи сумівці – члени Управи: Іван Сусь, Мирон Корнага і ще хтось третій. Привітався я з ними і попросив допомогти мені принести підручники для школи – було там у книгарні ще шість пакунків. Мирон Корнага встав і, якимось зніяковіло пом’явши долоні, сказав, почервонівши: «Пане Юрченко, це не наша школа, а ваша!». Я остовпів після такої прикрої відповіді – не сподівався, щоб національно-свідома сумівська молодь могла так неетично повестися зі мною – з тією особою, яка взяла на себе велику відповідальність, відкривши при Осередку СУМА таку велику культурну ділянку, як Школа Українознавства, тим більше, що це все робилося за згодою голови Осередку Г. Цебрія. Навіть і справді, коли б це була «моя школа», то чи не варто було б мені допомогти та ще й подякувати за ту велику працю? Адже мені в той час було вже понад 60 років! Я проковтнув індиферентну відповідь М. Корнаги і кам’яний спокій інших присутніх членів Управи Осередку і за три рази переніс сам усі пакунки з підручниками до Школи, чим немало

здивував власника книгарні «АРКА» п.Пастушенка.

Додому, на свій шостий поверх, де ми тоді жили, ішов я з великим багажем у серці і в голові. Насувалося безліч питань: що це таке? Для чого це робиться? Хто підриває велику національну працю? Чому це всі мовчки відійшли на велику дистанцію від Школи Українознавства? Я перевіряв себе, свої поступування з колегами-вчителями і, здавалося, не знаходив причини, бо нікого не скривдив і всі ми жили добре як одна родина. Голова Осередку попросив мене одного дня, щоб зняти з праці в школі п. Г. Яроша, який викладав географію України. Мотиви? Він був далекий від середовища Визвольного Фронту. Я особисто був незадоволений втручанням у педагогічну працю школи, хоч би й голови Осередку. Пан Г. Ярош – це була людина тихої, лагідної вдачі, не пив, не кутив, мав вищу педагогічну освіту. Я зняв з праці Г. Яроша, хоч вважав, що роблю незаконний вчинок аби тільки було, як кажуть, «тихо-лихо». Ми не мали ким заступити інтелігентного викладача, п. Г. Яроша, треба було йти на якийсь «компроміс», хоч мотиви не стосувалися кваліфікації педагога. А те, що він був «позапартійний», православний, як я, грішний – «схизматик» (як нас тоді позаочі величали), то хіба це була причина? До речі, пізніше справа з анонімними прогнозами з'ясувалася – адміністрація української школи при «Самопомічі» хотіла мати контингент учнів СУМА при своїй школі, очоленій більш «довіреною» особою, із Західної України... . Усе те «застрашування» тхнуло звичайним шантажем... .

Коли Осередок СУМА нарешті переконався, що ніякої репресії за школу не загрожують, а навпаки, кількість учнів з року на рік збільшується, то атмосфера байдужості й індиферентності розсіялася. Управа Осередку взялася помагати діяльно: у третьому навчальному році – 1960-61-му – діти вже вчилися у чистих, помальованих приміщеннях, з новими шкільними меблями і новим адміністратором школи – п. Лаником, а я цілком віддався навчально-виховній праці, скинувши з плечей ті дрібні господарсько-технічні обов'язки, які мене дуже обтяжували.

У 1966 році Школа Українознавства мала вже одинадцять клас, в яких навчалося 212 учнів. Я був директором цієї вищої школи, хоч Осередок поведився зі мною, як нечесний господар з чесним наймитом: мене ніколи не попереджали про те, що в таку-то суботу, чи такого-то числа діти мають їхати чи то на сумівську прогулянку, чи змагання, або зустріч. Ми, вчителі, приїжджали до школи раненько і бачили, як наші учні – діти, чи старше юнацтво – галасують в автобусах, готових виїжджати далеко поза місто, здебільшого на Оселю СУМА в Елленвіл. А що ж думали мої колеги-вчителі? Вони оскаржували мене, а потім тільки руками розводили й безнадійно похитували головами, мовляв, директор школи це покірний наймит СУМА... Я спочатку скаржився Управі, просив попереджати мене, але це не помагало – все, як у стіну горохом. Чи здавали собі справи провідники-сумівці, що школа – це виховна інституція? Чи вони підтримували авторитет нас, педагогів? Чи це був закостенілий егоїзм, чи душок «вимріяного П'ємонту» (відносно мене), чи всмоктаний «лядський гонор», чи ота ненависна «православна схизма» була виною? Якось воно все докупи, включно з «погрозами» з 7-ої вулиці, зухвала поведінка й відповідь «освіченого» сумівця (скінчив гімназію!) мені на прохання помочі, ігнорування Управою Осередку, впродовж двох років, Школа Українознавства, – усе те чимало попсувало мені нервів і доводило часто до приступів мого «улькосу» на нервовому тлі.

До 1966 року, коли ми (після одруження дочки) виїхали на північ стейту до Ютики, де жив син Ігор з родиною, – у школі разом зі мною працювали колеги, яким з глибини серця хочеться подякувати, це: Г. Ярош, п. Гуменюк, пані Гуменюк, І. Кобаса, С. Демчишин, В. Сидор-Чарторийська, В. Давиденко, пані П. Данчук, п-на М. Данчук, проф. М. Заклинський, К. Василик, М. Ласовська. Проф. С. Демчишин, по моїм від'їзді заступив мене, як директор Школи, а пізніше цю функцію перебрала пані П. Андрієнко-Данчук, яка викладала українську літературу в старших клясах... .

* * *

Початки організації і праця Школи Українознавства в 1958-1966 роках.

Від перших років масового приїзду українців-емігрантів до ЗСА /1949-і, зокрема, зосередження їх в багатомільйоновому Нью-Йорку, перед батьками дуже скоро постала проблема морального і національного збереження молодого покоління. Скрутне матеріальне становище переважної більшості українських родин змушувало обох батьків ставати до важкої заробіткової праці й діти часто були здані самі на себе, потрапляли у небажану сферу впливу вулиці, лихого товариства, отже виходили не тільки з-під впливу родини, а в чужомовному оточенні відчувувалися від свого рідного, українського. Осередок СУМА в Нью-Йорку вже після перших років свого заснування взявся за організацію дітей і юнацтва у Відділі Юнацтва «Канів», який невпинно зростав на терені велетенського міста і скоро виховна праця з юнацтвом набрала плянового характеру.

На керівників юнацтва СУМА спадало велике і відповідальне завдання – виховання доросту, його національного освідомлення й збереження. Для цього виховники мусіли взяти на себе обов'язки педагогів – дати дітям певні знання з українознавства, рідної історії, географії України, плекати рідну мову, заохочувати до рідної книжки. Тимчасом, лави Юнацтва СУМА подвоювалися, потроювалися і дуже скоро Відділ відчув кризу, брак вишколених виховників і конечну потребу організації Рідної Школи, де діти набували систематичних знань з українознавства, під керівництвом досвідчених педагогів, за правильною методою і докладно виробленою програмою навчання. Але на перешкоді цього був брак відповідного приміщення для школи і тільки після придбання власної чотириповерхової домівки на І ст. 10-й вулиці постала реальна можливість організації Школи Українознавства, а саме – восени 1958 року. Оглядаючи новопридбані приміщення, голова Осередку Г. Цебрій і я, як голова Батьківського комітету ЮСУМА, були однозгідні в тому, що на двох вільних поверхах,

першому і четвертому, можна тепер закладати школу і таке ж рішення винесла на своєму засіданні Управа Осередку, доручивши мені організацію і керівництво школою. Після проголошення на початку зареєструвалося 87 дітей різного віку, від 7 до 14 років, а до вчительського складу запрошено педагогів: п. Г. Яроша, п. М. Гуменюка, п-ні В. Гуменюк і п-ні Б. Сидор-Чарторійську. Після переведеної класифікації, всіх учнів приділено до 5-х клас. Молодші класи – першу і другу – вчили п-ні В. Гуменюк і п-ні В. Сидор-Чарторійська, третю класу – п. М. Гуменюк, четверту – Ів. Юрченко, а п'яту – п. Г. Ярош. Реєстрацію довелося продовжувати, бо постійно прибували діти й поза сумівського членства так, що початок 1959 року. у п'ятьох класах було вже 108 учнів.

На той час Шкільна Рада УККА вже видала деякі підручники, хоч дошкуль бракувало граматик для середніх і старших клас, тому й доводилося робити машинописні передруки й давати їх учням.

В організації і провадженні Школи не обійшлося без прикрих перешкод. Зі сторони деякі чинники вбачали за доцільне використати наявну чималу кількість організованих дітей і юнацтва для укомплектування іншої школи поза Осередком СУМА, навіть вдалися до застрашування і погроз американським судом, до анонімних листів керівникові Школи. Такі й подібні інсинуа вплинули і на членів Управи Осередку, і на Батьківський комітет Школи. Це мало негативні наслідки і внесло неабияку неузгодженість, а навіть пасивність і байдужість з боку Управи, а в Батьківському комітеті активною залишилася лише одна особа /п.Воробель/; приміщення, де були класи, стояло непомальованим, брудні стіни свідчили про занедбання. Але Школа продовжувала регулярне навчання, чисельно зростала і незабаром стала гордістю сумської громади в Нью-Йорку.

Збільшення кількості учнів і клас у школі вимагало поширення складу вчителів. В періоді до 1962 року на виклади у старших класах запрошено такі вчителів : проф. С. Демчишин /географія/, ред. В. Давиденко /українська мова/, проф. К.

Заклинський /історія в старших клясах/, п. І. Кобаса /історія в середніх клясах/.

По двох роках з учительського складу відійшли панство В. і Н. Гуменюки, а на їх місце запрошено п-ні М. Ласовську і п-ну М. Данчук. Після 1962 року, коли Школа Українознавства мала вже 9-ту клясу, мову і українську літературу викладали: проф. П. Андрієнко-Данчук /замість ред. В. Давиденка/ і п. Ксилик /граматика, серед. кл./. Школу проєктовано було в обсязі десяти кляс, але пізніше практика показала, що курс викладів треба поширити ще на два роки для ґрунтовного засвоєння учнями навчального матеріалу і осягнення матуральної програми.

В 1963-64 році Школа Українознавства СУМА нараховувала вже 180 учнів, а в 1965-66 році кількість учнів зросла до 212 осіб. В тому часі Школу вже було цілком відремонтовано, придбано нове шкільне устаткування: столики, крісла, таблиці, великі столи, вішаки для одягу, тощо. Наявної кількості шкільних кляс, одначе, не вистачало і тому доводилося займати приміщення Осередку СУМА, Відділу ООЧСУ та залю. Навчання відбувалося в понеділки і п'ятниці вечорами /одна зміна/ та по суботах /дві зміни/. Інспектор Шкільної Ради УККА відвідував і контролював Школу щороку, а також бував на шкільних імпрезах, на пописах і роздачі свідоцтв при закінченні шкільного року. Інспектура Шкільної Ради була задоволена Школою СУМА і, маючи тричі на рік писемну звітність про стан Школи і навчання, не давала жодних зауважень щодо виконання шкільних програм.

Надаючи великої ваги шкільним імпрезам, як засобів національного виховання і збагачення рідної мови, Школа, крім регулярного навчання, щороку організовувала кілька імпрез своїми силами, як Св. Миколая, Ялинку, Шевченкові роковини, Свято Матері, пописи на закінчення шкільного року, а також готувала учнів для виступів на українських національно-державних святах. Учні молодших кляс найкраще пописувались в сценках на Св. Миколая, на Різдвяній ялинці, на Святі Матері, а Шевченкові свята проходили, в основному, з участю учнів

старших клас, що вимагало великої підготовчої праці, як від самих учасників, так і особливо від нас, керівників і вчителів. "Вишлефування" декламаторів, режисура сценічних виступів, включно зі співами й танцями, все це вимагало численних проб, вкладу часу й праці. До того додавалося ще багато технічної праці, як випозичення одягів, удекорування сцени, передруки текстів для всіх учасників, тощо. Одначе, цей великий вклад праці давав цінні осяги: виявлялися непересічні здібності й таланти серед дітей і молоді. І Школа, і Осередок СУМА мали повне право пишатися гарними декламаторами і молодими «артистами» виконавцями ролів. В моїй пам'яті й досі живуть виступи учасників таких інсценізацій, як Шевченкові «Гамалія», «Розрита могила», «Великий Льох», «Сон», «Чигирин», а також «Зустріч з Кобзарем», «Упоклін Кобзареві», «Залізні стовпи» і багато інших.

Батьки, що спочатку були затурбовані вихованням своїх дітей в чужомовному середовищі, покладали велику надію на українську Школу і тішилися помітними успіхами дітей, але з роками інтерес цей, як солом'яний вогонь почав згасати: все менше приходило на батьківські збори, на шкільні імпрези й пописи, навіть перестали цікавитися успіхами й поступом дітей у Школі. На вчителів це накладало обов'язок – пробувати збудити в батьків це приспане матеріальним добробутом, сумління й відповідальність за дальшу долю молодішої генерації, якій судилося в майбутньому заступити старших в усіх ділянках суспільно-національного життя. При кожній нагоді, на батьківських зборах, доводилося це підкреслювати і ставити відповідні вимоги до батьків /відвідування школи, виконання домашніх завдань учнями, тощо/, але ті батьки, яких це найбільше стосувалося, на збори не приходили. Справжній інтерес до Школи виявляла ледве третина батьків.

З причини виїзду з Нью-Йорку я мусів залишити Школу й передати керівництво нею своєму наступникові проф. С. Демчишинові. За 8 років мого директорства я міг бути тільки вдячним всім вчителям, що разом зі мною попри заробіткову працю, взяли на себе важку й відповідальну працю в школі. На

превеликий жаль, дехто з них вже відійшов у кращий світ. Але роки нашої дружньої і щирої співпраці й посвяти для добра нашого українського народу залишаться в мене до кінця життя.

Зародки національної свідомості на Східних землях.

Росія, з її колоніальною політикою, вживала всіх і навіть найжорстокіших зусиль, щоб підкорені нею народи за найкоротший час зденаціоналізувати, знищити всі особливості нації й «переварити» їх у своєму великодержавному котлі, асимілювати й поставити на службу своїм імперіялістичним цілям. Найголовнішим завданням російського імперіялізму було – відібрати в підкорених народів їхню культуру, мову, звичаї. Інакше кажучи, – втопити всі особливості й прикмети підкорених націй в російському великодержавному морі, знищити на мапі етнографічні межі цих націй, а натомість зробити напис: «Русская імперія». Так було і так є й зараз, хоч, правда, зараз дали куценьку «форму» тим націям, а зміст залишився той же – старий, імперіялістичний. Постараюсь довести це в змісті своєї розповіді.

На сьомому році мого життя батько й мати заповіли мені йти до школи. Я тішився такою вісткою, бо чув від старих людей, що грамотним людям краще й легше живеться, ніж «сліпим» – неписьменним. Рік за роком я переходив із кляси в клясу і непогано вчився. На третьому році навчання мене вчитель частенько закликав до своєї кімнати, давав різні господарчі доручення, а в міжчасі відкривав «Історію України» Грушевського, показував ілюстрації з життя нашого народу в минулому та пояснював, що ми є українці, а не «малороси», чи «хахли» або росіяни. Розказував про козаччину, Запоріжжя, Богдана Хмельницького, Богуна, Мазепу, Гонту, Залізняка, про гетьманів та полководців-патріотів, які в боях з поляками та росіянами клали свої буйні голови за право і добробут України та її народу. Це було перше джерело, з якого я зачерпнув перший ківш цілющої національної води, випив той ківш до дна. На четвертому році навчання цей вчитель подарував мені «Історію України» Грушевського та «Історію письменства»

Огієнка. Я був дуже захоплений такими цінними книжками і по неділях та в дні великих свят, коли збиралися у нашому садку старші люди, відкривав «Історію», показував та пояснював картинки-ілюстрації різних історичних подій та видатних людей українського народу. Старі люди при цьому доповнювали мої пояснення своїми цікавими спогадами – епізодами з минулої боротьби нашого народу, що їх були свідками вони самі, або їхні діди.

Одного разу мій учитель, Петро Лисоволик, я і батько поїхали до міста Немирова на Поділлі. Не доїжджаючи до міста, вчитель звернув мою увагу на високі земляні вали, а при тому розказав про боротьбу славного лицаря – полковника Богуна з поляками. А вали ці, сказав він, залишилися свідками тих історичних подій. У двокласовій школі я вже мав граматику Шерстюка і читав газету «Рада» та журнал «Вісник», а в першій класі семінарії навіть «дерзнув» написати вірш українською мовою і подати його вчителю літератури. За це мене хотіли виключити з вчительської семінарії, але благання мого батька відвернули те суворе рішення, лише «Педагогічний совет» попередив і зобов'язав мене більше таких «мазепинських стіхотвореній» не писати, газет «мазепинських» не виписувати і не читати.

Цей «процес» наді мною в семінарії звернув увагу учнів-семінаристів на мою скромну особу і з того часу я мав великий гурток вірних друзів, які також цікавилися історією нашого народу і вважали мене за майбутнього «борця за волю». Це була буйна молодеча романтика, але вона дала в 1917 році позитивні практичні наслідки.

У 1914 році я закінчив вчительську семінарію і був призначений до школи, але мусів залишити ту школу. Сталося це через те, що в одного мого товариша по семінарії священник викрив щоденник, якому моя особа фігурувала, як «борець за волю народу», – священник доніс про це в духовну консисторію... Про це все мене негайно попередили й я змушений був, знищивши дещо з української літератури, тікати з-під опіки духовної консисторії. Настав 1915 рік – другий рік 1-

ої Світової війни. Я був одинаком в родині й ніби то не підлягав мобілізації, але великі втрати живої військової сили на фронті змусили російський уряд змінити свої попередні постанови щодо одинаків і в перших числах вересня 1915 року я був мобілізований до армії. Через два місяці мене відряджають до «учебної команди», а через три місяці – до школи старшин у м. Житомир. Через чотири місяці я одержую перший старшинський ранг – прапорщика і з цим їду на фронт – до Лейб-Гвардії Волинського полку, 2-го Гвардійського корпусу.

Перше «бойове хрещення» прийняв я під Ковелем (Звиняче), на Волині. Цей відтинок був добре укріплений німецькою військовою командою, бо вважався найбільш небезпечним на випадок прориву, відкриваючи широкий шлях на Ковель для російської армії. Тут я за короткий час побачив усі жахи війни. Цей «Тетдепон» мав 12 рядів окопів лише по нашій стороні. Вся ця площа землі була перемішана з людськими тілами – трупами, а міжпозиційна віддаль не перевищувала 50-70 кроків. Обидві сторони закидали передні окопи ручними гранатами, а другу і третю лінії – шомпольними гранатами, бомбометами та гранатометами. Можна собі уявити, скільки прийняла ця земля людських тіл і крові за 6 місяці нашого постою, коли однієї неспокійної ночі наш полк втратив половину своїх вояків... .

За деякий час, здається у квітні 1917 року, наш корпус перекинено на дільницю Дикі Лани, а там під Галич. З-під Галича ми скорим алюром відступали за річку Збруч. Тут я очолював полкову розвідку. Ця служба була найнебезпечніша – на неї покладали завдання виявити місце і приблизну силу ворога, діставати «язик» ворога та його боєспроможність. Відтинок фронту нашого полку тягнувся від м. Лянцкорунь і праворуч, але на тому часі вже зайшли великі події – розпочалася націоналізація армії і я залишив полк російської армії і разом з 120 вояками попрямував до м. Меджибожа, де формувався 1-ий український корпус на чолі з ген. Павлом Скоропадським.

Ось і станція Меджибіж. Недалеко від неї, на двох

розлогих пагорбках видніло велике село, завітчане садками і лісовими деревами. Ці розкішні зелені шати для нас, вояків з фронту, були чарівною картиною якогось неземного раю після жахів кривавої війни. Картина українського села і свідомість того, що тепер я стану на службу своєму народові, вселяли в мою душу невимовну радість і піднесення духу. Хотілося сміятися, радіти, співати і зі славою вмирати...

А ось і штаб полку. Недалечко Дядькова левада. Штаб призначив мене на сотника 4-ої сотні і тут же командир полку представив мене старшинам моєї сотні. Один з них років 45-48, а троє інших - молоденьких. Всі ми разом пішли «познайомитися» із нашою сотнею. Козаки були «чорні та темні», ніби вони з місяць не вмивалися, розхрістані, незачесані, мов якісь примари... Сумно було дивитися на них...

Найсвітліший, найрадісніший час у моєму житті.

В листопаді 1917 року Лейб-гвардії Волинський полк, в якому я був, зайняв бойову лінію фронту по річці Збруч, біля Гусятина. Тут я відважився заявити командирові полку, що я українець і хотів би завтра виїхати до 34-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського. Штаб полку вже не міг приховувати націоналізації колишньої російської армії і другого дня мені видали супровідну, послужний список та інші папери і я, попрощавшись із своєю полковою розвідною командою та старшинами, виїхав «творити» свою українську армію. Я був у такому піднесенні духа, що навіть інколи забував вітати старших в ранзі старшин. В моїй голові літали роєм різні пригоди моїх юнацьких літ, спогади про вчителя П. Лисоволика, подаровані ним «Кобзар Шевченка», «Історію України» Михайла Грушевського, видання «Вістника», «Ради», граматику Шерстюка та багато іншої літератури, на яку мій колишній, незабутній вчитель ніколи не скупився віддати мені. Ці думки, мов на екрані, з'являлися і зникали, а на їхнє місце блискавично виникали нові: семінарія, товариші-однокурсники, українські вірші, гетьмани – Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Петро Дорошенко, Петро Кальнишевський, Іван Сірко, Павло

Полуботко, Кирило Розумовський... Усі ці згадки юрмилися у моїй голові, наче теж кудись спішили, штовхались, з'являлися то натовпом, то поодинці.

День був теплий, сонячний, дерева стояли у золотих барвах осіннього листя аж просилися на полотно мистця, але в моєму серці не було місця для цієї краси – щось сильніше нуртувало в мені, насувалося конечними проблемами. У Жмеринці довідався до якого полку мене призначено і в яких селах він розташований. Я тішився, як молодий хлопчина лошатком, або велосипедом і, мабуть, сам своє не розумів – чому я був у такому стані. Видно, рік перебування на передовій вогневій лінії так гнітив мою психіку, а тепер я опинився у більш безпечному місці і звільнився від тієї нервової напруги – це з одного боку, а найголовніше – слова і чин творення довгоочікуваної волі й Української Самостійної Держави надавало мені тої невимовної радості та втіхи. Певно, це було одне і друге разом. Я спішив до штабу полку, що містився в десяти кілометрах від станції, в селі. Навколо села видні левади, розцяцьковані жовтими та жовтогарячими барвами листя, а в самому селі була цілковита тиша, хіба десь дядько, чи хлопець гукне до коней та цмокне батогом до корів чи овець. Ця тиша здивувала мене й трохи пригнітила – згадав недавній фронт, де приберігали тишу, щоб «не дразнити ворога», а тут і ворога близько не було, а панувала якась сонна тиша. Коли під'їхав ближче до села, почув як на леваді затарабанили бляшані "котьолки", а на висипі рову побачив українських військовиків – сиділи розхристані, невмивані, незачесані... «Одні їли, інші вже наситились та відправляли свої фізіологічні потреби. Щось я їх запитав, але вони не спішили вставати та відповідати мені, як старшині, а хтось щось буркнув собі під ніс і з тим я поїхав шукати штабу. Ця поведінка козаків мене приголомшила – де поділася моя веселість та життєрадісність. Куди я попав? Ще вчора наші солдати ставали струнко, коли зверталися до офіцера, чи відповідали на запитання, тут навіть не хочуть відповісти сидячи, вовком дивляться, ніби на свого великого ворога.

Мені приділено сотню – в ній було 200 козаків і четверо молодих підстаршин, бунчужний і четверо молодших старшин, крім мене – сотника. Моральний стан козаків був, аж ніяк незадовільний. Я не міг собі уявити, як з таким військом можна відстоювати право самостійності Української Держави. Адже наше військо мусіло б бути високо дисциплінованим, бо ані Москва, ані Варшава без вогню і крові зі своїх загарбницьких позицій не зйдуть, бо така вже психіка усіх поневолювачів. Увечері одержав наказ, щоб негайно розпочати строеві зайняття, піднести військову дисципліну і національну свідомість козаків. Робота закипіла, – щодня проробляли дві години стройового навчання, вивчали вогнепальну зброю /рушниці, кулемети, револьвери, гранати та ін./, а дві або три години приділили на національне освідмлення. Наслідки праці були непогані – через десять днів наші козаки стали невідомими: чисті, зачесані, чистеньке взуття, ставали на струнко у розмові з старшинами, віталися з рукою піднятою "під козирьок", одним словом, це вже були справжні вояки. Незабаром нас відвідав генерал Скоропадський і висловив подяку козакам і старшинам за добру вояцьку виправку. Ми старшини сприймали цю подяку, як заслужену похвалу, бо ще так недавно, генерал Скоропадський, інспектуючи війська був незадоволений дивізією і висловився, звертаючись, до нас старшин і особисто до мене, буквально так: «Допоможіть мені підняти це болото! Час настав, будьмо готові до найгірших несподіванок! ». Через три дні наш полк дістав наказ вирушати вночі до станції Жмеринка із завданням роззброїти Лейб-гвардії Волинський полк (мій колишній), і гарматний дивізіон. Це була велика несподіванка, адже хто із нас, старшин, міг подумати, ще місяць назад, що ті невмивані, розхристані, деморалізовані люди, сьогодні будуть в стані роззброювати зразковий до дисципліни 2-ий гвардійський корпус!? Але наказ ми виконали добре і тішилися з такого вдалого роззброєння і гідної постави козаків, ми, старшини, називаючи це просто чудом, надзвичайно тішилися і разом з козами вірили в нашу перемогу в наступній визвольній боротьбі. Правда, старшини і підстаршини, свідомі були, що це лише

початок, що росіяни так легко не вийдуть з України. Думали, що можливо нам і не прийдеться втішатись тією святою волею, але ті, що зостануться і діти наші будуть мати те довгождане щастя у своїй вільній державі.

Корпус генерала Скоропадського щодня поповнювався свіжими силами і дістав нову назву: Перший Український корпус. Його переведено в район Меджибожа і тут закінчилося його формування. Корпус складався з 2-х дивізій, а дивізія з 4-х полків з належними до них командами. Наприкінці грудня, на початку січня 1918 року Перший Український корпус було роздріблено і розташовано в таких містах: Біла Церква, Бердичів, Фастів, Вінниця. Штаб корпусу перебрав генерал Гандзюк, але з причини загального безладу в військах до кінця січня в корпусі проведено демобілізацію. Для старшин це був грім з ясного неба. Я з частиною тоді стояв у Вінниці, коли отримав наказ про демобілізацію. Ми всі, старшини спішили до штабу, бо вважали наказ – ворожою провокацією. Хіба можна було сподіватись, що уряд і вище командування могли видати такий згубний наказ, коли навкруги були до зубів озброєні наші вороги, які тільки вичікують слухного часу, щоб вдушити, чи розчавити молоду Українську державу ще в зав'язку.

У штабі нам показали розпорядження Центральної Ради, на підставі якого штаб оголосив демобілізацію корпусу. Це була трагічна година! Одні з нас погрожували, другі зблідли й тряслись, мов у пропасниці, а поручник Кожушко, начальник полкової кулеметної команди, плакав, як мала дитина. Це, справді, була велика трагедія, що зламала нашу віру до проводу і надію на світле майбутнє.

Чи треба було де мобілізувати 1-ий і 2-ий корпуси, які забрали багато часу, здоров'я і жертв наших відданих українців-патріотів, що кидалися в більшовицьку повінь, спасали вояків-українців, надаючи їм першу допомогу в українських частинах? Коли українське військо набрало стабільності і почало ставати до чину, роззброюючи московські більшовицькі частини і банди? І ось тут тобі, як грім з ясного неба, наказ про демобілізацію! Нам читали наказ Центральної Ради, а ми не

хотіли вірити, адже знали, що Центральна Рада складається з найкращих, найвідоміших синів українського народу, які не могли не знати, що саме військо вирішує долю українського народу і що тільки збройною боротьбою можна закріпити кордони суверенної держави. То чому ж де мобілізувати наші найкращі військові сили? Всі ми були приголомшені і й оповиті тяжким смутком, не розуміючи де глузд.

Але наказ був наказом – ми прощалися, але не як лицарі після виграного бою, а йшли на станцію понурі і зажурені, мов з похорону. І смуток, і жах, і сором охопив наші душі, адже ми не були дезертирами, але як виправдати себе перед родиною і знайомими? Довідками? Так уже всі знали, що Центральна Рада, тільки що опирається на ноги, як немовля і потребує допомоги, а ти тут вдома?!

Щоб розігнати оті нав'язані думки, що мов смола чіпляються мого сумління, я взявся до шкільної праці у своєму рідному селі Мельниківцях. Нарада педагогів дозволила забрати під школу поміщицький будинок, щоб не допустити його руйнації, бо стояв порожній. Тут я й працював до кінця навчального 1918 року. В кінці квітня я дістав повідомлення, що в травні в Гайсині відбудеться спільна конференція партій: соціал-революціонерів Гайсинщини та жидівського Бунду і лівих. Я поїхав був, на цю конференцію, але стало відомо, що жиди відмовилися від спільної з українцями конференції. Соціал-демократ Миколайчук і соціал-революціонер Ксендзюк подали деякі політичні інформації і на тому «важливі справи» закінчились. Пішла чутка, що Троцький заборонив жидівським партіям спілкуватись з українськими «самостійниками». Фактично конференція, чи то з'їзд партій не відбувся, настрої у партійців і запрошених громадян був пригнічений.

Влітку 1918 року я поволі видужував від тифу. В цей час брата Феоктиста (Туська) обрали на голову Хати-читальні й він часто їздив до Києва і привозив свіжі новини, а інколи газети і свіжу літературу – видання наших авторів і письменників. В червні того ж року я поїхав на вчительські курси до міста Брацлава й зустрівся з товаришем по семінарії – Кіндратом

Полуведьком. Професура цих курсів не справляла на слухачів особливого враження – лекції проходили якось холодно, лише лектор української історії і культури викладав досить добре і після лекції в нього на столі збиралось багато записочок – листочків із запитаннями, що їх задавали курсанти. По закінченні курсів, наше товариство з 7 чоловік домовилось з «балагульником» (жидом-візником), щоб по закінченні лекцій вирушити до м. Немирова. Товариство було веселе, а сонце пекло немилосердно й, видно, ослабило мене після хвороби. Всі ми зайшли до знайомого шевця, який почав пригощати нас міцним тютюном. Я ще й цигарку не підкурив, а мені вже світ замакітрився, занудило і почалася «революція» в шлунку. Я вийшов на двір, шукаючи порятунку в аптеці. Аптекарь мене чимось напоїв, але мені стало ще гірше – посилилась рвота і розвільнення. За яку годину чи півтори мені полегшало, все пройшло, але вже було не до жартів і веселощів. Цей прикрий епізод у милому товаристві залишився в моїй пам'яті на ціле життя.

У липні я знову поїхав на курси до міста Гайсин. Адміністрація оголосила, що тут будуть викладати професори з університету св. Володимира, і справді, так і було. Першого дня ми слухали прекрасну лекцію професора Лівницького – він читав нам педагогіку і методику, а надзвичайно вродлива жінка Мірза-Авак'янц читала історію культури і історію літератури. Лекції професорів проходили так живо і цікаво, що навіть наші найбільші «сплюхи» розворушились й занотували все важливіше в зошитах. Були, звичайно, слухачі які пропускали лекції деяких викладачів, але на викладі проф. Мірзи-Авак'янц були завжди зайняті усі стільці і столики.

Не зчувся я, як і тиждень на цих курсах проминув. Настала субота. Вчителі із близьких сіл відходили на неділю додому, старалися йти гуртами, або хоч по двоє-трьох, щоб веселіше й охотніше було подорожувати. Я підійшов ближче до цих гомінких гуртків і почув голос вчительки пані Цегельник:

– Іване Демидовичу, ідіть з нами, додому, чого будете тут цілий день у неділю байдикувати?!

Я, звичайно, погодився і подалися в дорогу. На останньому роздоріжжі на Носівці-Мітлинці ми вже йшли тільки удвох з панею Цегельник і вона голосно говорила про повстанця – отамана Волинця, який саме сьогодні ввечері має зайти до неї. «Ви маєте змогу познайомитися з ним і поговорити на біжучі політичні теми» – сказала вона мені, а потім спохватилася:

– Іване Демидовичу, вибачте, що я вас ще в Гайсині не попередила про цю зустріч, з отаманом Волинцем та паном Ксендзюком, але я знала через брата Петра, що вам можна довіряти, бо ви ще з семінарії носилися із «Кобзарем» і «Історією України». Ось тому я і вирішила звести вас з цим відважним борцем за визволення України.

Дорогою, йдучи, я довідався від пані Цегельник, що Волинець походить із села Кисляка, що він син хлібороба, закінчив середню сільськогосподарську школу в Умані. Увечері, справді, до хати завітав Волинець із Ксендзюком – обоє були озброєні. Після короткого знайомства Волинець зразу виклав своє «кредо»:

– Я не вірю генералу Скоропадському, він не буде підтримувати наше гасло про незалежність Української Держави, а потайки вестиме до «єдиної, неділімої Росії».

– Звичайно, трудно вгадати думки генерала Скоропадського, – казав я, – але я бувши в його корпусі, зустрічався з ним, говорили ми про моральний і психологічний стан нашого війська. Гетьман просив, щоб якнайшвидше підняти дисципліну і національну свідомість вояцтва, бо ми мусимо роззброїти 2-ий гвардійський корпус генерала Рауха. Говорили ми по-українському, і я був здивований, що він гетьманського роду, хоч і виховувався в російській культурі, а так добре говорив рідною мовою. Чи ж можу я ставитись до нього з недовір'ям?

– Він м'яко стелить, а твердо спати буде – скоро почуєте. Ми маємо відомості, що гетьман Скоропадський уже веде позакулісові переговори з представниками білої армії... .

Після короткої дискусії Волинець вибачився, і обоє вони, разом з Ксендзюком, озброївшись, вийшли з хати. Надворі вже був присмерк, пані Цегельник засвітила лампу, і ми втрюх (до нас приєдналась ще молода Цегельниківна, гімназистка) ще з годину сиділи й гомоніли про невідрадні політичні події молодой Української Держави, що можуть допровадити до катастрофи. Учителька Цегельник не осуджувала Волинця, а, видно, погоджувалась з його поглядами і, помітивши це, я перестав на цю тему говорити. Мама попросила нас до вечері, після якої я пішов у клуню спати, втомившись подорожжю.

Вранці сонце яскравим промінням привітало мене, задзвонили церковні дзвони. Стара Цегельниця зі старшим сином пішли до церкви, а дівчата залишилися на господарстві. Я ще годину лежав і обмірковував учорашню розмову з Волинцем та Ксендзюком, знаючи соціалістичні погляди останнього.

Бойовий епізод.

Зима. Грудень. Мороз тріщить, довкола завали снігу. Ми на Чернігівщині, близько Києва. Розвідка доносить прикру вістку – прорвалися більшовицькі полки. Курінь Січових Стрільців, на чолі з полковником Кучабським, має стримати большевицьку навалу. В його курені й моя сотня у передовій лаві. Большевики обсіпають нас гарматним і кулеметним вогнем, а ми на рівній площині, у невідгідній позиції. Але збити ворожий наступ конче потрібно. Перша і друга лава наших стрільців лягли в сніг, бо під шалений ворожий обстріл підняти їх це вірна смерть. Большевики вже зайняли село і ліс, що біля нього, – віддаль не більше одного кілометра. Раптом іззаду хтось гукнув: «Вперед і Слава Україні!» і вмить у шаленому пориві всі знялися і рушили на ворога, пробігли цей кілометр до села і несподіваною, відчайдушною атакою вибили ворога з села – розбігся большевицький полк і ми зайняли село, – перемерзли, голодні, дехто поранений. Розташувалися по хатах, обігрілися, перекусили.

Вже смеркло, насувалась ніч. Наша частина мусіла розставити варту і нав'язати зв'язки із сусідніми сотнями. Але

розвідка донесла, що на нас іде 2-й большевицький полк, що підібрав мабуть розпорошені частини 1-го. Події розвивалися із неймовірною швидкістю – а питання й сумніви пекли сумління: хто міг зрадити нас, пов'язатися так скоро з большевиками і повідомити їх про наші обмежені, знекровлені сили? Хто міг наклепати на нас цю нову навалу?

В моїй уяві постала зразу постать Максима Білика . Його поведінка була чомусь мені підозрілою...

...Більшовики оточили нас, частину взяли в полон, а старшин брали на розстріл. Взяв і мене один кіннотник і сказав, що мусить вести «до штабу». Я знав, що він веде мене за село, в степ і там розстріляє, але сталося чудо. Обшарпаний червоноармієць, мій конвойний, вивівши мене за село, зажадав, щоб я віддав йому свій одяг – чоботи, старшинський мундир, шапку. « Бачиш який ти шикований; а я ось у якому дранті» – сказав він по-українському, додавши кілька нецензурних слів. «О, так ти мій земляк, українець – сказав я йому, чого ж ти мене за ворога маєш? У нас з тобою одна мати – Україна» – скидаючи чоботи говорив йому я.

– Та як же ти не ворог, як ти за поміщиків і за буржуїв воюєш, а наша червона армія хоче всіх їх знищити, щоб усі рівні були під советською владою і землю селянам усім дасть, від поміщиків відбере! ... Ну не розводь мені теревені, скидай усе і шапку давай, а моє барахло можеш одягнути... .

– Та я увесь одяг тобі віддам, тільки ти помиляєшся, якщо думаєш, що ми за багачів воюємо. Ми хочемо, щоб наша Україна була самостійною, як от Росія, чи Польща, чи Болгарія. Щоб ми свою українську владу мали.

– Ну я про це не знаю, може ти й брешеш. Але ти не бійся, я тебе стріляти не буду – перевдягнися та я одведу тебе у штаб, де всі ваші пленні там нехай розбираються. Скажеш, що ти рядовим був... .

Так оминув я розстрілу і попав у гущу своїх полонених українців, яких із штабу перевели до в'язниці, а потім відправили до м. Орла, в Росію. Звідти мені пощастило втекти і знову приєднатися до своїх військових частин.

Чи ви чуєте, тату?

/ із спогадів до 50-ліття Великого голоду /

Ось вже й півстоліття проминуло, відколи ви, тату, відійшли у засвіти. Та й не самі відійшли, а разом із мільйонами таких самих, вигублених голодом трудівників на родючій українській землі. Любили ви ту землю й шанували, натрудженими руками дбайливо обробляли свої чотири десятини, бо й родина наша була велика – дітей шестеро треба було нагодувати й одягнути, дочок заміж повіддавати і на мою освіту тягнулися, "як шкурат на вогні", з усіх сил старалися, щоб син "у люди вийшов". Мріяли про спокійну старість, а вона обернулася для вас пеклом пекельним. Довелося усе тяжко запрацьоване віддати, бо силоміць тягнули до того гемонського колгоспу, а там усе прахом ішло. А в селі нашому та й на всій землі українській страшне діялося – розоряли людей, виморювали голодом їх оті московські зайди партійні, разом із нашими місцевими покидьками, які й самі полягли потім голодним трупом після нелюдяної, диявольської роботи. У пам'яті моїй пересуваються картини тих жахливих років, бо й моя доля важилася тоді на терезах життя й смерті, висів постійно над головою Дамоклів меч енкаведівської помсти за мою "петлюрівщину".

– Ой, помстяться на тобі, сину, оті чекісти, так було казали ви мені, – та й нам усім добра не ждати, – бачу, що насувається велике лихо на нашу землю. Передчували ви, тату, те страшне лихо своєю чесною, незрадливою душею. Воно почалося ще у 1927 році, коли у селі Красенькому "вродилася" комуна. Пішов тоді про неї розголос, влада повдягала усіх «комунарів» у кожухи та валянки, мовляв, дивіться, беріть приклад. А за рік та комуна розлетілася – «комунари» побачили, що то "безголов'я", позабирали худобу й реманент і розійшлися по своїх господарствах. Після того «уповноважені» партійці з міста почали нашвидкуруч організовувати С03и – у кількох селах на нашій Вінничині вони ледве животіли. Я пам'ятаю, тату, як ви бувало обурювалися, що те забране від господарів зняряддя

мокне та іржавіє під відкритим небом, а коні й худоба стоять занедбані без стаєнь та хлівів. Розлючені жінки тоді зібралися й ухвалили позабирати корови та інший товар додому, щоб не погинули. Але це були тільки початки того лихоліття, що його ви передбачали.

Вже у 1929 році почався шалений наступ на наше та інші українські села і насильницька колективізація, партійні "уповноважені" з міста приїжджали, гасла порозвішували і на зборах кричали: «Знищити куркуля, як клясу» А в нас у селі, як ви знаєте, таких «куркулів» і не було, а дві трохи заможніші родини тоді зразу розорили, вигнали з хат і вночі вивезли на північ, на загибель. В одну хату вселили "незаможника" Анастасія, відомого на все село конокрада і злодія, а він скоро загидив ту хату і довів до руїни. Трактори вже почали переорювати межі ланів тих наших сусідів, що під тиском і погрозами записалися до колгоспу. Та й зять наш Іван із Тетяною мусіли віддати свої півтори десятини до колгоспу. Ви ж тоді жили в них, бо мати померла, а ви працювати на полі вже нездужали, мали яких 75 років. А в селі нашому, як і скрізь, у той час робилися такі неподобства, що хай Бог боронить, – душили податками «одноосібників», чи як їх звали "підкуркульників", подвоювали й потроювали той «плян до двору», а за невиконання цілі родини оббирали до нитки, забирали все до зернини, витрушували вузлики з квасолею, кукурудзою, кутею, а квашенину виливали на шлях. Забирали й одяг, а взуття навіть із дітей стягали.

Пригадуєте, як познущалися з сусіда нашого Онанія Люльки? У сільраді збили його до крови, кожух і чоботи стягли і біг він взимку босий у самих полотняних штанях до прокурора у сусіднє село, шукати «справедливости». А за що? Домагалися, щоб розшив клуню, вкриту почорнілим житнім околотом, обмолотив і "віддав державі два пуди пшениці". Чи не глум? Ой, як же упеклися селянам ті "бригади" з міськими парттисячниками, політкомісарами з НКВД та й нашими місцевими підлабузниками з комсомольців і "комнезамів". Притягали до тієї ганебної роботи і нас, вчителів, змушували

школярів приводити, а "бригади" посилали їх по горищах лазити, вишукувати сушню, гриби, мак і те забирали. Тяжко я переживав оте знуцання з наших людей, старався, як міг, стояти в стороні від нього, не зважав і на погрози. Пригадую, тату, що ви називали ті "бригади" розбишаками і такими вони й були, бо по селах лунав стогін і голосіння, лилися потоки сліз нещасних матерів. Вони, ті мучениці-матері старалися рятувати дітей від голоду, сушили цвіт і листя акації, липи, варили спориш, перетирали голі кукурудзяні качани. Та хіба то був рятунок? Почали пухнути і діти, й дорослі, деякі утікали до міста та й там умирали.

Мене тоді НКВД щороку шарпало, забиало на допити, садовило на кілька місяців до вінницької в'язниці, знову випускало і я повертався до вчительства на деякий час. Справджувалася обіцянка Арона Абрамовича Тарасовського, батька Льови – заступника начальника НКВД у Вінниці: "ви пілі нашу кров сразу, а ми будем п'ять вашу кров поступенно". А ви ж, тату, добре знаєте, що я нічиєї "крови не пив. Та це не спасло мене в кінці 1932 року від заслання на далеку північ, де вижив тільки чудом, бо навколо росли і вкривалися мохом могили тисяч і тисяч таких, як я. Ці могили з хрестами потім тракторами зарівнювали із землею, щоб і сліду по них не лишалося.

А хіба ваша доля, тату, була кращою? Коли я повернувся із заслання у 1941 році то не впізнав рідного села – воно світило пусткою, в руїнах лежала наша церква, стирчали комини зруйнованих хат і скрізь безлюддя, не видно було й знаків життя. Ледве знайшов я сестру Тетяну з чоловіком – вона впала і зомліла, побачивши мене живого. Тоді й довідався я про вашу, тату, сумну долю – не пережили ви того лихоліття заморені голодом, доконав він вас на старість і померли ви в муках тяжких. А ховати не було кому, бо люди, які ще трималися на ногах, не мали сили робити труни, копати могили, а стягали десятки трунів і закопували їх у рові, засипали землею. Вона, та рідна земля, прийняла усіх вас до себе. Ніхто не співав вам «Вічная пам'ять», тільки вітер голосив над братською могилою, – так, як і на півночі голосив і плакав над сотнями тисяч

безіменних могил українських мучеників. Не міг я, тату, розшукати й місця, де знайшли ви вічний спокій – не було й сліду братської могили вашої. Не жили вже й ті, що загортали вас землю. А тому простіть мені, що не міг я помолитися там, де ви опочили навіки.

Але ваші діти, внуки й правнуки, тату, пам'ятають про вас і всіх виморених голодом. Пам'ятає про них і про той жахливий злочин Москви на нашій Україні увесь рід український на вільній землі, хоч і далеко від Рідного краю. І не тільки згадує вас, мучеників, а й усьому світові пригадує й розказує про те страхіття, що його приховує нелюдяна влада. Рід український пам'ятає, молиться за вас, не забуває і не забуде. Чи це чує душа ваша несьогосвітня, тату? Не забуде!

*Стаття написана у жовтні 1983 року (за 2 місяці до смерті).
Опубліковано // Часопис Свобода. – 1983. – Ч.212.– 5 листопада.*

Голодомор України 1932-1933 років.

*/Доповідь, проголошена дружиною Івана Юрченка –
Валентиною Тимофіївною в культурному центрі української
православної церкви 7 листопада 1999 року/*

Голодомор України 1932-33 років – цей найжахливіший московський злочин, можуть стисло окреслити такі рядки: «То був страшний, навмисний злочин, такого ще земля не знала.../А. Л./»; «... По всіх оселях пекло клокотало, а безхлібний люд, як буря навісна, стинало смерти невблаганне рало.» /Яр С./

Це страшне народовбивство України Москва старалася приховувати, замовчувати, називала чутки про голод «ворожою пропагандою», як у власній пресі, так і на Заході. А своїх громадян суворо переслідувала за розмови, чи навіть натяки про голод. І тому довший час в офіційній історії була «біла пляма», за якою злочинно ховалася трагічна правда. Але тепер, коли розкриваються секретні архіви, на світло денне виходить справжній обсяг цього найжорстокішого злочину. Число голодових жертв наші дослідники подавали 7 млн., потім 9 млн., а минулого року, посилаючись на архіви ГПУ і НКВД, російські джерела подають вже 14 млн. жертв голодомору в Україні¹. Ось яку жахливу ціну заплатила Україна, наше селянство, московсько-большевицькій владі.

А селянство в той час складало 80% населення, 40 мільйонів, – це було глибоке коріння нашого народу, його національний фундамент. І Москві йшлося про те, щоб потрошити це національне коріння, поставити український нарід на коліна. Голод, як засіб поневолення нашого народу, став уже

¹ Джерело статистики Росії, де подано 14 млн. жертв голоду в Україні. Книга «Осознать культ Сталина», Вид-во «Прогресс» Москва, 1998 р. Збірка 26 статей відомих істориків, політиків, гром. діячів. Рецензію на книжку написав Валерій Остапенко в газеті «Укр. Вісті», 3-го жовтня 1999 р.

перевіреною зброєю московсько-більшевицької влади, вона застосовувала цю зброю вже тричі – масовий голод був в Україні в роках 1921-22, в 1932-33 і в 1946-47. До захоплення влади більшовиками в Росії, голод міг бути наслідком природної катастрофи – посухи, неврожаю, повені, але за більшевицької окупації України голод був обумовлений політичними цілями, це була безоглядна, жорстока політика Москви. Україна для Московщини була завжди об'єктом колоніального визиску – наш історичний північний ворог протягом сотень років витягав з України найкращі соки, а особливо тягар визиску впав на Україну коли Росія стала більшевицькою. В роках 1918-20, в часи Української Народної Республіки, Росія воювала з УНР за хліб і природні багатства, – Троцький, комендант Червоної армії, проголосив: «Треба конче повернути Україну Росії, нам потрібний хліб з України і для цього всі засоби добрі».

Ленін після окупації України казав: «Тепер, коли ми завоювали Україну, наша сила окріпла, джерела хліба і продовольства у нас є. Але нема кому в Україні будувати советську владу, треба кинути туди десять тисяч комуністів, щоб здобувати продовольство"... . З цього бачимо колоніально-грабунковий характер війни проти України, – він був і за т. зв. «військового комунізму», коли селян душили непосильним податком, «продразв'яркою», коли «продовольчі загони» грабували селян, все забирали й карали рострілами. Тоді ж, у 1921-22 роках від голоду в Україні померло 5 млн. людей. А Україна чинила спротив, антимосковські партизанські загони діяли аж до 1923 року... .

Великий голод 1932-33 років в Україні не був відокремленим явищем, він був пов'язаний з подіями, що відбувалися від початків Визвольної революції. Москва не забула, що український нарід змагався за самостійність, боронив УНР, що діяли партизанські загони, потім почалося відродження національної культури, релігійного життя, постала Українська Автокефальна Православна Церква. На початку 1929 року комуністична влада проголосила «рік великого перелому,

індустріалізації, побудови соціалізму і ліквідації приватної власності», а в 1930-му році в Советському Союзі офіційно проголошено, що «головною небезпекою для соціалізму в Україні є місцевий український націоналізм» і Москва стала на жорстокий курс антиукраїнського національно-політичного терору. Сталін казав, що «українське селянство – це основна армія національного руху, а селянин-приватник це головна перешкода для побудови соціалізму». І почалася руйнація селянства – катастрофа розкуркулення, колективізації і голодомору. Куркулями називали селян, що мали багато землі й користувалися найманою працею, але таких по селах були одиниці й тому до «списків куркулів» долучали понад третину працьовитих селян – добрих господарів, які спромоглися придбати якусь с.г. машину, або й просто були зразковими хліборобами. «Розкуркулення» або «ліквідація, куркуля, як кляси» полягало в тому, що в таких господарів відбирали, а точніше – грабували все майно, землю, будівлі, худобу, реманент, хліб, одяг, птицю, бджоли, – все, що люди нажили трудом, родину всю виганяли з хати на сніг, на мороз. Пограбованих везли на станцію, пакували у товарові вагони, як скотину, везли на північ, чи в сибірську тайгу у невідоме, а багатьох на смерть.

Ще в 1929 році Сталін випустив, як кажуть «джіна з пляшки» – злих духів, стихію зла, грабунку. Це звалося «розвитком клясової свідомости, посиленням клясової боротьби на селі». Цю «класову свідомість» розпаношено виявляли прислані з Росії, з міст комуністи, а також місцеві «активісти», підігріті саморобною горілкою – «самогоном», незаможники, комсомольці, запаморочене владою шумовиння, – вони не відчували ніякої заборони, здатні були на найгірші знуцання. Самі вони склали ті списки куркулів, самі розкуркулювали й робили це безсоромно й жорстоко. Жадоба на дармове майно й ворожнеча ширилися, вважалися узаконеними. Грабували, виганяли з хати жінку з 6-ма малими дітьми, жінка в лютий мороз і сніг стояла надворі, тулила до грудей немовлятко й у розпачі й сльозах слухала плач своїх замерзаючих дітей... /В

якій цивілізованій країні можливе таке звіряче поступовання?/.

Одночасно з розкуркуленням розпочато й «колективізацію» – насильне загнання селян в колгоспи /колективні господарства/, під контролю держави, перетворення селян на державних наймитів, – цим держава ламала хребет селянству. Український селянин, що віками звик до самостійного господарювання на власному шматку землі, чинив спротив, не хотів добровільно йти до колгоспної «кошари», бо все тяжко запрацьоване, навіть єдину корову, мусів віддати до безгосподарного колгоспу. Але нечуваного терору влади він здолати не міг, бо той терор продовжувався. Крім розкуркулення, колективізації був жорстокий грабунок, т.зв. «хлібозаготівля» викачка хліба, непосильний податок натурою – хлібом. Той податок, «плян хлібозаготівлі», був у півтора рази вищий, ніж у врожайні роки й укладався з площі засіву, без уваги потреб харчування селянських родин. На «викачку хліба» в Україну було надіслано понад 100 тисяч комуністів з Росії й разом з місцевими «активістами» вони творили «бригади» по селах, допомагаючи виконання непосильного пляну. Засада в них була така: «Давайте хліб, а якщо не виконаєте пляну, зробимо з вами, як з ворогами. Відповідатимуть і ваші сім'ї, пам'ятайте!» Ці бригади дошкукувалися схованого хліба, в хатах копірсаля металевими «шпиками» печі, долівки, руйнували комини, забирали не лише насіння для весняної сівби, а й вузлики з квасолею, сушеними фруктами, маком та ще й, знущаючи, викидали з печі варену їжу Селянин розумів, що влада вирішила зробити руїну, а ці посіпаки-активісти готові вирвати крихти з дитячого рота. Жінки з поблизу до міста сіл почали виносити на базари вишивані рушники, обруси, сорочки, плахти, випродували їх за безцінь цю дорогу їм спадщину, або й за шматок хліба для дітей. Але це не рятувало від голоду... .

Вже в 1932 році ті пляни «хлібозаготівлі», надіслані з Москви, віщували катастрофу, бо всі харчові ресурси в селян було забрано. Тоді ж влада ухвалила закон, що колгоспна власність «священна і недоторкана», а хто порушував цей закон, того засуджували на 10 років в'язниці, або й на місці

розстрілювали. Це стосувалося до «охорони колгоспного врожаю» найперше, – карали не лише за вкрадений сніп, а й за збирання колосків на полі. Треба мати на увазі, що насильну колективізацію в Україні було закінчено ще до 1933-го року, хоча в Росії виконано її було лише на 50% – і не стосувалося ні насильства, ні покарань і голоду не було. А в Україні на селах голод почав рокривати пашу вже восени 32-го року, а населення міст переведено на карткове постачання хлібом і деякими продуктами.

У передбаченні голодової катастрофи, в 1932 році в Харкові, тодішній столиці, скликано партійну конференцію, але надіслані з Москви «соратники» Сталіна, Молотов і Каганович, відразу заявили, що «ніяких поступок у виконанні завдань партії і уряду для України не буде!». За невиконання хлібоздачі наказано скасувати видачу авансу колгоспникам з нового врожаю, припинити постачання товарами. Сталін призначив на Україну Постишева з таким цинічним коментарем: «Я знаю, у тебе рука железная». І Постишев «залізною рукою» запровадив нелюдські репресивні заходи, а саме: 1/ В колгоспах, які не виконали пляну хлібозаготівлі, у 5-денний термін вивезти всі колгоспні фонди, включно з насінням на майбутній рік; 2/ З районів, що відстають з хлібоздачею, висилати на північ по 700-1000 родин, розпродувати майно, конфісковувати присадибні ділянки й будинки; 3/ Припинити продаж квитків селянам на поїзди за межі України, поставити загороджувальні загони на станціях і автошляхах у зв'язку з виїздом за хлібом у Білорусь і Росію... Це був остаточний голодовий зашморг на шию, – повальний голодомор розпочався вже в січні 33-го року, а найбільша смертність була від березня до червня включно. Тоді, сказати б, «розкрилися народні рани і слів для цього мало»

Голодні люди вже раніше старалися втікати до індустріальних міст, на Донбас, чи за межі України, де голоду не було, але пізніше, вже виснажені до краю лягали трупом і тіла їх валялися вздовж залізниць, на шляхах, на вулицях міст, на базарах. Мертвих, а часом і півживих, міліція збирала, скидала, як дрова, на вантажні авта й, переважно ночами, щоб сховати від

людських очей, вивозила за місто, стосами складала у великі ями, притрушувала вапном, а виповнені вщерть загортала землею, не лишаючи знаків. Яке ж кричуще протиріччя! Міста діставали по картках хліб /робітник 2 фунти на день, службовець 1 фунт чи півтора, як і члени родин/, а селянин-хлібороб, як жебрак, ледве пересуваючи пухлі ноги від голоду, йшов до міста просити хліба, вирощеного його ж руками, але пограбованого владою! І не діставши порятунку, конав жахливою смертю на брукові! А для міського обивателя влада давала цинічне пояснення: «Це ті, що не хочуть у колгоспах працювати!»...

Рідні українські лани також ставали прихованими цвинтарями. Ось картина одного з них: Врожай 1933-го року видався задовільний, колосся хилилося під вагою зерна, поле чекало женців, а жати не було кому, зерно обсипалося, бо ж людей було мало – повимирали, хліборобів було обграбовано й домучено. А ті, що не вмерли, – лежали опухлі, з потрісканої шкіри сочилася водиця, або були сухі, як дошки, не могли косу в руках держати. Їм хотілося вгамувати нестерпний голод, вони брели в поле спожити стиглих колосків, тремтячими руками розтирала їх у долонях, сирим зерном наповнювали голодні шлунки й у муках умирали на полі. Скрізь по нивах тоді було багато мерців – у спілій ниві їх не було видно та як заглянути зблизька, ставало моторошно!

Ці сховані цвинтарі ставали жахливішими, тіла мучеників розкладалися, але вони були накриті хвилями колосистого хліба, ніби глибоким Божим смутком... Багато врожаю гинуло, не могли зарадити і надіслані з міста робітники й студенти, наймали всіх, хто міг косити або снопи в'язати. Але не скрізь можна було косити машинами-жниварками, – на полях лежали мертві, аж поки приїздили погребницькі підводи забирати трупи...

Найвища смертність була на Київщині й Харківщині – 26-27% померлих від голоду, за ними – Полтавщина, Вінничина, Сумщина – 20% та ін. Жертвами голоду ставали найменш відпорні – старі, діти, потім чоловіки, дещо відпорнішими були жінки. Статистика голодомору часто була зменшена сільрадами,

бо не було кому і обліку вести. Також в багатьох місцях до статистики не скрізь могли включати масову дитячу смертність, як по дитсадках, дитячих центрах. Страшною була картина голодомору тих нещасних, невинних жертв – діточок! Це було, як у Біблії "Віфлеємське ізбиєніє младенців», але у наших часах, – так назвав цю трагедію в своїх спогадах д-р Іван Чинченко.

Ось її картина: Правобережжя, м. Кіровоград /100 тис. мешканців/, в центрі міста велика базарна площа, довкола кілька порожніх торговельних приміщень. В 1933 році туди міліція почала звозити дітей-сиріт, залишених батьками. Довкола міста голодова смерть по селах вже косила людей і матері, почувши, що в місті відкрито якийсь «дитячий центр», приводили й своїх дітей, щоб врятувати їх від смерті. Скоро притулок було переповнено, а міліція й далі привозила покинутих дітей, – їх, нещасних, залишали просто на камінному бруковій площі, а харчувати їх не було чим, дітям давали солону юшку й ані крихти хліба. Почався масовий мор дітей. Площу приспішно обгородили високим дерев'яним парканом, заборонили зупинятися біля нього, бо з-поза огорожі чути було несамопитий дитячий плач, стогони й нелюдські крики-зойки – діти вмирали від голоду. Дитячі трупи вивозили спочатку одним вантаженим автом, потім додали кілька кінних підвод, накидали трупи дітей, як тварин, за ноги, везли на кладовище, скидали у викопані ями, присипали землею, але були випадки, що вовки розривали ями й санітарна комісія наказала посипати ями вапном.. «О, Боже, неповинні українські діти, їх мерли сотні й сотні тисяч, а їм було б і жити, і радіти!».

Яким же глумом на тлі цього страшного дитячого голодомору звучало сталінське гасло про «щасливе, радісне дитинство»! І в цей же час у Москві, – автор спогаду очам не міг повірити! – в крамницях білий хліб, масло, булочки, цукор, м'ясо, ковбаси – без обмежень. Але вивозити продукти з Москви та й поза нею, заборонялося, арештовували, судили за «спекуляцію», в дорозі на Україну міліція обшукувала, відбирала продукти... . Зойки конаючих людей в Україні доносилися до червоного, ситого Кремля, але Кремль був

глухий до стогону і дітей, і матерів. І в цей час на залізничних станціях стояли, інколи й під дощем, вагони хліба, елеватори були повні. В 1932 році Сталін викинув на експорт, по знижених цінах, 5 мільйонів тонн українського зерна. Для «вождя світового пролетаріату» голодова смерть мільйонів в Україні, цей жажливий геноцид, це було лише «остаточним розв'язанням селянського і національного питання». Так, як пізніше у Гітлера.

Але статистичні дані про наслідки голодомору до Москви йшли засекречено – їх зашифровували різними назвами уповноважені ГПУ, які їздили по селах, – померлих від голоду рахували як «голови скота», а випадки людодіства мали назву «ящура»/хвороби скота/. Голод, що руйнував всі фізичні ресурси людського організму, мав у наслідку подекуди глибокі психічні зрушення, люди губили розум, особливо в часи повального голодомору, коли появилися випадки людодіства і труподіства. На Київщині, де голод лютував найбільше, були й частіші такі випадки. Так, на початку березня 1933-го року в 16 районах Київщини зареєстровано 123 випадки людодіства, пізніше їх було більше; хоч точної статистики канібалізму трудно було дошукатися, але йшлося, певно, понад тисячу випадків.

Мого батька-лікаря в 1932-33 роках спрямували на Київщину, до міста Фастова, де він мав брати участь у медичних експертизах випадків людодіства й оповідав страшні факти, бо під час голоду люди доходили до озвіріння й божевілля. Експертна комісія знаходила у таких людодідів і трупоідів частини людських тіл, а дехто возив до Києва на базар студенець, печеню з людського м'яса, щоб купити хліба. Божевільні люди були жалюгідні й страшні. Одна божевільна мати призналася, що з'їла померлого синочка, а «голівку його колисала» й голосила: «Ой, людоньки, що я зробила, що я зробила! Та я ж їстоньки хотіла!». Таких людей забирала міліція й розстрілювала .

Від голоду вимирали в Україні не тільки цілі родини, а цілі села й часто не було кому збирати мерців по хатах, копати могили, а тому ховали, тобто скидали трупи у великі ями /часто в кагати для картоплі/, вкривали соломою, засипали землею і все

заростало бур'яном, без ніякого примітного знаку, чи хреста й губилося в пам'яті нащадків. При в'їзді до вимерлих сіл вивішували чорний прапор. Серед тих померлих були й колишні «активісти-бригадники», які розкуркулювали й грабували, прирікали на голод своїх же українців-земляків, відбирали в них ганебно й вузлики з квасолею – з сліпої помсти, ненависти, мовляв, «все повернути час наспіву», як співалося в «Інтернаціоналі». А награбоване скоро з'їлося, що посіяли – не зродило, спіткало і їх таке саме лихо – голод. І воно, як у прислів'ї – «Лиха іскра поле спалить і сама загине». Але як же безмірно вони поглиблювали безодню горя і страждань своїх же односельчан, сусідів, українців!...

І в цей час голодової облоги Україна не мала допомоги нізвідки, Захід не знав правди, бо не лише комуністична преса замовчувала чутки про голод, а й такі, як відомий англійський письменник Бернард Шоу і французький політик Едвард Ерріо, категорично заперечували ці чутки, не побачивши правди голодомору через спритний, лукавий московський камуфляж. Але страшна правда вийшла наверх – залишилися живі свідки, які пережили жахливу трагедію, з їхніх усних свідчень творилася усна історія. Ці болючі спогади людей дали багато конкретного матеріалу й деталей для писаної історії й досліджень про Великий голод, доповнений пізніше документами з секретних архівів ГПУ і НКВД. Як відомо, в 1986 році розійшлася по світі книга Роберта Конквеста «Гарвест ов Сорров»/ «жнива смутку»/, коли Вашингтонська Державна Комісія Дослідження Голоду в Україні 1932-33 років оприлюднила документальні свідчення багатьох сотень людей, живих свідків голоду. На Заході це й заповнило ту «білу пляму» історії, а спомини свідків стали невідступним обвинуваченням на вічну ганьбу катам Кремлю, спричинникам страшного голодомору України. Ось деякі скорочені свідчення з транскрипцій, які я робила для Вашингтонської Комісії:

1) *Свідчить чоловік з Харківщини.* Під час голоду мені було 8-9 років, в родині було нас 5 осіб. Батько віддав до колгоспу землю і все майно. Працював писарем в сільраді,

діставав півфунта хліба на день для всієї родини і ми голодували. Навесні я брав відро води й ходив у поле виливати з нірок ховрахів /бабаків/, їх мама смажила, це була наша їжа. Наш дядько втік у Донбас, привозив своїй родині трохи пшона й хліба, від нього трохи й нам перепало інколи. Одного дня мама сказала, щоб я поніс смажених ховрахів до тітки в сусіднє село /за 8 км./. Я увійшов у село й побачив там чорний прапор висить, людей не видно, тільки щурі та миші бігають. Увійшов до тітчиної хати, вразив мене сморід і я побачив, що тітка й діти лежать мертві. Зі страху я втікав. Пам'ятаю, як у людей забирали хліб і всяку їжу – приходили якісь «бригади» з чужих і своїх людей, шукали схованого хліба, довбали в хаті долівку, піч, а в кого щось схованого знаходили, то дуже били, з хати викидали всю родину. Ми тяжко переживали голод, а мама не пускала нас з хати, казала, що людодіди дітей ловлять. В селі люди поїли всіх котів і собак, стріляли ворон. Мертві люди часто лежали по хатах, в льохах – нікому було ховати.

2) *Свідчить чоловік з Полтавщини.* Під час голоду мені було 8 років, в родині було восьмеро дітей. Батьки – селяни. Землю і все в нас забрали до колгоспу. Восени пішов я до школи, було в класі 32 учні, а навесні лишилося 14, решта померла. Нашу родину рятувало те, що батько вночі крадькома ловив рибу, бо восени в нас забрали не лише зерно, а й картоплю, квасолню, буряки, на горищі сушені яблука, груші, вимагали в селян «здачі хліба по пляну». Деякі люди рятувалися /особливо по хуторах/, що закопували далі від хати зерно, картоплю, буряки, а вночі потроху викопували. Але ж навесні вже не було чого їсти, почали їсти зелень, молоде листя, траву, товкли це з корою дерев. А ми, малі хлопчачки, лазили по клунях, видирали горобенят, настрімляли на шпички, розводили вогонь і пекли їх. В нашому селі вмерло 300 людей, а з нашої ближчої родини вмерло 9 душ – дві тітки з чоловіками і 5-ро дітей. Мати наша ходила пухла, батька забрали до тюрми, як «ворожий елемент», дуже побили й він скоро помер.

3) *Свідчить чоловік з Київщини.* В 1932 році я був пастухом у колгоспі, пас череду 35 корів, але корму не було, в

1933 році лишилося тільки 12 корів. А вдома була біда – двоє менших братів і мама опухли з голоду. В полі я ловив ховрахів, знаходив пташині яйця, рвав лободу, кропиву, щавель, квіти конюшини, приносив додому. Один брат навесні помер, не витримав коров'ячої їжі. Мама була налита водою, лежала, я боявся, що й до ранку не доживе. А люди казали, що треба їжаковим ковшем спасатися. Я вполював двох їжаків, витопив з них товщ, мама ледве його випила, але сталося чудо – вранці мама вже могла стояти біля лави. Але це була не мама, а страшна істота – кістяк мерця, обтягнутий шкірою, яка звисала з кістяка. Я полював на їжаків, витоплював товщ і разом із зелениною ми рятувалися. Правда, помагав дядько з Донбасу, бо село наше вимирало, виживали тільки ті родини, які мали хоч малу допомогу.

Повну картину голодомору з усією жахливою правдою подав Роберт Конквест у книзі «Жнива смутку», а геніальне художнє полотно змалював Василь Барка в повісті «Жовтий князь». Терор примусив більшість селян піти в колгоспи, але смертність серед колгоспників була така сама, як і серед решти селян. Так Москва навмисною голодовою облогою досягала своєї цілі – підкорювання собі України. А після жахливого народобивства вона почала свій неухильний курс, спрямований на «злиття націй», русифікацію, тобто на ліквідацію української нації. Цей курс тривав до розвалу Советського Союзу і його наслідки реально відчуваються і тепер в незалежній Державі.

Але ніхто не зітре з нашої історичної пам'яті оповитого жахом голодомору нашої України. Мільйони замучених голодом будуть завжди грізним обвинуваченням Москви. І вони будуть заклик до нас, живих і ненароджених, не забувати їх у наших молитвах і будуть попередженням, щоб у незалежній Україні долю народу вирішував сам нарід, а не Москва. Українці, патріоти на Батьківщині й ми в діяспорі, мусимо завжди пам'ятати жертви голодомору. Вони своїми муками й смертю заповіли нам боронити незалежність нашої Держави, тільки вона гарантує, що злочин голодомору України ніколи не повториться!

На свіжу могилу.

Пам'яті Чоловіка св. п. Івана Юрченка
(вірш, написаний дружиною Валентиною Тимофіївною.
на сороковини смерті Івана Юрченка)

На свіжо-всипану могилу,
Де квіти і мій смуток ліг,
Так скоро впав сліпучо-білий
І непорочно-чистий сніг.

Накрив усе – земне, дочасне,
Страждання, болі і жалі,
Та вогник теплий не погасне
Душі Твоїї на землі.

Той вогник жевріє в думках,
В серцях і спогадах ясніє, —
Ти засвітив його в ділах,
Де він по смерті променіє.

Ти жив для інших, не для слави,
А добра слава не вмира,
Ішов Ти завжди шляхом Правди
І сів зернятка Добра.

Учив дітей любити мову
І рідний нарід, що в ярмі,
Навчав посвяти і любови
До України в чужині.

Ти за Відроджену Державу
Колись ішов на смерть в боях,
Зазнав від нелюдів кривавих
Знущань, в'язниць, кацетів жах...

Тепер Ти з чистою душею
Переступив земний поріг,
Тому й поклав свою кирею
В такий сипучо-білий сніг.

І грудка з Рідної Землі
Лягла в могилу на чужині,
Бо Ти любив, в душі беріг,
Як скарб кошовний, Україну.

Спокійно спи, спочинь від мук,
Забудь тягар турбот земних,
І вічний мир з Господніх рук
В Оселях радісних прийми.

(Опубліковано // Часопис Свобода. – 1984. – Ч. 49. – 15 березня).

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Спогади про батька.....	9
ЖИТТЄПИС.....	11
Початки організації і праця Школи Українознавства в 1958-1966 роках.....	232
Зародки національної свідомості на Східних землях.....	236
Найсвітліший, найрадісніший час у моєму житті.....	239
Бойовий епізод.....	246
Чи ви чуєте, тату?.....	248
Голодомор України 1932-1933 років.....	252
На свіжу могилу. Пам'яті Чоловіка св. п. Івана Юрченка.....	263

Підписано до друку 20.07.2015
Формат 64x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 16,62. Обл.-видавн. арк. 15,46.
Наклад 300 прим. Зам. № 7412.

Віддруковано з оригіналів замовника
ФОП Корзун Д. Ю.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/я 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
тел. (0432) 69-67-69, 60-30-00.